

शरीफ सालेमहंमद । बेरावल (जिल्ला काठियावाड)

अथवा दाउद शरीफ । भावनगर ॥

[जिस ग्रंथनके आरंभमें * ऐसे चिन्ह हैं । वे ग्रंथ

पंडित दामोदर देवकृष्ण । गडसीसा (जिल्ला

कच्छ) इस ठिकानेसँ बी मिल सकेंगे ॥]

(हमारे सर्वग्रंथोंका टपालखर्च नहीं पड़ेगा ।

मात्र वेल्युपेएवलका डाककमीशन पड़ेगा॥)

श्रीपंचदशी सटीका सभाषा । द्वितीयावृत्ति रु. १०

सर्वविद्यामं शिरोमणि श्री-
वेदांतविद्याके सर्वश्रेष्ठग्रंथनमें
यह ग्रंथ श्रेष्ठतर है ॥ वेदांत-
विद्याका संपूर्णविज्ञान जो
अनेकग्रंथनके अभ्याससँ बी
प्राप्त होता नहीं । सो मात्र
एक पंचदशीग्रंथके श्रद्धापूर्वक
अभ्यास कियेसँ प्राप्त होवैहै ॥
यह द्वितीयावृत्तिमें नीचे
लिखी अनेकप्रकारकी नवीन-
ता करी है:- संपूर्ण-
संस्कृत मूल औ टीका तथा
तिनोंकी संपूर्णभाषा अरु

कर्म किये हैं. उन अच्छे कर्मोंका फल ईश्वर
चाना है. इनमें कायर मत हो ! तेरे
त्यागद्वारा उस कुटुंबको सत्संग और
सोही तेरा तप है ! ”

८३५ विस्तृतटिप्पण रखेहैं ॥ संस्कृतके प्रत्येक उत्थानिका
 अन्वय औ टीकाके आरंभमें अंक दियेहैं औ तिनके अनुसार भा-
 षाके उत्थानिकाआदिककूं बी अंक दियेहैं । ऐसैं सर्वमिलिके
 ५६७८ अंक संस्कृतमें औ तितनैहीं भाषामें रखेहैं ॥ मुख्य
 मध्य औ लघुप्रसंग ग्रंथके भाषाविभागमें रखेहैं ॥ प्रसंग-
 दर्शकानुक्रमणिका उपरांत एक बड़ी अकारादिअनु-
 क्रमणिका । औ सर्वश्लोकनके पूर्वार्धके प्रथमअर्धकी
 अकारादिअनुक्रमणिका बी रखीहै ॥ ग्रंथके भीतरमें
 भाषाकार ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजकी तिनोके
 हस्ताक्षरसहित यथास्थितचित्रितमूर्ति विलायतसैं मंग-
 वायके रखीहै ॥ इस ग्रंथकी जिल्द बी बडेस्वर्चसैं विला-
 यतसैं मंगवाईहै औ तिसपर संसारकी असारताके स्मरण करा-
 वनैहारे अनेकप्रकारके सार्थभ्रांतिचित्र औ सुवर्णादिकपट्ट-
 प्रकारके रंगयुक्त “गजेंद्रमोक्ष”का चित्र दियाहै ॥ ग्रंथके
 अंतमें श्रीमद्भागवतगत “गजेंद्रमोक्ष” संपूर्णमूल औ ब्रह्मनिष्ठ-
 पंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजकृत अन्व अंकयुक्तभाषासहित
 रखाहै ॥ गजेंद्रमोक्षके आरंभमें “पददर्शनसारदर्शक
 पत्रक” औ ८ वें पृष्ठसैं श्रीपंचदशीकी अलौकिकमुद्रणशैलीविपै
 अर्वाचीनविद्वानोंके अभिप्राय छापेहैं ॥ उक्तअभिप्राय संक्षेप-
 सैं श्रीविचारसागरके अंतमें नाटकदीप है तिसके साथि बी
 दियेहैं ॥

श्रीपंचदशीमूलमात्र द्वितीयावृत्ति रु. १ इसमें मुख्य
औ मध्यप्रसंग संस्कृतमें रखेहैं । औ
ग्रंथकी आदिविषे प्रसंगदर्शकअनु-
क्रमणिका रखीहै ॥ श्रीमद्विद्यारण्य-
स्वामीकृत उपनिषदोंका सारभूत पद्या-
त्मकअनुभूतिप्रकाशग्रंथ है । तिसमेंसैं
अद्भुतरसवाले २२१ श्लोक निकासिके
इसीहीं ग्रंथके अंतविषे “अनुभूति-
प्रकाशसारोद्धारः” नामसैं रखेहैं ॥

तथा श्रीमद्भागवत । श्रीमद्भगवद्गीता । श्रीविवेकचूडामणि ।
आदिकवेदांतके प्रसिद्ध २० ग्रंथनमेंसैं आल्हादकारकप्रकीर्ण-
श्लोकनकूं वी इसी ग्रंथके अंतमें धरेहै ॥ सुवर्णादिपंचरंग
औ भ्रांतिचित्रयुक्त विलायतसै संगवायके अतिसुंदर
पूठे कियेहैं ॥

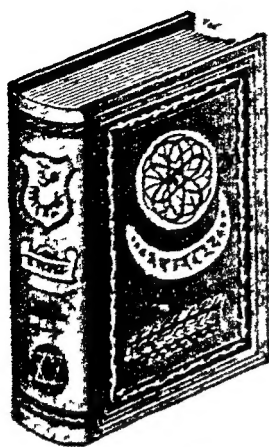
श्रीविचारसागर औ वृत्तिरत्नावली चतुर्थावृत्ति
रु. ४ इस आवृत्तिमें अंकयुक्तपारिग्राफ (विभागन)की
नवीनरूढी प्रविष्ट करीहै । तिससैं ग्रंथके भिन्नभिन्नविषय ।
तिनोंका समानअसमानापना । उत्तरोत्तरक्रम । शंकासमाधान ।
दृष्टांतसिद्धांत औ विकल्प । दृष्टिपातमात्रसैं विनाश्रम बुद्धिसैं
ग्राह्य होवैहैं ॥ इस ग्रंथके उपरि ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजी
महाराज जिनोंकी यथास्थितचित्रितमूर्ति ग्रंथके आदि-

भागविषै रखीहै । तिनोने ५५४
टिप्पण कियेहैं वे इस आवृत्ति-
केलिये महाराजश्रीनै कृपाकरके
पुनः संशोधन कियेहैं ॥ वृत्ति-
रत्नावलिनामक ब्रह्मनिष्ठपंडित
श्रीपीतांबरजी महाराजकृत ग्रंथ
जो तृतीयावृत्तिविषै दीयाथा ।
सो बहुत संशोधनसहित चतुर्था-
वृत्तिके अंतविषै बी रखाहै ॥
ग्रंथके भीतर अंकयुक्त प्रसंग-
दर्शकवाक्य । प्रसंगदर्शक औ
बडीअकारादि अनुक्रमणिका ।
निर्गुणउपासनाचक्रकाचित्र ।

श्रीपंचदशीगत महावाक्यविवेक औ नाटकदीप ।
श्रीसुंदरविलासगत ग्रंथस्वप्नबोध तथा पट्टदर्शनसार-
दर्शकपत्रक धरेहैं ॥ ग्रंथकी जिल्द सुवर्णादिअनेक-
रंगयुक्त गजेंद्रमोक्षके । भवसागर तथा विचारसागरके । औ
भ्रांतिदर्शनके अनेकसार्थचित्रोंसँ अत्यंतसुशोभित औ
आकर्षक करीहै ॥

श्रीविचारचंद्रोदय षष्ठावृत्ति रु १॥ षोडशकलायुक्त

यह ग्रंथ ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजी-
महाराजकरि स्वतंत्र रचित है ॥ ब्रह्म-
साक्षात्कारविषय अवश्यउपयोगी ऐसी
सर्वप्रक्रिया संक्षेपतः यामें हैं ॥ आदिसैं
अंतपर्यंत प्रश्नोत्तररूप है ॥ इस आवृत्तिके
लिये पूज्यमहाराजश्रीनै अनुग्रह करीके
ग्रंथभाग औ टिप्पणभागका पुनः संशो-
धन कियाहै ॥ सुगमताअर्थ अंकयुक्त

पारेग्राफनकी नवीनरूढि इस आवृत्तिमें वी है ॥ प्रत्येक-
कलाके आरंभमें तिसका सारांश पद्यमें दियाहै ।
जिसके कंठ करनेसैं वे कलाका रहस्य सहज स्मृतिमें रहताहै ॥
आरंभमें अकारादिअनुक्रमणिका औ अंतविषय पौडश-
वीकलामें लघुवेदांतकोश है ॥ पूज्यमहाराजश्रीकी यथा-
स्थितचित्रितमूर्ति तिनोंके हस्ताक्षर औ विस्तृत-
जीवनचरित्रसहित ग्रंथारंभमें रखीहै ॥ भ्रांतिदर्शकचित्र-
आदिकनवीनतासैं पूंछे अतिसुंदर कियेहैं ॥ जीवब्रह्मका
भेद सत्य नहीं । किंतु मात्र उपाधिकृत है । यह महान-
सिद्धांत इसग्रंथकी ११ वीं कलाविषय अनेकदृष्टांतसैं निरूपण
कियाहै । तिसकूं यथास्थित समजनैमें सहायभूत होवै ऐसे
चार चित्र अतिश्रम औ खर्च करीके ग्रंथारंभमें छापेहैं ॥

श्रीसुंदरविलास ज्ञानसमुद्र सुंदरकाव्य पंचमा-
वृत्ति । विपर्ययअंगकी संपूर्णटीकासहित । संक्षिप्ताकारसैं ।
नवीनतायुक्त तैयार होतीहै ॥

श्रीसटीका अष्टावक्रगीता तृतीयावृत्ति रु. १
इस ग्रंथरूपसैं महात्माश्रीअष्टावक्रमुनिनैं जनकराजाकूं उपदेश
दियाहै ॥ आत्मानुभवोद्गारयुक्त स्पष्टवचन जैसैं इस ग्रंथमें हैं
तैसैं अन्य कोई वी ग्रंथमें नहीं हैं ॥ इस ग्रंथमें संपूर्ण-
संस्कृतमूल तथा टीका औ मूलका ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबर-
जीमहाराजकृत सरल अरु विस्पष्ट प्राकृतभाषांतर है ॥
यह तृतीयावृत्तिमें संस्कृतविभाग श्रीपंचदशीसटीकासभाषा-
की अलौकिकरूढिसैं छाप्याहै ॥ “रिकावमें चरण औ
ब्रह्मउपदेश” यह गाथा औ तिसका तादृशचित्र बडेयत्नसैं
इस आवृत्तिमें दियेहैं ॥ तदुपरांत “आधुनिकविद्या-
विलास” नामसैं वेदांतानुसारी २५ मनहरछंद दियेहैं ॥
श्रीपंचदशीके प्रस्ताविक १७ श्लोक अन्वयांकसहित रखेहैं ॥

श्रीवेदांतविनोद अंक ७ का रु. ० ॥ इस नामवाले
भिन्नभिन्न ७ लघुग्रंथ छापेहैं । तिसविषै वेदांतके अनेकस्तो-
त्रआदिक अन्वयांकयुक्त अर्थसहित रखेहैं ॥

*श्रीमनोहरमाला औ सर्वात्मभावप्रदीप रु. ० ॥
स्वामीश्रीत्रिलोकरामजीकृत मनोहरमाला कवित्तमें है ॥
तिनोंका विस्तृतजीवनचरित्र वी ग्रंथारंभमें रखाहै ॥

सर्वात्मभावप्रदीप ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहाराज-
कृत वैतलंदमें है ॥ उभयग्रंथनकी कविता सरल । प्रिय औ
आत्मज्ञानकी बोधक है ॥ सर्वमिलिके ५५८ टिप्पण दियेहैं ॥

* वेदांतके मुख्यदशउपनिषद्—संपूर्णमूलसहित औ
मूलकी । श्रीशंकरभाष्यकी । औ आनंदगिरिटीकाकी ब्रह्मनिष्ठ-
पंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजकृत भाषासहित वडेअक्षरोंसे छपी-
हैं ॥ सर्वत्र गहनविषयकी टिप्पणोंसे स्फुटता करीहैं ॥ ये सर्व-
उपनिषद् सुवर्णके नामयुक्त जिल्दमें बांधीहैं ॥

* ईशाद्यष्टोपनिषद् द्वितीयावृत्ति रु. ४

* छांदोग्योपनिषद् रु. ६

* बृहदारण्यकोपनिषद् तीनविभागमें रु. १० इसके
आरंभमें दशोपनिषदोंके तात्पर्यका निर्णायक ब्रह्मनिष्ठपंडित-
श्रीपीतांबरजीमहाराजकृत “श्रुतिपङ्क्तिगसंग्रह” इस नाम-
युक्त लघुग्रंथ बी बर्याहैं ॥

* श्रीमद्भगवद्गीता । चित्रितकपडेके पूंठेवाली
रु. ४ औ सादेकपडेके पूंठेवाली रु. ३ इस गीताकी
टीका ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहाराजनें बहुत सुगमता औ
स्फुटतायुक्त रचीहैं ॥ श्लोकनके पदच्छेद औ अन्वय नवीन-
रूढीसें छापेहैं ॥ सर्वमिलिके ४५५ टिप्पण दियेहैं ॥

* श्रीवेदांतपदार्थमंजूषा द्वितीयावृत्ति नवीनरूढि-
युक्त तैयार होतीहै ॥ मूलचंद्रज्ञानीकृत यह वेदांतकोशरूप

ગ્રંથ વેદાંતવિષે ઉપયોગી પદાર્થવિવેચનકા વિશાલમંઢાર હૈ ॥

“સૌકેટિસનું જીવનચરિત્ર અને પ્લેટોનાં
પ્રશ્નોત્તર” તૃતીયાવૃત્તિ છપાય છે.

લાષાંતર કરનાર અલાહીન શરીફ સાહેબહુમદ.

આ લઘુ ગ્રંથમાં ગ્રીસદેશના વિદ્વાન અને તત્ત્વજ્ઞાની
સૌકેટિસનું જીવનઆખ્યાન, તથા “શહેરીનો સ્વધર્મ” અને
“માતાપિતા પ્રત્યે પુત્રનો મુખ્ય ધર્મ” એ નામક નીતિ-
સૂચક બે સંવાદો આપેલા છે. આ ગ્રંથ ઇંગ્રેજ સરકારના
કેલવણી ખાતાએ ધનામ તથા લાઇબ્રેરીમાટે મંજૂર કર્યો છે.

—><—
“વિશ્વભેદ” અથવા

‘૧૨૦૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિંદુસ્થાન’

સ્વતંત્ર, ઐતિહાસિક, વેદાંતવિષયક, અપૂર્વ નવલકથા.

ક્રીંમત રૂ. ૦૧૧,

રચનાર- અલાહીન શરીફ સાહેબહુમદ.

આ ગ્રંથ વાર્તાસતી મધુરતા અને રચનાની અલૌકિક-
કતાને લીધે આદિથી અંતપર્યંત વાચકના ચિત્તને એકસ-
રખું આકર્ષી રાખે છે, અને સાનંદાશ્ચર્યમાં તક્લીન કરી મૂકે
છે. એટલુંજ નહીં પણ ધર્મ, નીતિ, અને તત્ત્વજ્ઞાન-
(વેદાંત) ના અસરકારક બોધથી અંતઃકરણને વધારે નિ-
ર્મળ અને સુસંસ્કારવાન કરે છે. આ ગ્રંથને માટે વિદ્વ-
જ્ઞનોએ ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આપ્યા છે.

॥ श्रीअष्टावक्रगीता ॥

श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिता
ब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरकृतभाषायुक्ता च ।
तस्या इयं तृतीयावृत्तिः

मुमुक्षुजनहितार्थं
सालेमुहंमदनूरान्यात्मजशरीफाह्वयेन

मुंवापुर्यां

निर्णयसागराभिध्रमुद्रणयन्त्रालये वालकृष्ण रामचंद्र
घाणेकर इत्यनेन मुद्रयित्वा प्राकाश्यं नीता ॥

॥ श्लोकः ॥

तावद्गर्जति शास्त्राणि जंबुका विपिने यथा ॥
न गर्जति महाशक्तिर्यावद्वेदांतकेसरी ॥ १ ॥

संवत् १९६६-सन् १९०९

॥ अस्याः सर्वोप्यधिकारः प्रकाशयित्रा स्वाधीनो रक्षितः ॥

॥ शार्दूलविक्रीडितम् ॥

संपूर्णं जगदेव नंदनवनं सर्वेऽपि कल्पद्रुमा

गांगं वारि समस्तवारिनिवहाः पुण्याः समस्ताः क्रियाः ।

वाचः प्राकृतसंस्कृताः श्रुतिशिरो वाराणसी मेदिनी

सर्वावस्थितिरस्य वस्तुविषया दृष्टे परे ब्रह्मणि ॥ १ ॥

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ अथाष्टावक्रगीताप्रथमावृत्ति- प्रस्तावनिका ॥

वेदांतशास्त्रग्रंथेषु श्रीअष्टावक्रगीताना-
मंको ग्रंथोऽतिप्रसिद्धोऽस्ति ॥ यद्यप्यस्मि-
न्ग्रंथे पंचदश्यादिवद्विशेषेणात्मानात्मादि-
विचारो न स्पष्टीकृतस्तथाप्यस्मिन्ग्रंथे मुमु-
क्षूणां ज्ञानिनां च संतोषकारकाणि स्वानु-
भवोद्धारयुक्तानि वचनानि यथोपलभ्यन्ते
न तथान्यग्रंथेषु ॥ अस्य ग्रंथस्य हिंदुस्थानी-
भाषाटीका पूर्वमंकितास्ति तथापि सा श्री-
मद्विश्वेश्वरकृतसंस्कृतटीकासदृशी तत्त्व-
बोधकारिणी नास्तीति निश्चित्येमां सटीका-
ष्टावक्रगीतामंकयितुं प्रवृत्ता वयं ब्रह्मनिष्ठ-

श्रीपंडितपीतांबराभिधान् गुरुन्स्वमनीषितं
विज्ञापितवन्तः ॥

येषां जन्माखिलजगत्कल्याणपरंपराका-
रणमेवेहास्ति यैः सिद्धांतार्थबुभुत्सूनां मुमु-
क्षूणामनायासेनार्थबोधसिद्ध्ये पंचदश्यादि-
ग्रंथानां भाषाटीका विरचितास्ति । उत
च वेदांतसिद्धांतप्रतिपादका विचारचंद्रो-
दयाद्या नूतना ग्रंथाः संग्रथिताः । तैः पर-
मकृपयेमं सटीकमष्टावक्रगीताख्यं ग्रंथं सं-
शोध्यानायासतो मूलार्थबोधिनीं भाषाटीकां
च विधाय तत्सहितोऽयं ग्रंथोऽस्मभ्यमंक-
नार्थमर्पितः ॥

शरीफ सालेमहंमद ॥

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ प्रथमावृत्तिकी भाषाप्रस्तावना ॥

वेदांतशास्त्रोंविषै यह श्रीअष्टावक्रगीता-
ग्रंथ अतिशय प्रख्यात है॥ यद्यपि इस ग्रंथ-
विषै पंचदशीआदिकग्रंथनकी न्यांई प्रक्रि-
या विशेषकरिके हैं नहीं । तथापि मुमुक्षु
औ ज्ञानीपुरुषोंकूं आनंद होवै । ऐसे
अनुभवोद्गारयुक्त स्पष्ट वचन जैसे इस
ग्रंथमें हैं । तैसे अन्यग्रंथोंमें क्वचित्हीं
मिलेंगे ॥ हिंदुस्थानीभाषामें इस ग्रंथकी
टीका पूर्व छपीहै तथापि सो वेदांतविषै
अतिउपयोगी नहीं है॥ इस ग्रंथकी संस्कृत-
टीका मेरेकूं प्राप्त भई । सो देखिके बहुत-
सत्संगीमित्रोंको इच्छा भई जो इसकूं छपाइ-
के प्रगट करीचाहिये । तब मैंने ब्रह्मनिष्ठ-

पंडित श्रीपीतांबरजीमहाराजकूं प्रार्थना
 करी ॥ उनोंका शरीर जगत्के कल्याणअर्थ-
 हीं उत्पन्न हुयाहै । सो उनोंके पंचदशी-
 आदिकग्रंथोंके भाषांतरकरि औ श्रीविचार-
 चंद्रोदयआदिक स्वतंत्रग्रंथोंकी रचनाकरि
 स्पष्ट होवैहै ॥ जीवोंके पुण्यप्रारब्धके
 वशतैं उक्तमहाराजश्रीजीनैं इस अतिउत्तम-
 ग्रंथकूं शोधन करी दिया औ संस्कृतविषै
 लघुमतिवालोंकूं शीघ्र संस्कृतका बोध होवै ।
 ऐसा सुंदर संक्षिप्त मूलमात्रका हिंदुस्थानी
 भाषांतर करी दिया ॥

शरीफ सालेमहंमद ॥

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ तृतीयावृत्तिकी प्रस्तावना ॥

हमारे प्रसिद्ध कियेहुये ग्रंथोकी नवीन-
आवृत्तिमें नवीनता औ अधिकता करीके
ग्रंथके उपयोगीपनैविषै अभिवृद्धि करनैकी
इच्छातैं इस तृतीयावृत्तिविषै हमनै जो
विशेषता करीहै । सौ नीचे दिखावैहैं:—

१— प्रथम तौ इसआवृत्तिविषै संस्कृत
औ भाषाविभागनकूं पृथक् पृथक् छापैहैं ।
तातैं संस्कृतके जिज्ञासुनकूं संस्कृतविभाग
औ भाषाके जिज्ञासुनकूं भाषाविभाग अलग
प्राप्त होवैगा ॥

२— श्रीपंचदशीसटिकासभाषाविषै जो
अलौकिकमुद्रणशैलि हमनै प्रविष्ट करीहै

औ जिस मुद्रणशैलिकी प्रशंसा विद्वज्जनोंने करी है । तिसीहीं शैलिसँ इसआवृत्तिका संस्कृतविभाग छापा गया है । तातें संस्कृतके अभ्यासीनकूं अभ्यासविषै औ समजनै-विषै अत्यंतसुगमता होवैगी ॥

३- मूलश्लोक औ संस्कृतअन्वयके साथि भाषाविभाग मिलायके अवलोकन करनैकी जिनकी इच्छा होवै तिनोंकी सुगमताअर्थ भाषाविभाग जो पृष्ठ २४१ सँ आरंभ होवै है । तिसविषै प्रत्येकश्लोकके अर्थमें अन्वयके अंक दिये गये हैं । इतनाहीं नहीं परंतु मूलमात्रके अर्थदर्शक शब्दनकूं स्थूलाक्षरसँ छापै है ॥

४- परमपूज्यब्रह्मनिष्ठपंडितश्रीपीतांबरजीमहारज संवत् १९६१ के वैशाख कृष्ण-

पक्ष ७ गुरुवारके रोज परमधामकूं पहुंचे
तिनोंनै मुमुक्षुनपर अनुग्रह करीके इस-
आवृत्तिके लिये ग्रंथभागका पुनः सं-
शोधन कियाथा ॥

५- आधुनिक पाश्चात्यविद्या (सायन्स)
के विद्वानग्रंथकारोनै पदार्थ (मेटर) ।
अवकाश । प्रकाश । समय । गति औ ख-
गोलआदिकविषै जे स्वतंत्रविचार प्रदर्शित
कियेहैं । वे वेदांतके अभ्यासीनकूं अवलोक-
नीय हैं । कारणकी तातैं यह अखिलसंसार-
का अनादिपना । व्यभिचारिपना । असार-
पना । औ कल्पितपना । जो वेदांतमतकूं
मान्य है । सो अत्यंतस्फुट होवैहैं ॥ आधु-
निक पाश्चात्यविद्याके अनेकग्रंथनके अव-
लोकनसँ मेरे मनविषै विचारका जो स्फुरण

भयाहै। ताके उद्धाररूप २५ छंदमैनै यथामति रचेहैं। सो “आधुनिकविद्याविलास” नामसँ ग्रंथके अंतविषै छापेहैं ॥

६- यह श्रीअष्टावक्रगीतारूपसँ श्रीअष्टावक्रमुनिनै जनकनामकराजाकूं “रिकावमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश” इस प्रसंगसँ बोध दियाथा। ऐसी जो दंतकथा है सो मुमुक्षुनके आनंदअर्थ ग्रंथारंभमैं छापीहै औ तिस प्रसंगका सूचक एक तादृशउत्तमचित्र वी बडेखर्चसँ बनवायके इस आवृत्तिमैं धर्याहै ॥

७- श्रीपंचदशीके प्रस्ताविक १७ श्लोक अन्वयांकसहित ग्रंथके अंतमैं रखेहैं ॥

शरीफ सालेमुहम्मद नूरानी ॥

॥ श्रीअष्टावक्रगीतानुक्रमणिका ॥

संस्कृत पृ.भाषा पृ.

जनकराजा औ अष्टावक्रमुनिकी गाथा-

रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश । चित्रसहित ...

१ आत्मानुभवोपदेशवर्णनम्	१	२४१
२ शिष्योक्तमात्मानुभवोल्लासवर्णनम् ...	२४	२४८
३ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशवर्णनम्...	४९	३५७
४ शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासवर्णनम् ...	६१	२६२
५ आचार्योक्तं लयचतुष्टयवर्णनम् ...	६७	२६५
६ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्कवर्णनम्... ..	७१	२६६
७ अनुभवपंचकवर्णनम्	७५	२६९
८ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्थाचतुष्कवर्णनम्	७९	२७१
९ निर्वेदाष्टकवर्णनम्	८२	२७३
१० गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकवर्णनम्... ..	९०	२७७
११ ज्ञानाष्टकवर्णनम्	९६	२८०
१२ एवमेवाष्टकवर्णनम्	१०३	२८३
१३ यथासुखसप्तकवर्णनम्	१०९	२८६
१४ शान्तिचतुष्टयवर्णनम्	११४	२८९

संस्कृत पृ.भाषा पृ.

१५ तत्त्वोपदेशविंशतिकवर्णनम् ...	११७	२९१
१६ विशेषोपदेशकवर्णनम् ...	१३१	२९८
१७ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकवर्णनम् ...	१४०	३०१
१८ शांतिशतकवर्णनम् ...	१५२	३०९
१९ आत्मविश्रान्त्यष्टकवर्णनम् ...	२२२	३४०
२० शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तिचतुर्दशकवर्णनम्	२२७	३४३
२१ संख्याक्रमव्याख्यानवर्णनम् ...	२३६	३४७
२२ श्रीआधुनिकविद्याविलासः...

॥ इति श्रीअष्टावक्रगीतानुक्रमणिका समाप्तः

॥ श्रीअष्टावक्रगीता । तृतीयावधि ॥

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्र मुनिकी गाथा ॥

॥ रिकावमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश ॥

जन्ममरणरूप प्रवाहवाले यह संसाररूप
दुस्तरसागरकूं उलंघन करीके मोक्षरूप
पारकूं पहुंचावनैविषै “ब्रह्मज्ञान” वा अन्य-
शब्दमैं कहिये तौ “वेदांतविद्या” विना
तौ अन्य कोईवी विद्या समर्थ नहीं है। यह
सिद्धांतके निरूपणअर्थ श्रीमच्छंकराचार्यनै
श्रीविवेकचूडामणिविषै कहा है:—

न योगेन न सांख्येन कर्मणा नो न विद्यया ।
ब्रह्मात्मैकत्वबोधेन मोक्षः सिद्ध्यति नान्यथा ॥

ऐसैं होनैतैं महात्माजनोनै यह ज्ञान-
विद्याकूं अन्य सर्वविद्याओंमैं शिरोमणी
कहीहै ॥

१४ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

श्रीकृष्णभगवाननै वी श्रीमद्भगवद्गीता-
विषै कहाहै कि:—

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं ।

प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययं ॥

ऐसैं ब्रह्मज्ञानरूप विद्या सर्वविद्याओं-
मैं पवित्र ओ सर्वोत्तम होनैतैं अतिदुर्लभ
है औ सामान्यतः मनुष्यनकूं अनेक-
जन्मांतरसैं प्राप्त होवैहै । ऐसा जो कथन
शास्त्रकारोंनै कियाहै सो केवल वास्तविक
है । कारणकी उत्तम मध्यम औ कनिष्ठ ।
ऐसैं अधिकारिनके तीनवर्गमैं जैसैं उत्तम-
अधिकारिनकी संख्या अतिअल्प है ।
तैसैं कनिष्ठअधिकारिनकी संख्या अति-
विस्तृत है ॥ इसीहीं अर्थका सम्यक् निरू-
पण श्रीकृष्णभगवाननै श्रीगीताजीविषै
नीचे दिये श्लोकसैं कियाहै:—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।

यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥

शास्त्रकारोंने ब्रह्मज्ञानकी प्राप्तिविषे सामान्यतः अनेकजन्मांतरकी जो आवश्यकता लिखीहै । सो कनिष्ठअधिकारिनके मलविक्षेपरूप आवरणोंकी निवृत्तिके दुःसाध्यपनैकी दृष्टिसँ लिखीहै । परंतु जिन अधिकारिनके मलविक्षेपरूप आवरण नष्ट भयेहैं । तिनोकूँ तौ सर्वोत्तमसाधनोके सद्भावतँ इसीहीं जन्मविषे ब्रह्मज्ञान संभवेहै इतनाहीं नहीं । परंतु अतिशीघ्र कहिये ब्रह्मनिष्ठसद्गुरुके मुखसँ “तत्त्वमसि” आदिकमहावाक्यरूप महामंत्रके श्रवण करतँहीं प्राप्त होई जावैहै ॥

जनकराजा उत्तमोत्तम अधिकारी भयेहैं । तिनोकूँ अश्वारूढ होनैमैं एकरिकाबमैं

१६ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

चरण राखिके दूसरा चरण अन्यरिकाव-
में पहुंचे । तितनै अल्पसमयमें ब्रह्म-
साक्षात्कार कैसैं भया । यह वार्त्ता हमारे
परमकृपालु परमपूज्य ब्रह्मश्रोत्रीय ब्रह्म-
निष्ठ सद्गुरु पंडितश्रीपीतांबरजीमहाराज-
सैं श्रीअष्टावक्रगीताके व्याख्यानप्रसंगमें
बहुतवर्षोंके पूर्व हमनै श्रवण करीथी । सो
यथास्मृति जिज्ञासुनके बोध औ आह्लाद-
अर्थ हम नीचे वर्णन करैहैः—

प्राचीनकालविषै एक अत्यंतबुद्धि-
मान । राज्यकार्यमें कुशल औ अनेकसद्गु-
णोकरि अलंकृत ऐसा जनकनामक एक
श्रेष्ठराजा राज्य करताभया ॥ तिनकी
राज्यसभामें तिनके कुलगुरुका एक परम-
आस्तिक ब्राह्मणपुत्र नित्य शास्त्रका श्रवण

करावताभया ॥ एकसमय उत्तमअधि-
कारीके प्रसंगमें वे शास्त्रविषै “रिकावमें
चरण औ ब्रह्मका उपदेश” ऐसा वाक्य
वे कथाकारनै पठन किया ॥ इस वाक्यकूं
श्रवण करीके जनकराजा अत्यंत आश्चर्य
भये औ तिनोंनै वे ब्राह्मणपुत्रके प्रति प्रश्न
किया:—हे महाराज ! “रिकावमें चरण औ
ब्रह्मका उपदेश” यह शास्त्रका वाक्य सत्य
है वा असत्य है ?

ब्राह्मणपुत्रनै प्रत्युत्तर दिया:— हे रा-
जन् ! ये महापवित्रशास्त्रविषै जो कथन
है सो केवल यथार्थ है । तामें आप किं-
चित वी शंकाकूं मति करौ ॥

जनकराजानै फेर कहा:— महाराज !
हमारी बुद्धिमें तौ सो उक्ति केवल असंभ-

१८ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

वित भासतीहै ॥ यदि वे कथन यथार्थ होवै तौ मैं इसी समय अश्व मंगायके आरूढ होऊं औ एकरिकावमें चरण धरिकें अन्यरिकावमें दूसराचरण स्थित करूं तितनै समयमें आप मेरेकूं ब्रह्मोपदेश देके ताकी सत्यता प्रतिपादन करौ ॥

ब्राह्मणपुत्रनै उत्तर दिया:—हे राजन् ! यद्यपि शास्त्रवचन कदाचित वी असत्य होवै नहीं तथापि ताकी सत्यता आपकूं प्रतिपादन करनेका मेरेमें सामर्थ्य नहीं है ॥

जनकराजानै फेर कह्या:—हे महाराज ! आपके जैसे विद्वानमें तैसा सामर्थ्य नहीं है तौ वे वाक्यकी सत्यता कैसे मानतैहो ? हम ऐसी अशक्यउक्तिकूं सिद्धिकरणके अभावतै केवल कल्पनारचित गिनतैहैं ॥

यातें वे वाक्यकी सत्यता प्रदर्शित करनैकूं
आप असमर्थ हो तौ वे वाक्यकूं छेदन
करौ ॥

ब्राह्मणपुत्रनै राजाकूं किंचित् क्रोधा-
यमान देखिके नम्रतासैं उत्तर दिया:-हे
राजन् ! शास्त्रोक्त पवित्रवचनकूं मैं कदा-
चित् बी छेदन नहीं करुंगा । कारणकी
उक्तवचनकी सत्यताविषै मेरेकूं लेश बी
शंका नहिं है ॥

ऐसैं सुनिके जनकराजा अत्यंत क्रोधित
भये ॥ तिनोंनै वे कथा करनैवालेकूं कारागृह-
विषै डार्या औ नगरके अन्य सर्वब्राह्मणोंकूं
कचेरीविषै आमंत्रण किये औ तिनोंके
सन्मुख बी शास्त्रके उक्तप्रसंगकूं धरिके
पूछ्या:- हे विद्वज्जनो ! इस शास्त्रविषै

२० ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

“रिकावमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश”
ऐसा वाक्य लिख्याहै सो क्या सत्य है ?

सर्वजनोनै एकध्वनिसैं उत्तर दिया कि
सत्य है ॥

जनकराजानै फेरि कहा:- तौ यह अश्व
तैयार है । तुमारेमैंसैं कोईमैं सामर्थ्य होवै
तौ यह वार्त्ताकी सत्यता प्रत्यक्षप्रमाणसैं
सिद्ध करौ । वा इस वाक्यकूं छेदन करौ ॥

सर्वब्राह्मणोनैं अपनी अशक्तता निवे-
दन करी औ शिक्षा सहन करैगैं परंतु
वाक्यकूं कदाचित् वी छेदन नहीं करैगैं ऐसैं
हुठतासैं कहा ॥

उक्तउत्तरकूं श्रवण करीके जनकराजानैं
तिन सर्वब्राह्मणनकूं बंधनगृहविषै भेजैं औ
नगरके द्वारपालोंकूं आज्ञा करी की कोई वी

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २१

ब्राह्मण नगरमें प्रवेश करै तिसकुं हमारे
पास ले आवनां ॥ ऐसैं नगरविषै कोईवी
नवीन ब्राह्मण प्रवेश करताथा तिसकुं
जनकराजा उक्तप्रकारका प्रश्न करीके पीछे
ब्रंधनविषै डारता भया ॥ जनकाराजाका
यह त्रासदायकवर्त्तन देशप्रदेशविषै प्रसिद्धि-
कुं पाया । तातैं कोईवी ब्राह्मण तिनके
नगरविषै प्रवेश करता नहीं था ॥ कित-
नेक कालपीछे भाग्यवशात श्रीअष्टावक्र-
मुनीका तिस नगर समीप आगमन भया ॥
मुनिश्री नगरके बाहिर एकवृक्षके नीचे
बैठिके विश्राम लेतथे । तहां दो पंथिक
ब्राह्मण वी आयके बैठै ॥

श्रीअष्टावक्र मुनीनैं तिनोंकुं पूछ्याः—
इस नगरविषै कोन राजा राज्य करताहै ?

२२ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

ब्राह्मणोनै कह्याः—हे मुनि ! आपकूं
क्या प्रयोजन है ? क्या आपकूं इसनगरमें
जानाहै ?

अष्टावक्रमुनीनै हा कह्या । तव वे ब्रा-
ह्मण कर जोडिके प्रार्थना करतेभये किः—
हे मुनिवर ! आप कृपा करिके नगरविषै
कदाचित् वी प्रवेश नहीं करना । कारण
कि इसनगरके राजा जनकका अत्यंत त्रास
वर्त्तताहै ॥ तिनोनै अपनै दुराग्रहसँ अनेक
ब्राह्मणनकूं बंधनगृहविषै डारेहैं । औ
कोई वी नवीन ब्राह्मण दुर्भाग्यवशात्
नगरविषै प्रवेश करताहै तौ तिसकूं वे
राजा “रिकावसै चरण औ ब्रह्मका उप-
देश” एसै एक शास्त्रोक्त वचनकी सत्यता
प्रत्यक्षप्रमाणसँ सिद्ध करनैकी आज्ञा

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २३

करताहै औ तैसें सिद्ध न करै तौ तत्काल
बंधनविषै डारताहै ॥

उक्तवार्ताकूं तिन पंथिकनसैं श्रवण
करिके श्रीअष्टावक्रमुनी कहतेभये:- हम
चलनैमैं असमर्थ हैं । तातैं तुम एक मंचमैं
विठायके हमारेकूं जनकराजाके सन्मुख
लेचलौ तौ तिनकूं वे शास्त्रोक्तवाक्यकी
सत्यता हम प्रतिपादन करी देवैंगे औ तातैं
सर्वब्राह्मणनकूं बंधनसैं मुक्त वी करावैंगे ॥

अष्टावक्रमुनिका गंभीरता औ दृढतायुक्त
कथन सुनिके वे पंथिकनकूं निश्चय भया कि
मुनीश्वर ब्रह्माणोंका दुःख अवश्य निवारण
करैंगे ॥ तिनोंनै त्वरित एकमंचविषै मुनि-
महाराजकूं विठाये औ जनकराजाके समीप
राज्यसभामैं लेगये ॥

२४ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

अष्टावक्रमुनिकी भव्य औ तेजस्वी मुख-
मुद्रा देखिके जनकराजाकूं तत्काल तिनोके
प्रति पूज्यबुद्धि उत्पन्न भई ॥ राजानै साष्टांग-
नमस्कार करीके औ उभयकर जोड़िके
प्रार्थना करी:- हे मुनीश्वर ! किस प्रयोजन-
अर्थ आपका यहां आगमन भयाहै ।
सो कृपा करिके कहो ॥

अष्टावक्रमुनिनै कह्या:- हे राजन् ! किस
अपराधके लिये तुमनै ब्राह्मणोंकूं कारागृह-
विषै डारेहैं ?

जनकराजानै उत्तर दिया:- हे मुनिवर !
“रिकावमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश”
ऐसी शास्त्रोक्त काल्पनिकउक्ति कूं वे: सर्व-
ब्राह्मण प्रतिपादन करनैकूं असमर्थ हुये वी
तिसकी यथार्थताविषै दुराग्रहकूं करतेहैं ॥

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २५

अष्टाः— हे राजन् ! तुमारा तर्क यथान्याय नहीं है ॥ तिनोंकी प्रतिपादन करनेकी अशक्तितैं वे वाक्यका काल्पनिकपना सिद्ध नहीं होताहै ॥ मैं प्रतिज्ञा करताहूं कि “रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” यह शास्त्रोक्तवचन मिथ्या नहीं है । किंतु अक्षरसह केवलसत्य है ॥

जनकः— हे मुनिओंविषै श्रेष्ठ ! आप आज्ञा करौ तौ मैं अश्वकूं मंगाउं ॥ आप कृपावधि करिके मेरेकूं तिसप्रकारसैं ब्रह्मोपदेश करौ औ उक्त वाक्यकी सत्यता मेरेकूं प्रतिपादन करौ । ऐसी मेरी नमनयुक्त प्रार्थना है ॥

अष्टाः— हे राजन् ! मैं तुमारा शुभभाव देखिके प्रसन्न हुवाहूं ॥ तुमारेकूं कदाचित्

२६ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

ज्ञात नहीं है कि ब्रह्मज्ञानरूप पवित्र उप-
देश अपात्र जनोंकूं दिया जाता नहीं ।
औ देवें तौ अपात्रकूं तासैं किंचित् बी
लाभ होता नहिं ॥ तातैं हे राजपुत्र !
तुमारेकूं ब्रह्मोपदेशकी यदि अभिलाषा होवै
औ हमारेविषै पूर्णश्रद्धा होवै । तौ बंधन-
विषै डारेहुवे ब्राह्मणनकूं प्रथम मुक्त करौ
औ पीछे अश्वारूढ होइके हमारे संग
वनविषै चलौ ॥ तहां एकांत औ निर्जन-
स्थलविषै मैं तुमारी पात्रताकी परीक्षा करी-
के वे शास्त्रोक्त वचन सिद्ध होवै तिस
प्रकार तुमारेकूं ब्रह्मका उपदेश करूंगा ॥

अष्टावक्रमुनिकी दृढतायुक्त वाणी श्रवण
करीके जनकराजाकूं तिनोकेविषै परम-
आस्था उत्पन्न हुई ॥ जनकराजानै तत्काल

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २७

सर्वब्राह्मणोंकूं बंधनगृहसैं मुक्त करनैकी
आज्ञा करी ॥ आप अश्वारूढ भये । औ
मुनिवरकूं एक उत्तममंचिलविषै आरूढ
करिके । प्रधान । सैन्याधिपति आदिक
राज्यमंडल औ प्रतिष्ठित प्रजाजनोंसहित
वनविषै पहुंचे ॥ तहां एक घनघटावाले
वटवृक्षके नीचे किंचितकाल विश्राम करीके
जनकराजानै सर्वराज्यमंडल औ प्रजा-
जनोकूं नगरविषै चलै जानैकी आज्ञा करी ।
तातैं वे सर्व नगरविषै शीघ्र पीछे पधार-
नैकी विज्ञप्ति करिके तहांसै विदाय भये ॥

जब मुनि औ राजा एकाकिन रहे ।
तब जनकराजा अष्टावक्रमुनिकी आज्ञा ले
के अश्वकी एकरिकाबमैं चरणकूं स्थित क-
रीके आरूढ होनैकूं तत्पर भये ॥ इससमय

३८ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

अष्टावक्रमुनीनै अपनै हाथसँ धैर्य रखनैकी संज्ञा करी (देखो ग्रंथारंभमें दिया चित्र) औ कहा:- हे राजपुत्र ! दूसरा चरण उठानैसँ पूर्व हमारे प्रश्नोंके उत्तर देओ ॥

जनक:- आज्ञा महाराज !

अष्टावक्र:- “रिकावमें चरण औ ब्रह्मका उपदेश” यह एकहीं वाक्य उक्तशास्त्रविषै लिख्या है ? वा कछु अन्यवार्त्ता वी लिखी है ?

जनक:- अन्य तौ बहुत वी लिखाहै ॥

अष्टा:- तिस शास्त्रविषै ब्रह्मज्ञानके लिये कोई गुरु करना चाहिये ऐसा विधान है वा नहीं ?

जनक:- हा महाराज । गुरु करनेकी आवश्यकता विधान करीहै ॥

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ २९

अष्टाः— तब हे राजन् ! तुम मेरेकूं
अपनै गुरु किये बिना क्या उपदेश लेनैकूं
इच्छतेहो ?

जनकः— नहीं महाराज । मैं शास्त्रविधि-
पूर्वक उपदेश लेनैकूं उत्सुक हूं औ तातैं
मैं आपकूं मेरा गुरु स्थापित करताहूं ॥

अष्टाः— उक्तशास्त्रविषै गुरुके प्रति कुछ
दान देनैका लिखाहै ?

जनकः— हां महाराज । मैं इसीहीं क्षण
प्रतिज्ञा करिके शास्त्रवचनानुसार मेरा तन
मन औ धन । ये तीनों आपके चरणकमल-
मैं अर्पण करताहूं ॥ यातैं हे भगवन् !
अब अनुग्रह करिके मेरे ताई ब्रह्मका उप-
देश करौ ॥

अष्टावक्रमुनि । राजपुत्रकी उक्तप्रतिज्ञा

३० ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

मुनिके तहांसैं दूर गमन करीके कोई गुफा-
विषै स्थित भये ॥ औ जनकराजा तौ
अश्वकी एकरिकावविषै जैसै चरण राखिके
खडे थे तैसैंहीं तिसीहीं स्थलविषै गति-
रहित स्थित रहे ॥

सूर्यास्त होनैका समय समीप आया तौ
बी जनकराजा नगरविषै पुनः आये नहीं ।
तब प्रधानादिकराज्यमंडल अत्यंतचिंताग्रस्त
भये औ तत्काल वनविषै गये ॥ तहां देखा
तौ एक विशालवृक्षके समीप अष्टावक्रमुनि-
वाली मंचिल पडीथी । परंतु मुनिराज
कहींबी दृष्टिगोचर भयें नहीं औ जनक-
राजा तौ अपनै अश्वकी एकरिकावमें चरण
राखिके चेतनरहित प्रतिमाकी न्यांई खडे
थे ॥ यह देखिके प्रधानआदिकसर्व अत्यंत-

भयकूं पाये ॥ प्रधान त्वरित राजाके स-
न्मुख गया । परंतु जनकराजानै तिसके
तांई दृष्टि वी करी नहीं । तब प्रधान-
नै उभयकर जोड़िके विज्ञप्ति करी कि हे
राजन् ! ऐसैं किस कारण खडे हो औ
क्या स्थिति है ? परंतु जनकराजानै यत्-
किंचित् वी जव उत्तर दिया नहीं तब
सर्वनै निश्चय किया कि राजाके तांई मुनिनै
कछु मंत्रयोग कियाहै ॥ अल्पसमयपर्यंत
मुनिकूं वहां ढूंढे । परंतु समीपमें कहीं मिलै
नहीं । तब निराश होइके राजाकूं वहांसैं
उठायके नगरविषै ले आये औ राजमहल-
विषै एक उत्तमशय्यामें सुलाये औ
अनेक आश्विकनकूं मुनिकी शोधअर्थ
वनविषै जानैकी औ मुनि जहां वी होवै

३२ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

वहांसैं तिनकूं लाये विना पुनः नहीं आ-
नेकी तिनोंकूं दृढ आज्ञा करी ॥ राजा तौ
तिनोकूं जिस स्थितिमें शयाविषै डालेथे ।
तिसीहीं स्थितिमें पडै रहे ॥ तिनोंनै न हस्त
हिलाया । न चरण हिलाया । कि न एक बी
शब्दका उच्चार किया ॥ भोजनकी थालीयां
लाके राजाके सन्मुख धरी । परंतु राजानै
कछु बी ग्रहण किया नहीं ॥ जलपात्र राजा-
के मुखकूं धर्या परंतु राजानै यत्किंचित्
बी पान किया नहीं ॥ राजाकी यह स्थिति
देखिके राणीयां औ राजमंडल अत्यंत-
शोकनिमग्न भये औ यह वार्ता जब प्रजा-
जनोंनै जानि तव अखिलनगरविषै होहा-
कार हो रह्या ॥ अतिदुःखपूर्वक रात्रि
व्यतीत भई औ सूर्योदय भया । परंतु

मुनिका कहीं वी पत्ता मिला नहीं ॥ जब सूर्यास्त हुवा तब एक सिपाई अष्टावक्र-मुनिकूं ले आया ॥

मुनिकूं देखिके प्रथम तौ प्रधानके हृदय-में अत्यंत क्रोध प्रज्वलित भया । परंतु मुनिकूं क्रोधायमान करनेसैं कार्यसिद्धि नहीं होवैगी औ विपरीत परिणाम होवैगा । ऐसैं विचारिके नम्रतायुक्त प्रश्न किया:-हे मुनिवर ! हमारे राजाकूं आपनै मंत्रबलसैं क्या कियाहै ?

मुनिनै उत्तर दिया:-तुमारे राजाउपर मंत्रप्रयोग करनेसैं हमारेकूं क्या प्रयोजन है ? हमनै तौ तुमारे राजाके तांड कछुबी नहीं कियाहै ॥ तुम खुद राजाकूं क्यूं पूछते नहीं ?

३४ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

राजा कछु वी उत्तर देतै नहीं औ दोदिनसैं उपवासी हैं । आदिक सर्वस्थिति प्रधाननै मुनिके तांई कहीके विज्ञप्ति करी कि “हे मुनिवर ! हमारे राजा भोजन करै ऐसैं करौ” ॥

अष्टावक्रमुनिनै तत्काल कहाः—क्यूं जनक !

जनकः—आज्ञा महाराज !

अष्टाः—हमनै तेरेप्रति कुछ कीयाहै ?

जनकः—नहीं महाराज ॥ कौन कहताहै ?

अष्टाः—जनक ! तव क्यूं सोया पडाहै ?

आनंदसैं बैठ औ यह भोजन धर्याहै । सो भक्ष करीके क्षुधाकी तृप्ति कर ॥

जनकराजा तत्काल बैठीके भोजन करनै लगै । सो देखिके सर्व कोई सानंदाश्चर्यमें तल्लीन भये ॥ भोजनकी समाप्ति होतेहीं

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ ३५

जनकराजा गतिरहित स्थित रहे । ताँतें
प्रधाननै पुनः विज्ञप्ति करीः—हे मुनिवर !
कृपा करिके हमारे राजाकी स्थिति प्रथमके
जैसी करौ ॥

यह सुनिके मुनिनै प्रधानआदिकसर्वकुं
अपनै अपनै गृहविषै जानैकी आज्ञा करी
औ आप एकाकिन् औ आंतरसँ द्वार
बंध करिके जनकके समीप रहे ॥ जब
सर्व कोई चले गये तब अष्टावक्रमुनिनै
जनककुं पूछ्याः—

हे राजन् ! ऐसँ चेष्टारहित क्यूं हुवाँहै ?
जनकः—गुरुमहाराज ! यह हाथ अब
मेरे नहीं है । यह चरण मेरे नहीं है । यह
जिह्वा बी मेरी नहीं है ॥ यह चक्षु कर्ण
आदिक कोई इंद्रियां मेरी नहीं है ॥ यह
राज्य बी मेरा नहीं है ॥ संक्षेपतँ मेरा

३६ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

कछु बी नहीं है ॥ यह तन मन औ धन-
आपकूं सत्यप्रतिज्ञासैं मैंनें अर्पण किये-
हैं । तातें यह सर्व अब आपकाहीं है ॥ आ-
पकी आज्ञाबिना मैं यत्किंचित् बी चेष्टा
वा व्यवहार करनेकूं पात्र नहीं हूं ॥

जनकके अत्यंतश्रद्धायुक्त यह वचन
सुनिके अष्टावक्रमुनि अत्यंत प्रसन्नताकूं
पाये ॥ तिनोनें जनकके मस्तक उपरि अपना
हाथ फिरायके कह्याः—

ब्रह्मा जनक ! मुमुक्षु किस प्रकारसैं
ज्ञानका अधिकारी है ताकी प्रथम परीक्षा
करनी आवश्यक है ॥ मैं तेरी परीक्षा
करताथा ॥ मेरी अब खातरी भई है कि तूं
ज्ञानका उत्तमोत्तम अधिकारी है ॥ “रिकाव-
में चरण औ ब्रह्मका उपदेश” मात्र तेरे

॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥ ३७

जैसै अधिकारीकूहीं संभवैहै । तातैं “हे
पुत्र ! तूं निश्चय कर कि तूं आपहीं ब्रह्म-
स्वरूप है ॥ तूं सदासर्वदा मुक्तहीं है ॥
तूं कृतकृत्य औ प्राप्तप्राप्य है ॥ औ तूं अ-
खंड सुखरूपहीं है ॥”

यह मुनिके जनकराजा संकल्प करता-
भया कि मैं तौ परिच्छिन्न हूं । विकारी हूं ।
अज्ञानी हूं । तातैं ब्रह्मरूप कैसैं संभवुं । ऐसैं
विचारीके जनकराजाने मुनिवरके प्रति
प्रश्न किया:—“कथं ज्ञानमवाप्नोति.....

यहांसैं अष्टावक्रगीताका आरंभ होवैहै ॥

अष्टावक्रमुनिनै वे प्रश्नोका उत्तर दिया ॥
इसरीतिसैं यह श्रीअष्टावक्रगीताविषे दिये
प्रश्नोत्तर । उपदेश औ आनंदोद्धारसैं सारी
रात्रि व्यतीत भई ॥ जब सूर्योदय भया

३८ ॥ जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी गाथा ॥

औ आंतरगृहके द्वार खोले गये। तब प्रधानादिक सर्वराज्यमंडलनै आज्ञा मागिके नमनसहित प्रवेश किया औ जनकराजाकूं आनंदनिमग्न देखिके हर्षकूं पाया ॥

इससमय अष्टावक्रमुनिनै जनककूं पूछ्याः—

हे राजन् ! “रिकावमैं चरण औ ब्रह्मका उपदेश” यह वचनविषै यदि तेरेकूं शंका हो तौ अश्वकूं लानैकी आज्ञा कर ॥

जनकः—हे भगवन् ! अब मेरै हृदयमैं किंचित्मात्र बी शंका नहीं है ॥ शास्त्रका वे वचन केवल सत्य है औ मैं आपकी अपरिमितदयासै कृतार्थ हुवाहूं ॥

॥ इति जनकराजा औ श्रीअष्टावक्रमुनिकी
गाथा समाप्त ॥

॥ श्रीगुरुपरमात्मने नमः ॥

॥ ॐ सटीकाष्टावक्रगीता ॥

॥ आत्मानुभवोपदेशवर्णनं नाम
प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

॥ अथ टीकाकारकृतमंगलाचरणम् ॥

सच्चिदानन्दमद्वैतं सर्वाधिष्ठानमुत्तमम् ।

नत्वाष्टावक्रसूक्तस्य दीपिका तन्यते परा ॥ १ ॥

॥ जनक उवाच ॥

कथं ज्ञानमवाप्नोति कथं मुक्तिर्भविष्यति ।

वैराग्यं च कथं प्राप्तमेतद्ब्रूहि मम प्रभो ॥ १ ॥

१] प्रभो ज्ञानं कथं अवाप्नोति । मुक्तिः कथं भविष्यति
च वैराग्यं कथं प्राप्तं एतत् मम ब्रूहि ॥ १ ॥

२ इह खलु ज्ञानविज्ञानसंपन्नः परमकारुण्य
 ऽष्टावक्रमुनिः मुक्तिकामनया समुपेतं कंचिन्नि
 शमदमाद्यधिकारस्वीकारोपदेशपूर्वकमात्मतत्त्व
 मुपदिशति—

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

मुक्तिमिच्छसि चेत्तात विषयान्विषवत्त्यज
 क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद्भज ॥ १

३] तात चेत् मुक्तिं इच्छसि। विषयान् विषवत् :

४) तात इति सानुग्रहसंबोधने । हे शि
 त्वं सर्वानर्थनिवृत्तिं परमानंदावाप्तिरूपां मु
 क्तिमिच्छसि चेत् । तर्हि विषयान्विषवत्त्य
 यथा विषं अनर्थहेतुत्वात्त्यज्यते तथा वि
 देहादीननर्थहेतुभूतास्त्यज । तत्राहं ममेत्यध
 सक्तिं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ अनेन बाह्यपदा
 पंगत्यागोपदेशेन बाह्येन्द्रियनिग्रहरूपदमांगं
 उपदिष्टः ॥

१] ॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥ ३

५ अथांतःकरणनिग्रहरूपशमांगीकारमुपदिशति-

६] क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवत् भज ॥

७) क्षमा नाम सर्वसहनं सर्वाधिष्ठानत्वमात्म-

धर्मः । आर्जवं नाम अविद्यारूपकुहकसंबन्धाभावः

सोऽप्यात्मधर्मः । दया नाम निरुपाधिकं सर्व-

हितानुबन्धित्वं सोऽप्यात्मधर्मः । तोषो नामात्मसुखं

तदप्यात्मस्वरूपं । सत्यं नाम कालत्रयावाध्यं

स्वरूपं तदप्यात्मैव । एवंविधमात्मरूपं पीयूष-

वद्भज ॥ क्षमादिकं । यथा पीयूषं अर्थहेतुत्वात्

सेव्यते तथा सेवस्वेत्यर्थः ॥ शमदमादिसाधनचतु-

ष्टयसंपन्नमधिकारिणं शिष्यं प्रति भगवानष्टावक्रो

मुनिर्मुक्तिमुपदिशति ॥ १ ॥

८ ननु पांचभौतिको देह एवात्मा । तथा च भूतानां तद्धर्माणां च त्यागो न संभावितः । न हि पृथिव्यादीनां स्वभावभूतो गंधादिः कालत्रयेऽपि त्यज्यत इत्याशंक्य । पृथिव्यादिस्वरूपस्त्वं न भवसीत्याह—

नं पृथ्वी न जलं नाग्निर्न वायुर्द्यौर्न वा भवान् ।
एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥२॥

९] भवान् पृथ्वी न । वा जलं न । अग्निः न । वायुः न । द्यौः न ॥

१०) हे शिष्य । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशादिरूपस्त्वं न भवसि । ततस्त्वमनात्मधर्मान्विषयांस्त्यजेत्यर्थः ॥

११ नन्वहं गौरः स्थूलः कृष्णो न्हस्व इत्यादिप्रतीतेः पांचभौतिको देह एवात्मा इत्यत आह—

१२] एषां साक्षिणं आत्मानं ॥

३]

॥ आत्मानुभवोपदशः ॥ १ ॥

५

१३) एषां देहादीनां साक्षिणं एव
आत्मानं विद्धि साक्षात्कुरु । तथा च । देहादेः
साक्षी आत्मा देहादिभ्यो भिन्नः । यथा घटद्रष्टा
घटाद्भिन्नस्तथेत्यर्थः ॥

१४ नैयायिकाभिमतमात्मानं निराकरोति—

१५] मुक्तये ॥

१६ आत्मज्ञानस्य फलमाह—

१७] चिद्रूपं विद्धि ॥ २ ॥

१८ आत्यंतिकी दुःखनिवृत्तिर्मुक्तिरिति नैया-
यिकाः । दुःखप्राग्भावपरिपालनं मुक्तिरिति प्राभाकराः ।
आत्महानिर्मुक्तिरिति बौद्धाः । इत्यादिमतानि
निराकुर्वन्नेव आत्मज्ञानाज्जीवन्मुक्तिदशमाह—

यदि देहं पृथक्कृत्य चित्ति विश्राम्य तिष्ठसि ।
अधुनैव सुखी शान्तो बंधमुक्तो भविष्यसि ॥ ३ ॥

१९] यदि देहं पृथक् कृत्य चित्ति विश्राम्य
तिष्ठसि अधुना एव सुखी शान्तः बंधमुक्तः भविष्यसि ॥

२०) हे शिष्य । यदि त्वं देहं पृथक्कृत्य
 देहादिभ्यो विलक्षणं विविच्य । चित्ति विश्राम्य
 चिदेकाग्रो भूत्वा तिष्ठसि । तर्हि त्वं अधुनैव
 इदानीं जीवनदशायामेव । सुखी प्राप्तपरमानन्दः ।
 अत एव शान्तः सुप्रसन्नमनाः । बन्धमुक्तः कर्तृत्व-
 भोक्तृत्वप्रमुखानर्थरहितो भविष्यसि इत्यर्थः ३

२१ ननु वर्णाश्रमप्रयुक्तानि कर्माणि विहाय ।
 चित्ति विश्राम्यावस्थानं कथं मुक्तिरित्याशङ्क्यात्मा
 वर्णाश्रमविलक्षण इत्याह—

२२ त्वं विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नैक्षगोचरः
 असंगोऽसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव४

२२] त्वं विप्रादिकः वर्णः न । आश्रमी न ॥

२३) त्वं वर्णाश्रमविलक्षण इत्यर्थः ॥

२४ नन्वहं ब्राह्मण इत्यादि चाक्षुषप्रत्यक्ष-
बलादात्मैव वर्णाश्रमीत्याशंक्याह—

२५] अक्षगोचरः न ॥

२६) साक्षित्वात् अयं ब्राह्मण इत्यादि प्रत्य-
यास्तु देहगोचरा एव । न त्वात्मगोचरास्तस्यैन्द्रि-
यकज्ञानगोचरत्वादित्यर्थः ॥

२७ तर्हि क्रीदशोऽहमित्याशंक्यात्मानं निरूप-
यन्नेव तद्विश्रान्तिफलमनुवदति—

२८] असंगः निराकारः विश्वसाक्षी असि सुखी भव ॥

२९) असंगः सर्वोपाधिसंगरहितः । निरा-
कारो विश्वसाक्षी त्वं असि । अतश्चासंगादि-
रूपस्य तव वर्णाश्रमविलक्षणत्वात् । कर्मासक्ति-
परिविहाय । चित्ति विश्राम्य । सुखी प्राप्तपरमा-
नन्दो भव इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३० ननु वेदोदितं कर्म विहाय । नि
विश्रांतावपि प्रत्यवायप्रसंग इत्याशंक्याह—

धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि न ते वि
न कर्तासि न भोक्तासि मुक्त एवासि सर्वदा

३१] विभो धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि । ते

३२) धर्माधर्मादयो मनोधर्मा एव । व
त्रयेऽपि तैः सह तव संवंधो नास्तीत्यर्थः ॥

३३ कुत इत्यत आह—

३४] कर्त्ता न असि । भोक्ता असि न । सर्वदा
एव असि ॥

३५) किं च । विहितनिषिद्धकर्मकर्तुः
धर्मादिद्वारा सुखदुःखभोक्तृत्वं । तदपि तव न
शुद्धबुद्धस्वरूपत्वात्त्वं सर्वदा मुक्त एवा
अज्ञानमात्रविजृम्भिते सुखदुःखे ते तु चिति वि
त्यैवाज्ञाननिवृत्त्या न विजृम्भिष्येतेत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥

९

६.]

३६ ननु शुद्धबुद्धस्वभावस्यैकस्य नित्यमुक्त-
स्यात्मनो बन्धः किंनिबन्धनो । यस्य निबन्धस्य
निवृत्त्यर्थं विवेकिनो यतंत इत्याशंक्य । नित्य-
मुक्तस्यापि प्रातीतिकं बन्धहेतुमाह—

एकौ द्रष्टासि सर्वस्य मुक्तप्रायोऽसि सर्वदा ।
अयमेव हि ते बन्धो द्रष्टारं पश्यसीतरम् ॥ ६ ॥

३७] सर्वस्य द्रष्टा असि। एकः सर्वदा मुक्तप्रायः असि॥

३८) हे शिष्य । सर्वस्य द्रष्टा प्रतिशरीरं
एकः त्वं असि । ततश्च व्यापकत्वात् सर्वदा
मुक्तप्रायोऽसि । देहाध्यासवशात् बन्धे प्रतीय-
मानेऽपि वस्तुगत्या मुक्तोऽसीत्यर्थः ॥

३९] अयं एव हि ते बन्धः । इतरं द्रष्टारं पश्यसि ॥

४०) हि निश्चितं । अयमेव ते तव बन्धो ।
यदि इतरं देहादिरूपं परिच्छिन्नं द्रष्टारं
पश्यसि इत्यर्थः ॥ ६ ॥

८] ॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥ ११

४४ नन्वात्मज्ञानामृतपानं किंद्वारा सुखसाधन-
मित्याशंक्याज्ञानकाननदहनद्वारा ज्ञानाग्निः सुख-
साधनमित्याह—

एको विशुद्धबोधोऽहमिति निश्चयवह्निना ।
प्रज्वाल्याज्ञानगहनं वीतशोकः सुखी भव॥८॥

४५] एकः विशुद्धबोधः अहं इति निश्चयवह्निना
प्रज्वालय अज्ञानगहनं । वीतशोकः सुखी भव ॥

४६) एकः सजातीयविजातीयस्वगतभेद-
रहितः । विशुद्धबोधः स्वप्रकाशचिदात्मा अह-
मिति निश्चयाग्निना । अज्ञानाख्यं गहनं वनं ।
प्रज्वालय प्रकर्षेण दग्ध्वा । शोकमोहरागद्वेषप्रभृति-
जन्मापायात् वीतशोको विगतदुःखः सन् ।
सुखी भव इत्यर्थः ॥ ८ ॥

४७ नन्वात्मज्ञानेन अज्ञानकाननदाहे सत्यपि
सत्यस्य प्रपंचस्य ज्ञानादनिवृत्तेः वीतशोकः कथं
स्यादित्याशंक्य । प्रपंचस्य रज्जुभुजंगतुल्यत्वा-
ज्ज्ञानाद्विनिवृत्तौ दुःखहेतोरभावाद्धीतशोकता
स्यादेवेत्याह—

यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं रज्जुसर्पवत् ।
आनन्दपरमानन्दः स बोधस्त्वं सुखं चर ॥ ९ ॥

४८] यत्र इदं विश्वं रज्जुसर्पवत् कल्पितं भाति सः
बोधः त्वं सुखं चर ॥

४९) यत्र बोधे । इदं विश्वं रज्जुसर्पवत्
कल्पितं अधिष्ठानाज्ञानकल्पितं भाति । स बोधः
चिदात्मा त्वं सुखं चर । यथा स्वप्नदशायामज्ञान-
कल्पितं व्याघ्रादिकं पश्यति । जाग्रद्बोधे निवर्त्य
सुखं चरति । तद्वदित्यर्थः ॥

५० ननु दुःखहेतुप्रपंचनिवृत्तौ दुःखाभावमात्रं
स्यात्सुखं तु कथं स्यादित्याशंक्य । स्वभावत एव

त्वं नित्यानंतानंदस्वरूप इत्याह—

५१] आनंदपरमानंदः ॥

५२) आनंदेभ्यो मनुष्यलोकदेवलोकानंदेभ्यः
परम उत्कृष्टः आनंदस्त्वमित्यर्थः ॥ “ एतस्यैवा-
नंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति ” इति
श्रुतेः ॥ ९ ॥

५३ ननु सर्वं रज्जुसर्पवत्कल्पितं स्वभावत-
स्त्वानन्दः एवात्मेति चेत्तर्हि बन्धमोक्षावात्मनः किं-
निबन्धनावित्याशङ्क्याह—

मुक्ताभिमानी मुक्तो हि वद्धो वद्धाभिमान्यपि ।
किंवदंतीह सत्येयं या मतिः सा गतिर्भवेत् १०

५४] मुक्ताभिमानि मुक्तः हि बद्धाभिमानि अपि ॥

५५) हि निश्चितं मुक्ताभिमानी मुक्तः ।
अपि च वद्धाभिमानी वद्धः ॥

५६ अत्र किंवदन्तीं प्रमाणयति—

६१) आत्मा भ्रमात् देहादावात्मतादात्म्य-
भ्रमात् संसारवानिव प्रतीयते । न तु वस्तुतः
संसारी ॥

६२ अत्र दशहेतूनाह—

६३] भ्रमात् संसारवान् इव साक्षी विभुः पूर्णः
एकः मुक्तः चित् अक्रियः असंगः निःस्पृहः शान्तः ॥

६४) कर्तुरहंकारादेः साक्षी न तु कर्त्ता ।
विभुः विविधं भवत्यस्मादिति विभुः सर्वाधिष्ठानं ।
पूर्णः व्यापकः । एकः सजातीयविजातीयस्वगत-
भेदरहितः । मुक्तः वस्तुगत्या मायातत्कार्यातीतः ।
चित् स्वप्रकाशचैतन्यरूपः । अक्रियः चेष्टा-
रहितः । असंगः सर्वसंबन्धशून्यः । “असंगो ह्ययं
पुरुष” इति श्रुतेः । निःस्पृहः विषयाभिलाष-
रहितः । शान्तः प्रवृत्तिनिवृत्तिदेहाद्यन्तःकरणधर्म-
रहितः । तस्माद्वस्तुतो न संसारीत्यर्थः ॥ ११ ॥

६५ अहं परिच्छिन्नो । ममेदं देहादिकं ।
 सुखी दुःखी चाहमिति भ्रमस्यानादिपरंपरागतस्य
 सकृद्भावनया निवर्त्तयितुमशक्यत्वात् “आवृत्तिरस-
 कृदुपदेशात्” इति व्याससूत्राच्च । पुनः पुनरद्वैतात्म-
 भावनां विजातीयभावनानिवृत्तिपुरःसरामुपदिशति—
 कूटस्थं बोधमद्वैतमात्मानं परिभावय ।

आभासोऽहं भ्रमं मुक्त्वा भावं बाह्यमथांतरम् ॥

६६] अहं आभासः भ्रमं बाह्यम् अथ आंतरम् भावं
 मुक्त्वा कूटस्थं बोधं अद्वैतं आत्मानं परिभावय ॥

६७) हे शिष्य । आभासोऽहं अहंकारोऽह-
 मिति भ्रमं मुक्त्वा । बाह्यं भावं ममेदं देहा-
 दिकमिति बाह्यपदार्थविषयं भावं संभावनां मुक्त्वा ।
 अथ च आंतरं भावं सुखी दुःखी मूढोऽहमिति
 आंतरपदार्थविषयं भावं भावनां मुक्त्वा । अकर्त्तारं
 कूटस्थं असंगबोधस्वरूपं अद्वैतमात्मानं परि-
 समंताद्व्यापकं भावय इत्यर्थः ॥ १२ ॥

१३] ॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥ १७

६८ अनादिरयं देहाभिमानः सकृद्भावनया न
निवर्त्तत इति पुनः पुनर्ज्ञानखड्गेन तं निःकृत्य
सुखी भवेत्याह—

देहो^{६९}भिमानपाशेन चिरं बद्धोऽसि पुत्रक ।
बोधोऽहं ज्ञानखड्गेन तन्निःकृत्य सुखी भव १३

६९] पुत्रक । देहाभिमानपाशेन चिरं बद्धः असि ।
अहं बोधः ज्ञानखड्गेन तत् निःकृत्य सुखी भव ॥

७०) हे पुत्रक हे शिष्य । त्वं देहोऽहमिति
अभिमानपाशेन चिरं बहुकालं बद्धोऽसि ।
अतो बोधोऽहं चिद्रूपोऽहमिति ज्ञानखड्गेन ।
पुनः पुनः तं पाशं । निःकृत्य नितरां छित्वा ।
सुखी भव ॥ १३ ॥

७१ चित्तवृत्तिनिरोधरूपः समाधिरेव केवलो
बन्धनिवृत्तिहेतुरिति पातंजलमतमपाकर्तुमाह—

निःसंगो निष्क्रियोऽसि त्वं स्वप्रकाशो निरंजनः
अयमेव हि ते बंधः समाधिमनुतिष्ठसि ॥ १४ ॥

७२] त्वं निःसंगः निष्क्रियः असि ॥

७३) हे शिष्य । त्वं वस्तुतो निःसंगः
सर्वसंबंधशून्योऽसि । तथा क्रियारहितोऽसि ॥

७४ अत्र हेतुमाह—

७५] स्वप्रकाशः निरंजनः समाधिं अनुतिष्ठसि अयं
एव ते बंधः हि ॥

७६) निष्क्रियस्य समाध्यनुष्ठानं यत् अय-
मेव हि निश्चितं बंधः । तथा च ज्ञानातिरिक्तो-
पायानुष्ठानमात्रं प्रत्युतबंध एवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

७७ तदेवमात्मज्ञानातिरिक्तः समाधिरपि पूर्वं
निराकृतः । अथ परिपूर्णे शुद्धबुद्धात्मनि विपरीत-

१५] ॥ आत्मानुभवोपदेशः ॥ १ ॥ १९

धियमुत्सारयन्नेव चिन्निष्ठामुपसंहरति श्लोकद्वयेन—
त्वं या व्याप्तमिदं विश्वं त्वयि प्रोतं यथार्थतः ।
शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं मा गमः क्षुद्रचित्तताम् ॥ १५

७८] इदं विश्वं त्वया व्याप्तं त्वयि प्रोतं त्वं यथा-
र्थतः शुद्धबुद्धस्वरूपः । क्षुद्रचित्तताम् मा गमः ॥

७९) हे शिष्य । इदं विश्वं त्वया व्याप्तं
कनकेनेव कटककुण्डलादिकं यथा तथा ॥ इदं
विश्वं त्वयि प्रोतं मृदिव घटशरावादिकं ॥ हे
शिष्य । त्वं यथार्थतः परमार्थतः । शुद्धः अ-
विद्यातत्कार्यप्रपञ्चातीतः । बुद्धः स्वप्रकाशः चिद्रूपो-
ऽसि । एवं च । “सर्वगंधः सर्वरसः । नेति नेति”
इति श्रुतिद्वयानुसारेणोक्ताभ्यामध्यारोपापवादाभ्यां
निःप्रपञ्चमात्मतत्त्वमुपदिष्टं भवति ॥ हे शिष्य । परि-
पूर्णः शुद्धबुद्धस्वरूपस्त्वं क्षुद्रचित्ततां विपरीत-
चित्तवृत्तिं । मा गमः मा कार्षीरित्यर्थः ॥ १५ ॥

८० प्रतीयमानाः षड्भूयः षड्भावविकाराश्च
न त्वद्गतास्त्वं तद्विलक्षण इत्याह—

निरपेक्षो निर्विकारो निर्भरः शीतलाशयः ।

अगाधबुद्धिरक्षुब्धो भव चिन्मात्रवासनः ॥ १६

८१] निरपेक्षः निर्विकारः ॥

८२) हे शिष्य। त्वं निरपेक्षः अशनापिपासादि-
षड्भूमिसंसर्गातीतः । तथा निर्विकारः “ जायते
अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति ”
इत्येवंविधाः यास्कादिप्रोक्ताः षड्भावविकारास्त-
त्संसर्गरहितस्त्वमित्यर्थः ॥

८३ तर्हि कीदृशोऽहमित्यत आह—

८४] निर्भरः शीतलाशयः अगाधबुद्धिः अक्षुब्धः
चिन्मात्रवासनः भव ॥

८५) निर्भरः चिद्धनरूपः । शीतलः सुख-
स्वरूपः आमुक्तिसमयमभिव्याप्य शेते तिष्ठतीति
आशयः । अगाधः अगाधा अतलस्पर्शा

अपरिच्छिन्ना बुद्धिः स्वरूपचैतन्यं तद्रूपः। अक्षुब्धः
अविद्याकृतक्षोभरहितस्त्वं वस्तुतोऽसि । अतस्त्वं
क्रियामात्ररहितश्चिन्मात्रनिष्ठो भव इत्यर्थः ॥ १६ ॥

८६ “ विषयान् विषयत्यज । सत्यं पीयूष-
वद्भज ” इति मोक्षोपायः प्रथमश्लोके समुपदिष्टः ।
परंतु विषयाणां विषयतुल्यत्वे सत्यात्मनः पीयूष-
तुल्यत्व च हेतुर्नोक्तस्तत्र हेतुं वदन्नेव षोडश-
श्लोकोपदेशो मोक्षहेतुश्चिदात्मा च स्वाध्यस्तं विश्वं
समंततो व्याप्यावस्थितो मुकुर इव स्वाध्यस्तं
शरीरादि इति तद्भावापत्तिरेव परमपुरुषार्थ इत्युप-
पत्तिमुखेन प्रकरणार्थं संगृह्णाति श्लोकत्रयेण ॥

“अथ संग्रहश्लोकाः” साकार इत्यादिना—

साँकारमनृतं विद्धि निराकारं तु निश्चलम् ।
एतत्तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसंभवः ॥ १७ ॥

८७] साकारं अनृतं विद्धि । निराकारं तु निश्चलं
एतत् तत्त्वोपदेशेन न पुनर्भवसंभवः ॥

८८) अथ । हे शिष्य । साकारं शरीरादिकं ।
अनृतं मिथ्याभूतं विद्धि । अतस्तत् विष-
यत्यजेत्यर्थः ॥ निराकारं आत्मतत्त्वं । निश्चलं
कालत्रयावस्थायि विद्धि । सर्वसाक्षित्वात् “ नित्यं
विज्ञानमानंदं ब्रह्म ” इति श्रुतेश्च । अत एतत्तत्त्वस्य
चिन्मात्रस्य उपदेशेन उपदिश्यमानेन तत्रैव
विश्राम्यावस्थानेन । न पुनर्भवस्य मोक्षस्य
संभवः सिद्धिरित्यर्थः ॥ १७ ॥

८९ अथ वर्णाश्रमधर्मकस्थूलशरीरात्पुण्यापुण्य-
धर्मकलिङ्गशरीराद्विलक्षणं परिपूर्णं चैतन्यं सदृष्टान्तं
निरूपयति—

यथैवादर्शमध्यस्थे रूपेऽतः परितस्तु सः ।

तथैवास्मिन् शरीरतः परितः परमेश्वरः॥१८॥

९०] यथा एव आदर्शमध्यस्थे रूपे अंतः परितः सः
तु । तथा एव अस्मिन् शरीरे अंतः परितः परमेश्वरः ॥

९१) यथैवादृशे प्रतिविंविते शरीरादौ अंतः
मध्ये । परितः वहिश्च । स आदृशो व्याप्य
वर्तते । तथैव स्वाध्यस्ते अस्मिन् स्थूले शरीरे
अंतःपरितः च । परमेश्वरः चिदात्मा व्याप्य
स्थितः । तथा च “ यत्र विश्वमिदं भाति कल्पितं
रज्जुसर्पवत् ” इत्यादि सर्वोऽपि प्रकरणार्थः संक्षेपतः
सूचितः ॥ १८ ॥

९२ आदर्शदृष्टांते परिच्छिन्नत्वादिभ्रमापत्तिः ।
स्वाध्यस्ते शरीरांतर्वर्तित्वं च न स्पष्टमतो घटाकाश-
दृष्टांतेन बाह्याभ्यंतरव्यापकत्वमाह—

एकं सर्वगतं व्योम वहिरंतर्यथा घटे ।
नित्यं निरंतरं ब्रह्म सर्वभूतगणे तथा ॥१९॥

९३] यथा सर्वगतं एकं व्योम घटे वहिः अंतः तथा
नित्यं ब्रह्म सर्वभूतगणे निरंतरं ॥

९४) यथा सर्वगतं एकं नित्यं व्योम घट-
पटादौ बहिरंतः च वर्त्तते । तथा नित्यं
अविनाशि ब्रह्म सर्वभूतगणे बहिरंतरं सर्वदा
वर्त्तते इत्यर्थः । “ एष त आत्मा सर्वस्यांतर ”
इति श्रुतेः । अतश्च बोधोऽहमिति ज्ञानखड्गेन
देहादहंभावपाशं निःकृत्य सुखी भवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीताया-
मात्मानुभवोपदेशनामकं प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

॥ अथ शिष्योक्तमात्मानुभवोल्लास-
नामकं द्वितीयं प्रकरणं ॥ २ ॥

इत्थं गुरुक्तिपीयूषस्वादानुभवमात्मनः ।

आविश्वकार साश्चर्यं शिष्यो निजगुरुं प्रति ॥ १ ॥

९५ तत्र तावच्छिष्यश्चिद्रूपात्मानुभवमाविष्कुर्व-
न्नेव गुरुकृतोपकारख्यापनाय प्राचीनसंस्कारवशा-

२०] ॥ शास्त्रोक्त आत्मानुभवोल्लासः ॥ २ ॥ २५

द्वाधितानुवृत्त्या प्रतीतस्य मोहविडंबनस्य स्मरण-
माविष्करोति—

अहो निरंजनः शांतो बोधोऽहं प्रकृतेः परः ।

एतावंतमहं कालं मोहेनैव विडंबितः ॥ १ ॥

९६] अहो निरंजनः अहं शांतः बोधः प्रकृतेः परः॥

९७) अदृष्टस्याद्भुतस्यानुभवात् अहो इत्या-
श्चर्ये । अहं निरंजनः सर्वोपाधिविनिर्मुक्तः ।
शांतः सर्वविकारातीतः । प्रकृतेः परः मायांधकार-
स्पर्शशून्यो । बोधः स्वप्रकाशचिद्रूप इत्यर्थः ॥

९८ गुरूपकारख्यापनाय मोहविडंबनमनु-
स्मरति—

९९] एतावंतं कालं अहं मोहेन एव विडंबितः ॥

१००) एतावंतं गुरूपदेशावधिकालं ।
मोहेन देहात्माविवेकेन । विडंबितः एव ।
सांप्रतं तु श्रीगुरुप्रसादादात्मानंदानुभवोऽस्मीति
विवक्षितोऽर्थः ॥ १ ॥

१०१ पूर्वकालीनं मोहविडम्बनमुक्तं । संप्रतिगुरु-
प्रसादान्मम देहात्मविवेकोऽस्तीति सोपपत्तिकमाह—
यथैवा प्रकाशयाम्येको देहमेनं तथा जगत् ।

१ अतो मम जगत्सर्वमथवा न च किञ्चन ॥२॥

१०२] एकः यथा जगत् प्रकाशयामि तथा एनं देहम्

१०३) अहं यथा एक एव जगत् प्रकाश-
यामि । तथा एव एनं स्थूलं देहं प्रकाशयामि ।
तथा च । देहोऽनात्माऽप्रकाशत्वाद्यथा जग-
त्तद्वदित्यर्थः ॥

१०४ कस्तर्हि जगदादिदेहात्मनोः संबंध
इत्याशङ्क्य । युक्तिविचारादाध्यासिकः संबंधः । पर-
मार्थगत्या च न कश्चित्संबंध इत्याह—

१०५] अतः सर्वं जगत् मम अथवा किञ्चन न च ॥

१०७) अतो दृश्यत्वात् सर्वं देहप्रमुखं
जगत् मम मदीयं मय्यध्यस्तमित्यर्थः । चावधा-
रणे ॥ अथवा परमार्थविचारे । किञ्चन किमपि

११६ आत्मनैव सर्वं व्याप्तमित्यत्र दृष्टान्ता-
 तरमाह—

यथैवैश्वरसे कृप्ता तेन व्याप्तैव शर्करा ।
 तथा विश्वं मयि क्लृप्तं मया व्याप्तं निरंतरम् ॥६॥

११७] यथा एव इक्षुरसे क्लृप्ता शर्करा तेन व्याप्ता
 एव तथा मयि क्लृप्तं विश्वं मया निरंतरं व्याप्तं ॥

११८) यथैवैश्वरसे कृप्ता अध्यस्ता शर्करा ।
 तेन मधुररसेन । व्याप्तैव सर्वापि व्याप्ता ॥ तथा
 एव । मयि नित्यानंदस्वरूपे । क्लृप्तं अध्यस्तं ।
 इदं विश्वं । मया नित्यानंदेन । निरंतरं बाह्या-
 भ्यंतरं । व्याप्तं ॥ तस्मात् विश्वमानंदात्मस्वरूप-
 मेवेत्यर्थः ॥ तदेवमस्तिभातिप्रियमित्येवंरूपेणाह-
 मेव सर्वत्रावस्थित इति श्लोकत्रयविवक्षितोऽर्थः ॥६॥

२६] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोल्लासः ॥ २ ॥ ३१

११९ विश्वं चिदात्मनो न भिन्नं । तर्हि केन
कारणेनेदं भासते । केन च कारणेन न भासत
इत्याशंक्याह—

^{१२०} आत्माज्ञानाज्जगद्भाति आत्मज्ञानान्न भासते ।
^{१२३} रज्ज्वज्ञानादहिर्भाति तज्ज्ञानाद्भासते न हि ७

१२०] आत्माज्ञानात् जगत् भाति । आत्मज्ञानात्
न भासते ॥

१२१) आत्मनः अज्ञानाज्जगद्भाति । तथा
आत्मन अधिष्ठानस्य ज्ञानान्न भासते ॥

१२२ अधिष्ठानाज्ञानादन्यस्य भानेऽधिष्ठान-
ज्ञानाच्च न भाने लोकप्रसिद्धदृष्टान्तमाह—

१२३] रज्ज्वज्ञानात् अहिः भाति । तज्ज्ञानात् हि
भासते न ॥

१२४) हि यथा । रज्जु स्वरूपस्य अज्ञाना-
दहिः सर्पो भाति । तज्ज्ञानाद्रज्जुज्ञानान्न
भासते ॥ ७ ॥

१२५ नन्वात्माज्ञाने सति आत्मप्रकाशाभावा-
ज्जगत्कथं भासत इत्याशंक्य । स्वरूपचैतन्यवला-
देवेत्याह—

प्रकाशो मे निजं रूपं नातिरिक्तोऽस्म्यहं ततः
यदा प्रकाशते विश्वं तदाहंभास एव हि ॥८॥

१२६] प्रकाशः मे निजं रूपं अहं न अतिरिक्तः
अस्मि । कुतः । यदा विश्वं प्रकाशते । तदा अहं भासः
एव हि ॥

१२७) प्रकाशो नित्यबोधः । मे मम ।
निजं स्वाभाविकं । स्वरूपं । अहं । ततः
प्रकाशात् । अतिरिक्तः भिन्नो नास्मि ॥ अतो
मम । यदा विश्वं प्रकाशते । तदा अहंभासा-
दात्मप्रकाशात् एव भासते ॥ स्वरूपचैतन्यं
चिद्भासकं । किं तु साधकमेव । अन्यथा । जडस्य
सिद्धिरेव न स्यात् । किं च । आत्मस्वरूपप्रकाशा-
भावे स्वात्मनोऽप्यसत्त्वप्रसक्तिर्जगदाध्यप्रसंगश्च ।

२८] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोल्लासः ॥ २ ॥ ३३

तस्मात् यदा विश्वं प्रकाशते तदात्मस्वरूप-
प्रकाशादेवेति भावः ॥ ८ ॥

.....

१२८ स्वप्रकाशेऽपि मय्यात्मन्यज्ञानवशाद्विश्वं
भासते इति महदाश्चर्यं सदृष्टान्तमाह—

^{१२९}अहो विकल्पितं विश्वमज्ञानान्मयि भासते ।
रूप्यं शुक्तौ फणी रज्जौ वारि सूर्यकरे यथा ९

१२९] अहो ! मयि अज्ञानात् विकल्पितं विश्वं
भासते । यथा शुक्तौ रूप्यं रज्जौ फणी सूर्यकरे वारि ॥

१३०) स्वप्रकाशेऽपि मयि । अज्ञानाद्वि-
कल्पितं रचितं अध्यस्तं विश्वं मयि भासते ।
अहो आश्चर्यमिदं ॥ यथा शुक्त्यादौ रूप्यादिकं
भासते । तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

१३१ ननु मायाविकारत्वात्तत्रैव विश्वमुत्पद्यते ।
तत्रैव लयमेति । न तु चैतन्यात्मनीति सांख्यमत-
मपाकर्तुमाह—

^{१३२}
मत्तो विनिर्गतं विश्वं मय्येव लयमेष्यति ।
मृदि कुंभो जले वीचिः कनके कटकं यथा १०

१३२] विश्वं मत्तः विनिर्गतं मयि एव लयं एष्यति
यथा मृदि कुंभः जले वीचिः कनके कटकं ॥

१३३) इदं विश्वं मत्त एव विनिर्गतं ।
मय्येव लयमेष्यति प्राप्स्यति । यथा मृदादौ
कुंभादिकं । तद्वदित्यर्थः ॥ न चात्र प्रमाणाभाव
इति शङ्कनीयं “ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते
येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयंत्यभिसंविशन्ति” इति
श्रुतेः ॥ १० ॥

३०] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोद्भासः ॥ २ ॥ ३५

१३४ ननु ब्रह्मचेज्जगदुपादानकारणं तर्हि तस्य
विकारित्वान्मृदादिवद्विनाशित्वापत्तिरित्याशंक्याह—

१३५ अहो अहं नमो मह्यं विनाशो यस्य नास्ति मे ।
ब्रह्मादिस्तंवपर्यंतं जगन्नाशेऽपि तिष्ठतः ॥ ११ ॥

१३५] अहं अहो ! ब्रह्मादिस्तंवपर्यंतं जगत् नाशे
अपि तिष्ठतः यस्य मे विनाशः न अस्ति मह्यं नमः ॥

१३६) अहो आश्चर्यरूपोऽहं । यस्य सम
सर्वोपादानभूतस्यापि विनाशो नास्ति । न चोपा-
दानत्वे मुवर्णादिवद्विनाशित्वापत्तिः । मुवर्णादिव-
द्विकारित्वानंगीकाराद्विवर्त्ताधिष्ठानत्वेनैवोपादानत्व-
स्वीकारात् । अत एवाशेषकार्योपादानत्वाद्विना-
शिने सर्वोत्कृष्टाय मह्यं नमः । ब्रह्मादिदेवतावत्
प्रलये विनाशशंकां निराकरोति ॥ ब्रह्मादिस्तं-
वपर्यंतं यत् जगत् । तस्य नाशेऽपि तिष्ठतः-
प्रलयेऽपि स्थितिमतो यस्य मे विनाशो नास्ती-
त्यर्थः ॥ “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” इति श्रुतेः ॥ ११ ॥

१३७ नन्वात्मा सुखदुःखावच्छेदकदेहवा-
न्नाना । तथाहंकाररूपत्वात्तत्तद्देशगमनागमनवानि-
त्याशंक्याह—

^{१३८} अहो अहं नमो ^{१४१} मह्यमेकोऽहं देहवानपि ।

^{१४३} क्वचिन्न गंता नागंता व्याप्य विश्वमवस्थितः १२

१३८] अहो अहं मह्यं नमः ॥

१३९) अहो आश्चर्यरूपः अहं । आश्चर्य-
रूपाय मह्यं नमः इत्यर्थः ॥

१४० आश्चर्यरूपत्वमेवाह—

१४१] देहवान् अपि एकः अहम् ॥

१४२) नानासुखदुःखावच्छेदकदेहवानप्य-
हमेक एव । यथा नानासकंपनिःकंपत्वावच्छेदक-
जलोपाधिमानपि भानुरेक एवेत्यर्थः ॥

१४३] क्वचित् न गंता न आगंता विश्वं व्याप्य
अवस्थितः ॥

३२] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोद्भासः ॥ २ ॥ ३७

१४४) विश्वं व्याप्यावस्थितः परिच्छि-
न्नाहंकारविलक्षणोऽहं । क्वचित् अपि न गंता ।
कुतोऽपि नागंता एवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

~~~~~

१४५ नन्वात्मनः निःसंगत्वं कथं । शरीर-

संसर्गितया जगद्विधारकत्वादित्याशंक्याह—

328

अहो अहं नमो मह्यं दक्षो नास्तीह मत्समः ।
असंस्पृश्य शरीरेण येन विश्वं चिरं धृतम् १३

१४६] अहो अहं मह्यं नमः । इह मत्समः दक्षः न
अस्ति येन शरीरेण असंस्पृश्य चिरं विश्वं धृतम् ॥

१४७) प्रथमपादार्थः पूर्ववदिति कारणात्
मत्समो दक्षो असंभाव्यकार्यविधानचतुरः । को-
ऽपि नास्ति येन हेतुना । शरीरेणासंस्पृश्य
घृतपिण्डेनोल्मुकवदसंवध्यैव । चिरं बहुकालं ।
विश्वं स्थावरजंगमं । मया । धृतम् ॥ १३ ॥

१४८ नन्वसंवद्धस्य न जगद्विधारकत्वं ।
संवद्धस्यैव भित्त्यादेर्गृहाद्विधारकत्वादित्याशङ्क्याह—

अहो अहं नमो मह्यं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
अथवा यस्य मे सर्वं यद्वाङ्मनसगोचरम् ॥ १४॥

१४९] अहं अहो मह्यं नमः यस्य मे किञ्चन न
अस्ति अथवा यस्य मे यत् वाङ्मनसगोचरं सर्वम् ॥

१५०) अहो आश्चर्यरूपः । अहं । तस्मै मे नमः ॥
यस्य मे संबंधि । परमार्थगत्या किञ्चन किमपि ।
नास्ति ॥ परमार्थसतो द्वितीयस्यैवाभावात् ॥
अथवा यत् यावत् वाङ्मनसगोचरं तावत् सर्वं ।
यस्य मे मम संबंधि मिथ्यातादात्म्यसंबन्धः ।
सुवर्णकुंडलादिवदित्यर्थः ॥ अत एव सर्वसंबंधित्वा-
संबंधित्वाभ्यामाश्चर्यरूपाय मह्यं नम इत्यर्थः ॥ १४॥

३४] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोत्थासः ॥ २ ॥ ३९

१५१ ननु त्रिपुटीरूपसंसारस्य पारमार्थिक-
त्वात्कथं मिथ्यातादात्म्यसंबंधो जगदात्मनोरित्या-
शंक्याह—

ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं नास्ति वास्तवम् ।
अज्ञानाद्भाति यत्रेदं सोऽहमस्मि निरंजनः १५

१५२] ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता त्रितयं वास्तवं न
अस्ति यत्र इदं अज्ञानात् भाति सः निरंजनः अहं अस्मि ॥

१५३) ज्ञानं ज्ञेयं तथा ज्ञाता इत्यादिकं
त्रितयं त्रिपुटीरूपं सर्वं । वास्तवं परमार्थिकं ।
नास्ति ॥ यत्र मयि । इदं त्रितयं । अज्ञानात्
अनिर्वचनीयाज्ञानान्मिथ्यातादात्म्येनाध्यस्तं भाति ।
अत एव वस्तुगत्याऽहं निरंजनः प्रपंचमलसंबंध-
शून्योऽस्मि इत्यर्थः ॥ १५ ॥

१५४ ननु निरंजनस्य कथं दुःखसंबंध इत्या-
शंक्य । द्वैतभ्रांतिमूलक एवासौ । न तु वास्तव इत्याह—
द्वैतमूलमहो दुःखं नान्यत्तस्यास्ति भेषजम् ।
दृश्यमेतन्मृषा सर्वं एकोहं चिद्रसोऽमलः ॥ १६ ॥

१५५] अहो द्वैतमूलं दुःखम् ॥

१५६) अहो आश्चर्यं । निरंजनस्याप्यात्मनः
द्वैतमूलं दुःखं द्वैतभ्रमाद् दुःखाध्यासो । न तु
वास्तवं दुःखमित्यर्थः ॥

१५७ दुःखाध्यासमहाव्याधेः किं भेषज-
मित्याशंक्याह—

१५८] अमलः चिद्रसः एकः अहं एतत् दृश्यं सर्वं
मृषा न अन्यत् तस्य भेषजं अस्ति ॥

१५९) अमलो मायातत्कार्यातीतः चिद्रसः
चिन्मात्रस्वरूप एकोऽहं । एतत् प्रतीयमानं ।
सर्वं दृश्यं जडजातं । मृषा मिथ्या । परमार्थिक-
मिति बोधात् अन्यत्तस्य त्रिविधदुःखव्याधेः
भेषजं नास्ति इत्यर्थः ॥ १६ ॥

३६] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोल्लासः ॥ २ ॥ ४१

१६० नन्वयं द्वैतप्रपञ्चाध्यासः । किं निमित्तः

किमुपादानक इत्याशंक्याह—

बोधमात्रोऽहमज्ञानादुपाधिः कल्पितो मया ।

एवं विमृशतो नित्यं निर्विकल्पे स्थितिर्मम १७

१६१] बोधमात्रः अहं मया अज्ञानात् उपाधिः
कल्पितः ॥

१६२) बोधमात्रः चिदेकस्वरूपः । अहं
एव पारमार्थिकः । मया सर्वोपादानभूतेन कर्त्रा
अज्ञानात् अखंडाज्ञानरूपनिमित्तादहंकारप्रमुख
उपाधिः द्वैतप्रपञ्चः । कल्पितः ॥

१६३ एवं विचारस्य फलमाह—

१६४] एवं नित्यं निर्विकल्पे मम विमृशतः स्थितिः॥

१६५) एवं नित्यं विमृशतो विचारयतो
मम । निर्विकल्पे निरस्तद्वैते स्वरूपचैतन्ये ।
स्थितिः प्रजाता ॥ १७ ॥

१६६ ननु स्वरूपचैतन्यप्राप्तिरूपा मुक्तिः
प्रागुक्तविचारजन्या चेत्तदामुक्तेर्विनाशापत्तिः जन्य-
भावस्य विनाशित्वनियमात् । विचाराजन्या चेत्तदा
विचाररहितानामपि मोक्षापत्तिरित्याशंक्याह—

^{१६७} न मे बंधोऽस्ति मोक्षो वा ^{१७०} भ्रान्तिः शान्तानिराश्रया
अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतो न मयि स्थितम् १८

१६७] मे बंधः वा मोक्षः न अस्ति ॥

१६८) वस्तुतो मे मम बंधो नास्ति । वा
न च मोक्षोऽप्यस्ति । नित्यचिद्रूपत्वात् ॥

१६९ तर्हि शास्त्रविचारस्य किं फलमित्या-
शंक्य । भ्रान्तिनिवृत्तिरेव तत्फलमित्याह—

१७०] अहो मयि स्थितं विश्वं वस्तुतः मयि स्थितं
न निराश्रया भ्रान्तिः शान्ता ॥

१७१) अहो आश्चर्यं । मयि स्थितं अपि
विश्वं । वस्तुतः । कालत्रयेऽपि । मयि न
स्थितं इति विचारतोऽपि भ्रान्तिः एव शान्ता ।

३८] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोल्हासः ॥ २ ॥ ४३

न तु परमानंदावाप्तिर्जनिता । आत्मनः सर्वदा
परमानंदरूपत्वात् ॥ कीदृशी आंतिः । निराश्रया
उक्तविचारज्ञानस्य नष्टत्वान्निर्मूलेत्यर्थः ॥ १८ ॥

१७२ नन्वधिष्ठानस्योपादानस्य सत्त्वान्मुक्ते-
प्वपि प्रपञ्चोदयः स्यादित्याशङ्क्याह—

संशरीरमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चितम् ।
शुद्धचिन्मात्र आत्मा च तत्कस्मिन्कल्पनाधुना

१७३] सशरीरं इदं विश्वं किञ्चित् न इति निश्चितम् ।
आत्मा शुद्धचिन्मात्रः च तत् अधुना कस्मिन् कल्पना ॥

१७४) सशरीरं शरीरसहितं । इदं विश्वं ।
न किञ्चित् सत्यं नाप्यसत्यम् इति निश्चितं ।
“ नेह नानास्ति किञ्चन ” इति श्रुतेः ॥ आत्मा
च चिन्मात्रः शुद्धः मायामलशून्यः । तत्
तस्मात्कारणात् । अधुना अज्ञाननिवृत्तौ सत्यां ।
कस्मिन् अधिष्ठाने । विश्वकल्पना स्यान्न
कस्मिन्नपीत्यर्थः ॥ १९ ॥

१७५ ननु सर्वस्य प्रपञ्चस्यावास्तवत्वे । वर्ण-
जात्याश्रयं शरीरमप्यवास्तवमेवेति शरीरविशेष-
मधिकृत्य प्रवर्त्तमानं विधिनिषेधशास्त्रमप्यवास्तवं
स्यात् । तथा च । तद्बोधितस्वर्गनरकयोरप्य-
वास्तवत्वात् । स्वर्गादावनुरागो । नरकादिभ्यश्चभयं ।
न स्यात् ॥ किं च शास्त्रबोध्यौ बन्धमोक्षावपि
वास्तवौ न स्यातामित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति—
^{१७६} शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ भयं तथा ।

कल्पनामात्रमेवैतत्किं मे कार्यं चिदात्मनः २०

१७६] शरीरं स्वर्गनरकौ बन्धमोक्षौ तथा भयं एतत्
कल्पनामात्रं एव । चिदात्मनः मे किं कार्यं ॥

१७७) शरीरादिकमेवैतत् कल्पनामात्रमेव ।
चिदात्मनः सच्चिदानन्दस्वरूपस्य मम एतैः शरी-
रादिभिः किं कार्यं । न किमपि कार्यं साध्यं ।
विधिनिषेधादिकं त्वविद्यावन्तमेवाधिकृत्य प्रमाण-
मित्यर्थः ॥ २० ॥

४०] ॥ शिष्योक्त आत्मानुभवोद्भासः ॥ २ ॥ ४५

१७८ स्वर्गादिभिः किं मे कार्यमिति प्रागुक्तं । अथेह लोकेनापि मे कार्यं नास्तीत्याह—

१७९

अहो जनसमूहेऽपि न द्वैतं पश्यतो मम ।

अरण्यमिव संवृत्तं क्व रतिं करवाण्यहम् ॥ २१ ॥

१७९] पश्यतः मम द्वैतं न अहो जनसमूहे अपि अरण्यं इव संवृत्तं क्व रतिं करवाणि अहम् ॥

१८०) न द्वैतं पश्यतो मम । अहो इत्याश्चर्ये । जनसमूहेऽपि । अरण्यमिव । सं-
वृत्तं संजातं । तस्मात् । अहं मिथ्यात्वे क्व रतिं ।
प्रीतिं करवाणि न क्वापीत्यर्थः ॥ २१ ॥

=====

१८१ ननु शरीरस्याहंममतास्पदतयानुराग-
विषयत्वादहंकारस्याप्यहंतास्पदतयानुरागविषयत्वा-
त्तत्र स्पृहा स्यादित्याशंक्याह—

१८२] अहं देहो न मे देहो जीवो नाहमहं हि चित् ।
अर्थमेव हि मे बंध आसीद्या जीविते स्पृहा ॥ २२

१८२] अहं देहः न । न मे देहः । अहं जीवः न ॥

१८३) अहं देहो न । जडत्वान्नापि मे
देहः । मम निःसंगत्वात् । जीवः अहंकारो ।
नाहं । तस्य कर्तृत्वात् आत्मनश्चाकर्तृत्वात् ॥

१८४ कस्तर्हि त्वमित्याशंक्याह—

१८५] अहं हि चित् ॥

१८६) चित्स्वरूप एव अहं इत्यर्थः ॥

१८७ कुतस्तर्हि विवेकिनामपि जीविते
स्पृहेत्याशंक्याह—

१८८] जीविते स्पृहा अयं एव मे बंधः या
आसीत् हि ॥

१८९) या जीविते स्पृहा । अयमेव हि
मे बंधः प्राक् आसीत् ॥ जीवनार्थं हि पुमान्
सुवर्णहरणादिकमपि करोतीति जीवितेच्छा बंधः ।
बंधहेतुत्वात् ॥ इदानीं तु सच्चिदानंदानुभवशालिनो-
ममासंगस्य प्राणानुषंगबंधनरूपे जीवितेऽपि स्पृहा
नास्ति इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१९० अथ स्वस्य सर्वाधिष्ठानत्वं पश्यन्नाह—

अहो भुवनकलोलैर्विचित्रैर्द्राक् समुत्थितम् ।
मय्यनन्तमहांभोधौ चित्तवाते समुद्यते ॥ २३ ॥

१९१] अहो अनंतमहांभोधौ मयि चित्तवाते भुवन-
कल्लोलैः विचित्रैः द्राक् समुत्थितं समुद्यते ॥

१९२) अहो आश्चर्ये । अनंतमहांभोधौ
मयि । चित्तवाते समुद्यते समुत्पन्ने सति ।
विचित्रैः नानाविधैः । भुवनकल्लोलैः भुवन-
रूपैस्तरंगैः । द्राक् अत्यर्थं । समुत्थितं उदयो
लब्धः । यथा वारिधेस्तरंगास्तथा मत्तो भुवनानि ।
वस्तुतो न भिन्नानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

१९३ प्रारब्धक्षयदशामनुवदति—

येन न संसृज्यते चित्तवाते प्रशाम्यति ।
अभाग्याज्जीववणिजो जगत्पोतो विनश्वरः २४

१९४] अनंतमहांभोधौ मयि चित्तवाते प्रशाम्यति
जीववणिजः अभाग्यात् जगत्पोतः विनश्वरः ॥

१९५) अनंतमहांभोधौ सर्वव्यापकचित्-
समुद्रे । मयि । चित्तवाते संकल्पविकल्पक-
शालिनि मनोमारुते । प्रशाम्यति सति संकल्पादि-
रहिते सति । जीववणिजो जीवात्मलक्षणस्य
वाणिज्यकर्तुः । अभाग्यात् प्रारब्धक्षयात् ।
जगत्पोतः शरीरादिनौकासमूहः । विनाशवान्
भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

१९६ अथ बाधितानुवृत्त्या स्वस्मिन् सर्व-
जीवव्यवहारं पश्यन्नाह—

मय्यनंतमहांभोधावाश्चर्यं जीववीचयः ।

उद्यंति घ्नंति खेलंति प्रविशंति स्वभावतः २५

१९७] आश्चर्यं । मयि अनंतमहांभोधौ जीववीचयः
उद्यंति घ्नंति खेलंति स्वभावतः प्रविशंति ॥

१९८) आश्चर्यं । निःक्रिये निर्विकारे मयि
अनंतमहांभोधौ । जीवा एव वीचयः तरंगाः ।
उद्यंति अभिव्यक्ता भवन्तीव मिथः (परस्परं) ।
घ्नंति ताडयन्तीव शत्रुभावाध्यासात् । अन्ये च ।

४४] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशः ॥ ३ ॥ ४९

मित्रः खेलन्ति इव मित्रभावाध्यासात् । अविद्या-
कामकर्मक्षये सति च मयि विशन्तीव । कस्मात्
स्वभावतः अविद्याकामकर्मस्वभाववशात् उत्पत्त्या-
दिकं प्राप्नुवंति । स्वभावतः स्वस्य चिद्रूपस्यांश-
रूपेण स्वभावतः तत्रैव प्रविशन्ति । वटाकाशा-
दय इव महाकाश इति विवेकः ॥ २५ ॥

द्वितीयेऽस्मिन् प्रकरणे शिष्येणानुभवस्थितिः ॥

निवेदिता गुरोस्तुष्ट्यै बह्वाश्चर्यपुरःसरा ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
शिष्येणोक्तमात्मानुभवोल्लासपञ्चविंशतिकं नाम द्वितीयं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ २ ॥

॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशकं नाम
तृतीयं प्रकरणं ॥ ३ ॥

शिष्यानुभवपीयूषे ज्ञातेऽपि करुणावशात् ।

तद्विज्ञानपरीक्षार्थं शिष्यमाह गुरुः पुनः ॥ १ ॥

१९९ विज्ञानानुभवमपि स्वशिष्यं व्यवहार-
स्थितं दृष्ट्वा तद्विज्ञानपरीक्षार्थं तद्व्यवहारे स्थिति-
माक्षिप्यात्मानुभवशालिनीं स्थितिमुपदिशति—

२००

अविनाशिनमात्मानमेकं विज्ञाय तत्त्वतः ।

तवात्मज्ञस्य धीरस्य कथमर्थार्जने रतिः ॥ १ ॥

२००] अविनाशिनं एकं आत्मानं विज्ञाय तत्त्वतः
आत्मज्ञस्य धीरस्य तव अर्थार्जने कथं रतिः ॥

२०१) हे शिष्य । अविनाशिनं निर्विकल्पं
त्रैकालिकसत्ताशालिनं कालतो व्यवच्छेदशून्यं ।
आत्मानं देशतो व्यवच्छेदशून्यं । एकं वस्तुतो
व्यवच्छेदशून्यं । चित्स्वरूपं । विज्ञाय निदि-
ध्यास्य । तत्त्वतः आत्मज्ञस्य । अत एव
धीरस्य । तव अर्थार्जने व्यावहारिकार्थसंग्रहे ।
कथं रतिः प्रीतिर्लक्ष्यते इत्याक्षेपः ॥ १ ॥

४६] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशः ॥ ३ ॥ ५१

२०२ ननु ज्ञाने सति विषयसंग्रहः कथमनुप-
पन्न इत्याशंक्य । विषयप्रीतेरात्माज्ञानमूलत्वं स-
दृष्टान्तं सोपपत्तिक्रमाह—

आत्माज्ञानादहो प्रीतिर्विषयभ्रमगोचरे ।

शुक्तेरज्ञानतो लोभो यथा रजतविभ्रमे ॥ २॥

२०३] अहो विषयभ्रमगोचरे प्रीतिः आत्माज्ञानात्॥

२०४) अहो इति संबोधने । हे शिष्य ।

विषयभ्रमगोचरे विषये या प्रीतिः । सा
आत्माज्ञानात् एव भवति । न तु ज्ञानात्तद्व्य-
तिरिक्तविषयाणां बाधादिति भावः ॥

२०५ अत्र लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह—

२०६] यथा रजतविभ्रमे शुक्तेः अज्ञानतः लोभः ॥

२०७) यथा रजतविभ्रमे सति शुक्ते-
रज्ञानतो लोभः पामराणामपि अनुभवसाक्षिक
इत्यर्थः ॥ “ विषयभ्रमगोचर ” इत्यत्र विशेष्य-
स्यापि पूर्वं निपातः “ विशेषणं विशेष्येण

४८] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशः ॥ ३ ॥ ५३

२११ तदेवं श्लोकत्रयेण ज्ञानिनि शिष्ये
दृश्यमानं विषयव्यवहारमाक्षिप्येदानीं सर्वज्ञानिषु
विषयव्यवहारं शिष्यपरीक्षार्थं गुरुराक्षिपति—

श्रुत्वापि शुद्धचैतन्यमात्मानमतिसुन्दरम् ।
उपस्थेऽत्यंतसंसक्तो मालिन्यमधिगच्छति ॥४

२१२] शुद्धचैतन्यं अतिसुन्दरं आत्मानं श्रुत्वा अपि
उपस्थे अत्यंतसंसक्तः मालिन्यं अधिगच्छति ॥

२१३) शुद्धचैतन्यं श्रुत्वापि गुरुमुखाद्वे-
दांतवाक्यतः साक्षात्कृत्वापि । उपस्थे समीपस्थे
विषये । अत्यंतसंसक्तः सन् आत्मज्ञः । कथं
मालिन्यं मौढ्यं । अधिगच्छति प्राप्नोति ॥ अस्य
प्रकरणस्य शिष्यजिज्ञासार्थमाक्षेपमुद्रयैव प्रवृत्तत्वा-
द्यत्राक्षेपवाचकं पदं न दृश्यते तत्र तदध्या-
हर्तव्यम् ॥ ४ ॥

२१४ पुनरप्याश्चर्यमुद्रयाक्षिपति—

^{२१५}सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

मुनेर्जानत आश्चर्यं ममत्वमनुवर्त्तते ॥ ५ ॥

२१५] सर्वभूतेषु आत्मानं जानतः च सर्वभूतानि
च आत्मनि मुनेः ममत्वं अनुवर्त्तते आश्चर्यम् ॥

२१६) सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु ।
आत्मानं अधिष्ठानभूतं जानतः । सर्वभूतानि
चात्मनि रज्जौ भुजंगवदध्यस्तानि जानतो मुनेः ।
विषयेषु ममत्वमनुवर्त्तते इति आश्चर्यं अ-
संभाव्यं । न हि शुक्तिकायामध्यस्तं रजतं इति
जानतस्तत्र ममत्वं संभवतीति भावः ॥ ५ ॥

अस्थितः परमाद्वैतं मोक्षार्थेऽपि व्यवस्थितः ।

आश्चर्यं कामवशगो दिक्कलः केलिशिक्षया॥६॥

२१७] परमाद्वैतं आस्थितः मोक्षार्थे अपि व्यव-
स्थितः कामवशातः कैलिशिक्षया विकलः आश्चर्यम् ॥

२१८) आस्थितः परमं सजातीयविजातीय-
स्वगतभेदशून्यं अद्वैतं आस्थितः साक्षादनुभवन् ।
तथा मोक्षस्वरूपोऽर्थः सच्चिदानंदात्मा । तत्र
व्यवस्थितः तदेकप्रवणोऽपि । कामवशगः
सन् । केलिशिक्षया नानाक्रीडाभ्यासेन । विकलः
दृश्यते इति आश्चर्यम् ॥ ६ ॥

उद्धृतं ज्ञानदुर्मित्रमवधार्यातिदुर्बलः ।

आश्चर्यं काममाकांक्षेत्कालमंतमनुश्रितः ॥ ७ ॥

२१९] उद्धृतं कामं ज्ञानदुर्मित्रं अवधार्य अतिदुर्बलः
आकांक्षेत् । आश्रयं अंतं कालं अनुश्रितः ॥

२२०) उद्धृतं कामं ज्ञानदुर्मित्रं ज्ञानस्या-
त्यंतवैरिणं अवधार्य निश्चित्यापि अतिदुर्बलः

अतिशयेन बलशून्य इव ज्ञानी । कामं विषयं ।
 आकांक्षेत् कामं वाञ्छति । इदं आश्चर्यं । कीदृशः
 अंतं कालमनु समीपे श्रितः । न हि समीप-
 वर्तिन्यंतकाले सति । विवेकिनो विषयतृष्णा युक्तेति
 भावः ॥ ७ ॥

इहामुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः ।
 आश्चर्यं मोक्षकामस्य मोक्षादेव विभीषिका ॥ ८

२२१] इह अमुत्र विरक्तस्य नित्यानित्यविवेकिनः
 मोक्षकामस्य मोक्षात् एव विभीषिका आश्चर्यं ॥

२२२) ऐहिकामुष्मिकभोगविरक्तस्य नित्य-
 मात्मतत्त्वमनित्यं शरीरादिकं । तद्विवेकिनः ।
 मोक्षः सच्चिदानंदस्तत्र कामोऽतःकरणं यस्य ।
 एवंविधस्य ज्ञानिनोऽपि । मोक्षादेव असद्रूप-
 तनुधनवियोगादेव । विभीषिका भयं दृश्यते इति
 आश्चर्यं ॥ न हि स्वप्नदृष्टतनुधननाशेऽपि जाग्रतां
 भयं कापि दृष्टमिति भावः ॥ ८ ॥

५३] ॥ शिष्यं प्रत्याक्षेपद्वारोपदेशः ॥ ३ ॥ ५७

२२३ एवमाक्षेपमुद्रया पूर्वमुक्तं । अथ ज्ञानि-
नस्तोषरोपावनुचिताविति कंठतो निरूपयति—

धीरस्तु भोज्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सर्वदा
आत्मानं केवलं पश्यन्न तुष्यति न कुप्यति ॥९

२२४] धीरः तु भोज्यमानः अपि पीड्यमानः अपि
सर्वदा आत्मानं केवलं पश्यन् न तुष्यति न कुप्यति ॥

२२५) धीरो ज्ञानी । लोकैर्विषयान् भोज्य-
मानोऽपि । तथा निंदादिना पीड्यमानोऽपि ।
सर्वदा । आत्मानं । केवलं सुखदुःखभोगादि-
रहितं । पश्यन्न तुष्यति न कुप्यति ॥ तोषरोष-
हेतूनां केवलात्मनि असंभवज्ञानादिति भावः ॥९॥

२२६ किं च । तोपरोषहेतूनां स्तुतिनिंदा-
दीनां शरीरधर्मत्वाच्छरीरस्य चात्मभिन्नत्वेनानु-
संधानात् । कथं ज्ञानिनस्तोपरोषावित्याह—

चेष्टमानं शरीरं स्वं पश्यत्यन्यशरीरवत् ।
संस्तवे चापि निंदायां कथं क्षुभ्येन्महाशयः १०

२२७] स्वं शरीरं चेष्टमानं अन्यशरीरवत् पश्यति
महाशयः संस्तवे अपि च निंदायां कथं क्षुभ्येत् ॥

२२८) स्वं शरीरं । स्वात्मभिन्नचेष्टाश्रयत्वाद्
अन्यशरीरवत् इति यः पश्यति स महाशयः
संस्तवे स्तुतावपि । च निंदायां । कथं क्षुभ्येत्
कथं तोषरोषरूपां विक्रियां व्रजेदित्याक्षेपः ॥ १० ॥

२३३] यस्य महात्मनः मानसं नैराश्ये अपि निः-
स्पृहं तस्य आत्मज्ञानतृप्तस्य केन तुलना जायते ॥

२३४) यस्य । नैराश्ये मोक्षे अपि ।
मानसं निःस्पृहं । तस्यात्मज्ञानतृप्तस्य ब्रह्माहम-
स्मीति जानतः समाप्तसर्वमनोरथस्य । केन समं
तुलना जायते । न केनापीत्यर्थः ॥ १२ ॥

२३५ ज्ञानिनः हानोपादानादिव्यवहारमाक्षिपति—
स्वभावादेव जानानो दृश्यमेतन्न किञ्चन ।
इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यं स किं पश्यति धीरधीः १३

२३६] स्वभावात् एव जानानः दृश्यं किञ्चन न
धीरधीः सः इदं ग्राह्यं इदं त्याज्यं एतत् किं पश्यति ॥

२३७) प्रपञ्चो मिथ्या । दृश्यत्वात् । शुक्तिका-
रजतवदित्यनुमानात् । एतत् दृश्यं न किं-
चन । न सन्नाप्यसदिति जानानो निश्चयवान्यो
धीरधीः । स इदं ग्राह्यमिदं त्याज्यं इति ।
पश्यति इत्याक्षेपः ॥ १३ ॥

२३८ अत्र हेतुमाह—

२३९ अंतस्त्यक्तकपायस्य निर्द्वंद्वस्य निराशिषः ।

यदृच्छयागतो भोगो न दुःखाय न तुष्टये १४

२३९] अंतस्त्यक्तकपायस्य निर्द्वंद्वस्य निराशिषः यदृच्छया आगतः भोगः दुःखाय न तुष्टये न ॥

२४०) अंतःकरणात्त्यक्ताः कपायाः विषय-
वासना येन तस्य । निर्द्वंद्वस्य शीतोष्णादिसम-
चित्तस्य । अतएव निराशिषः विषयवासना-
विहीनस्य । यदृच्छया दैवयोगात् । आगतः
प्राप्तो । भोगः भुज्यमानो विषयो । दुःखाय न
भवति । तुष्टये च न भवति ॥ १४ ॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीताया-
माक्षेपद्वारोपदेशकं नाम तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

॥ अथ शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासः ॥ ४ ॥

गुरुणैवमुपाक्षिप्तः शिष्यो ज्ञानदृशोल्लसन् ।

ज्ञानिन्यशेषचेष्टानां स्पष्टमाचष्ट संभवम् ॥ १ ॥

२४१ एवं तावद्गुरुणा परीक्षार्थमाक्षिप्तः शिष्यः।
 प्रारब्धवशाद्वाधितानुवृत्त्या ज्ञानिन्यपि सर्वव्यवहारा-
 णामुपपत्तिमात्मज्ञानोल्लासवशादेवाह । पङ्क्तिः श्लोकैः—
 हंत आत्मज्ञस्य धीरस्य खेलतो भोगलीलया ।
 न हि संसारवाहीकैर्मूढैः सह समानता ॥१॥

२४२] हंत आत्मज्ञस्य धीरस्य भोगलीलया खेलतः
 संसारवाहीकैः मूढैः सह न हि समानता ॥

२४३) हंत इति आत्मज्ञानोल्लासिते ह्ये । हे
 गुरो । आत्मज्ञस्य सर्वाधिष्ठानतया स्वात्मानं जानतः
 अत एव धीरस्य विषयैरविक्षिप्तचित्तस्य । भोगली-
 लया विषयभोगादिरूपया लीलया क्रीडया प्रारब्ध-
 वशात्प्रवृत्तया । खेलतः क्रीडतः । संसारवाहीकैः
 संसारवृत्तिपशुभिः । मूढैः देहाद्यात्मवेदिभिः
 सह । न हि समानता नैव तुल्यत्वं ॥ तदुक्तं
 भगवता “तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ॥
 गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते” ॥ १ ॥

२४४ ननु संसारव्यवहारस्थो ज्ञानी । कथं
न संसारितुल्य इत्याशंक्य । हर्षादिरहितत्वात्तस्य
वैलक्षण्यमाह—

यत्पदं प्रेप्सवो दीनाः शक्राद्याः सर्वदेवताः ।
अहो तत्र स्थितो योगी न हर्षमुपगच्छति॥२॥

२४५] अहो शक्राद्याः सर्वदेवताः यत् पदं प्रेप्सवः
दीनाः तत्र स्थितः योगी न हर्षं उपगच्छति ॥

२४६) अहो इति संबोधने । हे गुरो । यद्वा
अहो आश्चर्ये । शक्राद्याः सर्वदेवताः अपि ।
यत्पदं प्रेप्सवः यत्पदं प्राप्नुमिच्छन्तो । दीनाः
तदप्राप्तितः शोच्या वर्तन्ते । तत्र सच्चिदानन्दारूपे
पदे । स्थितः तत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानात्तत्र वर्तमानो ।
योगी लब्धसाक्षात्कारो । विषयभोगात् न हर्षं
प्राप्नोति । नापि तदपगमादुद्विग्नो भवतीत्यर्थः॥२॥

२४७ तत्त्वज्ञस्य विध्यकिंकरत्वं वक्तुं पुण्या-
द्यसंस्पर्शमाह—

तैज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां स्पर्शो ह्यंतर्न जायते ।
२५१
न ह्याकाशस्य धूमेन दृश्यमानापि संगतिः ॥३

२४८] तज्ज्ञस्य पुण्यपापाभ्यां अंतः स्पर्शः न हि
जायते ॥

२४९) तत्त्वंपदार्थैक्याभिज्ञस्य । पुण्य-
पापाभ्यां सह अंतःकरणधर्माणां स्पर्शः संबन्धो न
जायते । “ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्
कुरुते तथा ” इति स्मृतेः ॥

२५० अत्र दृष्टान्तमाह—

२५१] हि आकाशस्य धूमेन दृश्यमाना अपि
संगतिः न ॥

२५२) यथा हि आकाशस्य धूमेन सह
दृश्यमानापि संगतिः नास्ति । तथात्मज्ञस्य न
पुण्यादिसंगतिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

६२] ॥ शिष्यप्रोक्तानुभवोद्भासः ॥ ४ ॥ ६५

२५३ ननु कर्मणि कृते । कथं न पुण्यादि-
स्पर्श इत्याशङ्क्य । ज्ञानिनो विधिनिषेधानियम्य-
त्वमाह—

आत्मैवेदं जगत्सर्वं ज्ञातं येन महात्मना ।
यदृच्छया वर्तमानं तं निषेद्धुं क्षमेत कः ॥४॥

२५४] येन महात्मना इदं सर्वं जगत् आत्मा एव
ज्ञातं तं यदृच्छया वर्तमानं कः निषेद्धुं क्षमेत ॥

२५५) येन महात्मना । इदं दृश्यमानं ।
सर्वं जगत् । आत्मैव इति ज्ञातं । तं ज्ञानिनं ।
यदृच्छया प्रारब्धवशादेव वर्तमानं को
वचःकलापो । निषेद्धुं प्रवर्तयितुं वा । क्षमेत
समर्थो भवेत् । न कोऽपीत्यर्थः ॥ तदुक्तं शारीरक-
भाष्ये “अविद्यावद्विषयो वेदः” इति । “प्रबोध-
नीय एवासौ सुप्तो राजेव वंदिभिः” इति
स्मृतिरपि ॥ ४ ॥

२५६ ननु ज्ञानिनोऽपि न यदृच्छया प्रव-
र्त्तते । किंत्विच्छानिच्छयोर्निवर्त्तयितुमशक्यत्वादि-
त्याशंक्याह—

ॐ ब्रह्मस्तं वपर्यते भूतग्रामे चतुर्विधे ।

विज्ञस्यैव हि सामर्थ्यमिच्छानिच्छाविवर्जने॥५

२५७] आब्रह्मस्तं वपयन्ते चतुर्विधे भूतग्रामे विशस्य
एव हि इच्छानिच्छाविवर्जने सामर्थ्यम् ॥

२५८) यद्यपि । ब्रह्माणमारभ्य स्तंवपर्यंते ।
इच्छानिच्छे विवर्जयितुमशक्ये । तथापि । विज्ञ-
स्यैव इच्छाद्वेषनिवर्त्तने सामर्थ्यमतो यदृच्छया
प्रवर्त्तमानो ज्ञानी न विधिनिषेधानियम्य इत्यर्थः ५

२५९ अद्वैतज्ञानेन द्वितीयस्य बाधितत्वात्
ज्ञानिनां भयहेतुः कोऽपि नास्तीत्युपसंहरति—

ॐ आत्मानमद्वयं कश्चिज्जानाति जगदीश्वरम् ।

यद्वेत्ति तत्स कुरुते न भयं तस्य कुत्रचित् ॥६॥

२६०] कश्चित् जगदीश्वरम् आत्मानं अद्वयं जानाति

६४] ॥ आचार्योक्तं लयचतुष्टयं ॥ ५ ॥ ६७

सः यत् वेत्ति तत् कुर्वते तस्य कुत्रचित् भयं न ॥

२६१) कश्चित् सहस्रेषु एक एव जगदी-
श्वरं तत्पदार्थं आत्मानं त्वं पदार्थं अद्वयं अ-
भिन्नतया जानाति । स यद्वेत्ति प्रारब्धवशाद्वा-
धितानुवृत्त्येदं कर्तव्यमिति मन्यते तत् करोति ।
एवं कुर्वतः तस्य कुत्रचित् इह वासुत्र वा
भयं न अस्ति । भयहेतोर्द्वैतज्ञानवाधितत्वादिति
भावः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावकगीतायां
शिष्यग्रोक्तानुभवोल्लासपट्टं नाम चतुर्थं प्रकरणं समाप्तम् ॥४॥

॥ अथाचार्योक्तं लयचतुष्टयं नाम
पंचमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ५ ॥

एवमुल्लासपट्टेन स्वशिष्येऽपि परीक्षिते ।

गुरुर्द्वयोपदेशार्थं लययोगमथाब्रवीत् ॥ १ ॥

२६९) प्रत्यक्षमपि व्यक्तं दृश्यं विश्वं ।
अमले त्वयि । नास्ति एव । अवस्तुत्वात् ।
रज्जुभुजंगवत् । तस्मात् एवमेव लयं ब्रज ॥
द्वितीयस्य हेयोपादेयस्यैवाभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

समदुःखसुखः पूर्ण आशानैराश्ययोः समः ।
समजीवितमृत्युः सन्नेवमेव लयं ब्रज ॥ ४ ॥

२७०] पूर्णः समदुःखसुखः आशानैराश्ययोः समः
समजीवितमृत्युः सन् एव एव लयं ब्रज ॥

२७१) पूर्ण आत्मानन्दपूर्णस्त्वमत एव । दैव-
वशादुद्भूतयोः सुखदुःखयोः समः । आशा-
नैराश्ययोः च समः । तथा जीविते मृत्यौ वा
समः निर्विकारः । सुखदुःखादीनामनात्मधर्माणां
तुच्छत्वानुसंधानात्त्वं सुखदुःखादिषु समः । ब्रह्म-
दृष्टिरूपं लयं ब्रज इत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायामा-
चार्योक्तं लयचतुष्टयं नाम पंचमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

६९]   ॥ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्कम् ॥ ६ ॥   ७१

॥ अथ शिष्योक्तमुत्तरचतुष्कं नाम
षष्ठं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ६ ॥

गुरुणैवं परीक्षार्थमुपदिष्टे लये सति ।

पूर्णात्मनो लयादीनां शिष्योऽसंभवमब्रवीत् ॥ १ ॥

२७२ तदेवं गुरुणात्यंतपरीक्षार्थं लययोगे
समुपदिष्टे सति । लयाद्यभावोपपादकमात्मज्ञान-
मनुवदन्नेव शिष्यः । पूर्णात्मनो लयाद्यसंभवमाह ।

चतुर्भिः श्लोकैः—

^{२७३}आकाशवदनंतोऽहं ^{२७६}यद्वत्प्राकृतं जगत् ।

^{२७९}इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः १

२७३] अहं आकाशवत् अनंतः ॥

२७४) अहं आत्मा । आकाशवदनंतः ॥

२७५ नन्वनंतस्यात्मनो देहादिनिवासः कथ-

मित्यत आह—

२७६] प्राकृतं जगत् घटवत् ॥

२७७) प्राकृतं प्रकृतिकार्यं । जगत् देहा-
दिकं । घटवत् । यथा घट आकाशस्यावच्छेदको-
निवासस्थानं च । तथात्मनो देहादिरेकदेशाव-
द्वक् एव । व्योम्न इव घटादिरित्यर्थः ॥

२७८ अत्र प्रमाणमाह—

२७९] इति ज्ञानं ॥

२८०) इति एवं । वेदांतसिद्धं ज्ञानं अनुभव-
रूपमत्र प्रमाणमतो नान्यथाभावशङ्केत्यर्थः ॥

२८१] तथा एतस्य त्यागः न ग्रहः लयः न ॥

२८२) तथा सत्यात्मनोऽनंतत्वे सति ।
एतस्य आत्मनः । त्यागो । ग्रहणं । लयः च ।
न संभवति । परिच्छिन्नस्यैव घटादेस्त्यागादि-
दर्शनादित्यर्थः ॥ १ ॥

२८३ वटाकाशदृष्टान्ते देहात्मनोर्भेदशंका
स्यादित्यपरितोषादाह—

^{२८४}महोदधिरिवाहं स प्रपंचो वीचिसन्निभः ।
पूर्णं ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥२॥

२८४] महोदधिः इव अहं सः प्रपंचः वीचिसन्निभः
इति ज्ञानं तथा एतस्य न त्यागः ग्रहः लयः न ॥

२८५) महोदधिः इति स्पष्टं ॥ २ ॥

२८६ समुद्रवीचिदृष्टान्ते देहात्मनोर्विकार-
विकारिशंका स्यादित्यपरितोषादाह—

^{२८७}अहं स शुक्तिसंकाशो रूप्यवद्विश्वकल्पना ।
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥३॥

२८७] अहं सः शुक्तिसंकाशः रूप्यवत् विश्वकल्पना
इति ज्ञानं तथा एतस्य न त्यागः ग्रहः लयः न ॥

२८८) स्पष्टं ॥ ३ ॥

२८९ शुक्तिदृष्टान्तैऽप्यात्मनि परिच्छिन्नत्व-
शंका स्यात्तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—

^{२९०} अहं वा सर्वभूतेषु सर्वभूतान्यथो मयि ।
इति ज्ञानं तथैतस्य न त्यागो न ग्रहो लयः ॥४॥

२९०] अहं वा सर्वभूतेषु अथ सर्वभूतानि मयि
इति ज्ञानं तथा एतस्य न त्यागः ग्रहः लयः न ॥

२९१) अहं वा अहमेव । सर्वभूतेषु प्रकृति-
प्राकृतिकेषु । सत्तास्फूर्त्यादिप्रदत्त्वेनास्मि । अथ
अतो हेतोः । सर्वभूतानि । अधिष्ठानभूते मयि ।
वर्त्तत इति ज्ञानं वेदांतसिद्धं । तथा सत्यात्मन-
स्त्यागादिकं न संभवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टवक्रगीतायां
शिष्यप्रोक्तमुत्तरचतुष्कं नाम षष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

॥ अथानुभवपंचकं नाम सप्तमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ७ ॥

लययोगाननुष्ठाने व्यवहारं निरंकुशम् ।

आशंक्य शिष्यः स्वोच्छासादब्रवीद्गुरुमुत्तमम् ॥१॥

२९२ ननु लययोगाभावे संसारविक्षेपो निरं-
कुशः प्रसरः स्यादित्याशंक्य । तस्यानिष्टत्वाभाव-
मनुभवपंचकेनोत्तरमाह शिष्यः—

मय्यनंतमहांभोधौ विश्वपोत इतस्ततः ।

भ्रमति स्वांतवातेन न ममास्त्यसहिष्णुता ॥१॥

२९३] मयि अनंतमहांभोधौ विश्वपोतः स्वांत-
वातेन इतस्ततः भ्रमति मम असहिष्णुता न अस्ति ॥

२९४) हे गुरो । मयि आत्मनि । अनंते
महासमुद्रे । विश्वाख्यः पोतो नौका । स्वांत-
वातेन मनः पवनेन । इतस्ततो भ्रमति । अत्र
मम असहिष्णुता असहनशीलता । न अस्ति ।
समुद्रस्येव नौकापरिभ्रमण इत्यर्थः ॥ १ ॥

कारणात् । अहं असक्तः संसर्गरहितः । अत एव
अस्पृह इच्छादिधर्मासंश्लिष्टोऽत एव शांत इत्यर्थः ४

३०७ इच्छादिरहितत्वे हेत्वंतरमप्याह—

^{३०८} अहो चिन्मात्रमेवाहमिंद्रजालोपमं जगत् ।
अतो मम कथं कुत्र हेयोपादेयकल्पना ॥ ५ ॥

३०८] अहो चिन्मात्रं एव अहं जगत् इंद्रजालोपमं
अतः मम कुत्र कथं हेयोपादेयकल्पना ॥

३०९) अहो इत्याश्चर्यरूपमलौकिकं ।
चिन्मात्रं चैतन्यमात्रं । एवाहं । जगत् सर्वं
प्रपञ्चजातं । इंद्रजालोपमं दर्शनकालेऽपि पृथक्
सत्तारहितं । अस्य विश्वस्य पृथक् सत्तारहित-
त्वात् । मम कुत्र वस्तुनि । कथं केन प्रकारेण ।
हेयोपादेयबुद्धिः स्यान्न कुत्रापीत्यर्थः ॥ ५ ॥

॥ इति श्रीमद्विश्वे० मनुभवपञ्चकविवरणं नाम सप्तमं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ ७ ॥

७८] ॥ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षचतुष्कम् ॥ ८ ॥ ७९

॥ अथ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्था- चतुष्कं नामाष्टमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ८ ॥

गु
पू^{स्थं} परीक्षितज्ञानं शिष्यमेवाभिनन्दितुम् ।

गुरुर्वंधस्य मोक्षस्य व्यवस्थां सम्यगब्रवीत् ॥ १ ॥

३१० तदेवं पङ्क्तिः प्रकरणैः । स्वशिष्यं
सम्यक् परीक्ष्य । बंधमोक्षव्यवस्थानिरूपणव्याजेन
गुरुः । स्वशिष्यानुभवमभिनन्दति । चतुर्भिः श्लोकैः—
तदा बंधो यदा चित्तं किञ्चिद्वाञ्छति शोचति ।
किञ्चिन्मुञ्चति गृह्णाति किञ्चिद्दृष्यति कुप्यति १

३११] चित्तं यदा किञ्चित् वाञ्छति शोचति किञ्चित्
मुञ्चति गृह्णाति किञ्चित् दृष्यति कुप्यति तदा बंधः ॥

३१२) हे शिष्य । “ अतो मम कथं कुत्र
हेयोपादेयकल्पना ” इत्यंतं यत्त्वयोक्तं । तत्तथैव
यतः चित्तं यदा विषयवाञ्छादिविकारवद्भवति ।
तदा एव जीवस्य बंध इत्यर्थः ॥ १ ॥

^{३१३}तदा मुक्तिर्यदा चित्तं न बांछति न शोचति ।
न मुंचति न गृह्णाति न हृष्यति न कुप्यति ॥ २ ॥

३१३] यदा चित्तं न बांछति न शोचति न मुंचति
न गृह्णाति न हृष्यति न कुप्यति तदा मुक्तिः ॥

३१४) यदा चित्तं बांछादिविकारातीतं ।
तदा मुक्तिः इत्यर्थः ॥ २ ॥

३१५ तदेवं पृथक् बंधमोक्षावुक्तौ । अथ
समुच्चयेन बंधमोक्षावाह—

^{३१६}तदा बंधो यदा चित्तं सक्तं कास्वपि दृष्टिषु ।
तदा मोक्षो यदा चित्तमसक्तं सर्वदृष्टिषु ॥ ३ ॥

३१६] यदा चित्तं कासु अपि दृष्टिषु सक्तं तदा बंधः
यदा चित्तं सर्वदृष्टिषु असक्तं तदा मोक्षः ॥

३१७) यदा चित्तं कास्वपि अनात्म-
दृष्टिषु । संसक्तं । तदा बंधः ॥ यदा चित्तं
सर्वास्वपि विषयदृष्टिषु । संसक्तं न भवति ।
तदा मोक्ष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

८१] ॥ गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षचतुष्कम् ॥ ८ ॥ ८१

३१८ अस्तु वा बाधितानुवृत्त्या दग्धपटोपमाना
सर्वापि विषयद्वष्टिर्वंधहेतुस्तन्निवृत्तौ मोक्ष इति पूर्व-
मुक्तं । तथाप्यहंकारनिवृत्तौ । मोक्षस्तदनिवृत्तौ बंध
इति वदन्नेव शिष्योक्तमर्थमभिनन्दितुमनुवदति—

यदा नाहं तदा मोक्षो यदाहं बंधनं तदा ।
मत्वेति हेलया किञ्चिन्मा गृहाण विमुञ्च मा॥४॥

३१९] यदा अहं न तदा मोक्षः यदा अहं तदा
बंधनं इति मत्वा हेलया किञ्चित् मा गृहाण मा विमुञ्च॥

३२०) यदाहं इत्येवंरूपोऽहंकाराध्यासोऽनर्थ-
मूलभूतो निवर्त्तते तदा मोक्षः ॥ यदा च सो-
ऽनुवर्त्तते तदा बंधनं इति ज्ञात्वा । हेलया अनाया-
सेनैव हानोपादानादिक्रियाणां कर्ता त्वमसि । अ-
कर्त्रात्मज्ञानेन कर्तृत्वाभिमानो निवर्त्तत इति भावः ४

॥ इति श्रीमद्वि० गुरुप्रोक्त बंधमोक्षचतुष्कं नामाष्टमं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

॥ अथ निर्वेदाष्टकं नाम नवमं प्रकरणं ॥ ९ ॥

शिष्योक्तानुभवस्यैव दाढ्यार्थं गुरुणोच्यते ।

निर्वेदः स्पष्टमष्टाभिरिच्छादित्यजनात्मकः ॥ १ ॥

३२१ “ मत्वेति हेलया किञ्चिन्मा गृहाण ”

इति यदुक्तं । तत्र किं द्वारमित्यपेक्षायां । गुरुरनु-

मोदनमुद्रया वैराग्याष्टकमाह—

कृताकृते च द्वंद्वानि कदा शांतानि कस्य वा ।

एवं ज्ञात्वेह निर्वेदाद्भव त्यागपरोऽव्रती ॥१॥

३२२] कृताकृते द्वंद्वानि च कस्य कदा वा शांतानि
एवं ज्ञात्वा इह निर्वेदात् त्यागपरः भव अव्रती ॥

३२३) कृताकृते इदं कर्त्तव्यमिदमकर्त्तव्य-
मित्यभिनिवेशौ । द्वंद्वानि सुखदुःखादीनि । कस्य ।
कदा वा । शांतानि निवृत्तानि । अपि तु न
कस्यापि कदापि शांतानीत्यर्थः ॥ एवं ज्ञात्वा ।

इह कृताकृतादिषु । निर्वेदात् अभिनिवेशादि-
परित्यागादेव । त्यागपरो भव । कीदृशस्त्वं
अव्रती नास्ति व्रतं कुत्रापि आग्रहो यस्य सः॥१॥

३२४ चित्तधर्मत्यागरूपो निर्वेदस्तु कस्य-
चिदेव स्यान्न तु सर्वस्येत्याह—

कस्यापि तात धन्यस्य लोकचेष्टावलोकनात् ।
जीवितेच्छा वृभुक्षा च वृभुत्सोपशमं गताः ॥२॥

३२५] तात कस्य अपि धन्यस्य लोकचेष्टावलोकनात्
जीवितेच्छा च दुःसुक्षा दुःसुत्सा उपशमं गताः ॥

३२६) हे तात शिष्य । सहस्रेषु मध्ये कस्य-
चिदेव धन्यस्य उत्पत्तिविनाशरूप-लोकचेष्टा-
वलोकनात् । जीवितेच्छा-भोगेच्छाज्ञानेच्छा-
दयः । उपशमं गताः ॥ इदं तु तादृशं निर्वेदसंपन्न-
शिष्यमभिनन्दितुमेवोच्यते । न तूपदिश्यते इति
प्रागुक्तमेव ॥ २ ॥

३३३ तर्कशास्त्रादिज्ञानेषु निष्ठा न कर्त्तव्या ।
नानाविप्रतिपत्तिग्रस्तत्वान्नापि कर्मसु नाप्यष्टांग-
योगादिष्वित्याह—

नाना मतं महर्षीणां साधूनां योगिनां तथा ।
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नः को न शाम्यति मानवः॥५॥

३३४] महर्षीणां साधूनां तथा योगिनां मतं नाना
दृष्ट्वा निर्वेदम् आपन्नः कः मानवः शाम्यति न ॥

३३५) महर्षीणां गौतमजैमिनिप्रभृतीनां ।
मतं । नानाविधं परिच्छिन्नं । दृष्ट्वा । तर्कशास्त्रादि-
भ्यो निर्वेदमापन्नः । तथा साधूनां कर्म-
निष्ठानां मतं नानाविधं । केचिद्धोमपराः । केचिज्जप-
पराः । केचित् कृच्छ्रचांद्रायणादिपराः । इति
नाना-विधं मतं दृष्ट्वा । कर्मभ्योऽपि निर्वेद-
मापन्नः केवलमात्मानुसंधाननिष्ठः । को न
शाम्यति कः सुखं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

३३६ केवलं ज्ञाननिष्ठामेवाश्रित्य कर्मादिकं
मा कुर्वित्याह—

^{३३७}कृत्वा मूर्तिपरिज्ञानं चैतन्यस्य नकिंगुरुः ।
निर्वेदसमतायुक्त्या यस्तारयति संसृतेः ॥६॥

३३७] निर्वेदसमतायुक्त्या चैतन्यस्य मूर्तिपरिज्ञानं
कृत्वा नकिंगुरुः यः संसृतेः तारयति ॥

३३८) निर्वेदसमतायुक्त्या निर्वेदो नाम
विषयानासक्तिस्तथा शत्रुमित्रेषु समता सर्वत्रात्म-
बुद्धिर्युक्तिर्नाम श्रुत्यनुग्राहकस्तर्कः । एतैः । चैतन्य-
स्य सच्चिदानन्दस्य । मूर्तिपरिज्ञानं स्वरूप- ॥
साक्षात्कारं । कृत्वा । तदनंतरं नास्ति कश्चिद्गुरु-
र्यस्य स नकिंगुरुः । एवंविधो यः । स
संसृतेः सकाशादात्मानं तारयति ॥ ६ ॥

३३९ चेतनस्य स्वरूपज्ञानोपायमाह—

पश्य भूतविकारांस्त्वं भूतमात्रान् यथार्थतः ।
तत्क्षणाद्धंधनिर्मुक्तः स्वरूपस्थो भविष्यसि ॥७॥

३४०] त्वं भूतविकारान् यथार्थतः भूतमात्रान् पश्य
तत्क्षणात् बंधनिर्मुक्तः स्वरूपस्थः भविष्यसि ॥

३४१) हे शिष्य । भूतविकारान् देहेंद्रिया-
दीन् । यथार्थतः तत्त्वतः । भूतमात्रान् । पश्य ।
न तु आत्मस्वरूपान् ॥ एवं सति । त्वं तत्क्ष-
णाद्धंधनिर्मुक्तः शरीराहंभावनिर्मुक्तः सन् ।
शरीरादिविविक्तात्मस्वरूपस्थो भविष्यसि ॥
शरीरादावनात्मतया ज्ञाते सति । तत्साक्षीभूत
आत्मा झटिति सुज्ञेय इति भावः ॥ ७ ॥

३४२ नन्वेवमात्मनि ज्ञातेऽपि । तत्र निष्ठा
कथं स्यादित्याशंक्य । वासनात्यागादित्याह—

वासिना एव संसार इति सर्वा विमुंच ताः ।
तत्त्यागो वासनात्यागात्स्थितिरद्य यथा तथा ८

३४३] वासना एव संसारः इति सर्वाः ताः विमुंच
वासनात्यागात् तत्त्यागः अद्य स्थितिः यथा तथा ॥

३४४) वासना विषयवासना । एव संसार
इति कारणात् । ता वासनास्त्वं विमुंच ॥
वासनात्यागात् च आत्मनिष्ठायां सत्यां । तस्य
संसारस्य त्याग इत्यर्थः ॥ अद्य अधुना । वासना-
त्यागे सति । स्थितिर्यथा तथा यथा प्रारब्धं
तथैवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
गुरुप्रोक्तं निर्वेदाष्टकं नाम नवमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

॥ अथ गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम
दशमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १० ॥

विषयाणामभावेऽपि तुष्टिर्निर्वेद ईरितः ॥
तत्सिद्ध्यर्थं च विषये वैतृष्ण्यं शांतिरीर्यते ॥ १ ॥

३४५ विषयैर्विनापि संतोषरूपो निर्वेदः
प्रागुक्तः । अथेदानीं विषयतृष्णोपशममभिनन्दन-
मुद्रया गुरुरुदाहरति—

विहाय वैरिणं काममर्थं चानर्थसंकुलम् ।
धर्ममप्येतयोर्हेतुं सर्वत्रानादरं कुरु ॥ १ ॥

३४६] कामं वैरिणं च अनर्थसंकुलं अर्थं एतयोः हेतुं
धर्मं अपि विहाय सर्वत्र अनादरं कुरु ॥

३४७) कामं वैरिणं ज्ञानशत्रुं विहाय । तथा
अनर्थसंकुलं अर्जने रक्षणे व्यये वानेकशोकदुःख-
संकुलं । अर्थं विहाय । तथा । एतयोः अनयोः
कामार्थयोः । हेतुं । धर्ममपि विहाय । सर्वत्र
त्रिवर्गहेतुकर्मसु । अनादरं उपेक्षां । कुरु ॥ १ ॥

९२] ॥ गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकम् ॥ १० ॥ ९१

३४८ ननु मित्रक्षेत्रादिफलकेषु कर्मसु । कथ-
मनादर इत्याशंक्य । मित्रादीनामनित्यत्वमाह—
स्वमद्रजालवत्पश्य दिनानि त्रीणि पंच वा ॥
मित्रक्षेत्रधनागारदारदायादिसंपदः ॥ २ ॥

३४९] मित्रक्षेत्रधनागारदारदायादिसंपदः स्वमेन्द्र-
जालवत् पश्य त्रीणि वा पंच दिनानि ॥

३५०) हे शिष्य । मित्रादि-संपदः स्वमैत्र-
जालवत्पश्य । यतो दिनानि । त्रीणि ।
पञ्च वा । स्थायिन्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

३५१ सर्वत्रानादरं कुरु इत्यनेनोक्तं वैतृण्यं
पुरुषार्थहेतुरित्याह—

यत्र यत्र भवेत्तृष्णा संसारं विद्धि तत्र वै ।
प्रौढवैराग्यमाश्रित्य वीततृष्णः सुखी भव ॥३॥

३५२] यत्र यत्र तृष्णा भवेत् तत्र वै संसारं विद्धि ।
प्रौढवैराग्यं आश्रित्य वीततृष्णः सुखी भव ॥

३५३) यत्र यत्र येषु प्रसिद्धेषु विषयेषु । तृष्णा ।

३७०] संसारकांतारे मनः एभ्यः विश्रान्तं न अभूत्॥

३७१) यतः कारणात् । संसारकांतारे संसार-
लक्षणे दुर्गमे वर्त्मनि आम्ब्यतस्तव । एभ्यः
धर्मकामार्थेभ्यः । विश्रांतिर्भ्रमणविच्छेदो नाभूद्
अतो अर्थादिषु न तृष्णा कर्तव्येत्यर्थः ॥ ७ ॥

३७२ तृष्णाया उपशमः प्रागुक्तः । अथ क्रिया-
मात्रोपशममाह—

३७३
कृतं न कति जन्मानि कायेन मनसा गिरा ।
दुःखमायासदं कर्म तद्द्याप्युपरम्यताम् ॥८॥

३७३] आयासदं दुःखं कर्म कायेन मनसा गिरा
कृति जन्मानि न कृतं तत् अद्यापि उपरम्यताम् ॥

३७४) हे शिष्य । आयासदं प्रयासदं ।
अत एव दुःखदं कर्म कायादिना कति जन्मानि
न कृतं । अपि तु यावदद्य प्राचीनसर्वजन्मस्वपि
कृतकर्मणा तु त्वयानर्थ एव लब्धः । तत् तस्मात् ।
अद्यापि अधुनापि । कर्मभ्य उपरम्यताम् ॥ ८ ॥
इति गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

॥ अथ ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ ११ ॥

उक्ता शांतिर्न विज्ञानं विना कस्यापि जायते ।
इति निश्चितुमेवाह गुरुर्ज्ञानामृताष्टकम् ॥ १ ॥

३७५ उक्ता शांतिर्विज्ञानादेव स्यान्न त्वन्य-
थेति बोधयितुं ज्ञानाष्टकमाह । तत्रादौ ज्ञान-
साधनान्याह—

^{३७६} भावाभावविकारश्च स्वभावादिति निश्चयी ।
निर्विकारो गतक्लेशः सुखेनैवोपशाम्यति ॥१॥

३७६] भावाभावविकारः स्वभावाद् इति निश्चयी
निर्विकारः च गतक्लेशः सुखेन एव उपशाम्यति ॥

३७७) भावाभाव-रूपो विकारः स्वभा-
वात् मायातत्संस्कारादेव जायते । न तु निर्वि-
कारादात्मन इति निश्चयवान्पुरुषो । निश्चयबला-
देव सुखेन अनायासेन । एवोपशाम्यति ॥१॥

ॐपदः संपदः काले दैवादेवेति निश्चयी ।

तृप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं न वाञ्छति न शोचति३

३८२] काले आपदः संपदः देवात् एव इति निश्चयी
तृप्तः नित्यं स्वस्थेन्द्रियः न वाञ्छति न शोचति ॥

३८३) काले समयविशेषे । आपदः संपदः
च । दैवात् प्राक्तनादृष्टादेवेश्वरपरिपाचितात् एव
इति निश्चयी अत एव तृप्तो वीततृष्णः । अत
एव नित्यं स्वस्थेन्द्रियो विषयानाकृष्टेन्द्रिय अ-
प्राप्तं न वाञ्छति । नष्टं न शोचति इत्यर्थः॥३॥

३८४ ननूक्तनिश्चयवानपि कर्माणि कुर्वन्नेव
दृश्यत इत्याशंक्याह—

सुखं दुःखं जन्ममृत्यु दैवादेवेति निश्चयी ।
साध्यादर्शी निरायासः कुर्वन्नपि न लिप्यते ४

३८५] सुखदुःखे जन्ममृत्यू दैवात् एव इति निश्चयी
साध्यादर्शी निरायासः कुर्वन् अपि न लिप्यते ॥

३८६) कर्मफलभूते - सुखादिके । दैवात्
अदृष्टात् एव इति निश्चयी । अत एव एवं मया
इदं फलं साध्यमिति अदर्शी । अत एव निरा-
यासः श्रमरहितः । प्रारब्धवशात् कुर्वन्नपि न
लिप्यते कर्मजानर्थभागी न भवति कर्तृत्वाध्यास-
रहितत्वादित्यर्थः ॥ ४ ॥

३८७ ननु कुर्वन्कथं निरायास इत्याशंक्याह—
चिंतया जायते दुःखं नान्यथेहेति निश्चयी ।
तया हीनः सुखी शांतः सर्वत्र गलितस्पृहः ॥५॥

३८८] इह दुःखं चिंतया जायते न अन्यथा इति
निश्चयी तया हीनः शांतः सर्वत्र गलितस्पृहः सुखी ॥

३८९) इह दुःखं चिंतया जायते ।
नान्यथेति निश्चयी । अत एव च तया चिंतया
हीनः । अत एव शांतः स्थिरांतःकरणः । अत
एव सर्वत्र सुखतत्साधनयोः । गलितस्पृहः
पुरुषः सुखी भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

३९० उक्तसाधनैः सिद्धज्ञानिनां निजदशा
निरूपयति—

३९१

नाहं देहो न मे देहो बोधोऽहमिति निश्चयी ।
कैवल्यमिव संप्राप्तो न स्मरत्यकृतं कृतम् ॥ ६॥

३९१] अहं देहः न मे देहः न बोधः अहं इति
निश्चयी कैवल्यं इव संप्राप्तः कृतं अकृतं न स्मरति ॥

३९२) अहं देहो न । तथा मे देहो न ।
किं तु नित्यबोधोहमिति ज्ञानवशाद्देहादौ निवृ-
त्ताहंममाभिमानः । देहादीनां कृतं अकृतं च ।
मया कृतमिति न स्मरति ॥ यथा कैवल्यं वि-
देहकैवल्यं प्राप्य कृताकृतं न स्मरति । तद्व-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥

ॐ^३ब्रह्मस्तं वपर्यंतमहमेवेति निश्चयी ।

निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्मुक्तः ७

३९३] आब्रह्मस्तं वपर्यंतं अहं एव इति निश्चयी
निर्विकल्पः शुचिः शान्तः प्राप्ताप्राप्तविनिर्मुक्तः ॥

३९४) ब्रह्माणं हिरण्यगर्भमारभ्य तृण-स्तं व-
पर्यंतं सर्वं जगत् अहमेवेति प्रत्यक्षनिश्चयवान्
पुरुषः । निर्विकल्पः संकल्पविकल्पशून्यः । अत
एव शुचिः विषयासंगरूपमलरहितः । अत एव
शान्तो निश्चलांतःकरणः । अत एव प्राप्ताप्राप्तयो-
रपि विषययोर्निर्मुक्तः परमसंतोषवान् आत्मानन्द-
पूर्णत्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

३९५ नन्वात्मज्ञानी कथं निर्विकल्पादिरूप
इत्याशंक्याह—

नानाश्चर्यमिदं विश्वं न किञ्चिदिति निश्चयी ।
निर्वासनः स्फूर्तिमात्रो न किञ्चिदिव शाम्यति ८

३९६] नानाश्चर्यं इदं विश्वं न किञ्चित् इति निश्चयी
निर्वासनः स्फूर्तिमात्रः न किञ्चित् इव शाम्यति ॥

३९७) अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारेणाध्यस्तबाधे
सति । नानाश्चर्यं इदं विश्वं जगत् । न किं-
चित् पृथक् सत्ताशून्यं । इति निश्चयी पुरुषः ।
निवृत्तवासनः केवलचिद्रूपः सन् । न किञ्चिदिव
विशेषव्यवहारागोचर एव । शाम्यति निवृत्त-
कार्यकारणोपाधिर्भवति । तत्त्वज्ञानेन सर्वस्यापि
स्वप्नवन्निवृत्तेरित्यर्थः ॥ ८ ॥

इति श्रीमद्विश्वे० ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रकरणं
समाप्तम् ॥ ११ ॥

॥ अथ एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं
प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १२ ॥

गुरुणोदीरितं ज्ञानं न किञ्चिदिव शाम्यति ।

तत्स्वस्मिन्नप्यभिरव्यातुं शिष्यो वदति सांप्रतम् ॥ १ ॥

३९८ उक्तं ज्ञानाष्टकेन “न किञ्चिदिव शाम्यति”
इति । तदेव शिष्यः । स्वस्मिन्विशदयतुमेवमेवाष्टक-
माह । तत्र प्रथमं कायवाङ्मनसां व्यापारोपरममाह—

कायकृत्यासहः पूर्वं ततो वाग्विस्तरासहः ।

अथ चिंतासहस्तस्मादेवमेवाहमास्थितः ॥ १ ॥

३९९] पूर्वं कायकृत्यासहः ततः वाग्विस्तरासहः अथ
चिंतासहः एवम् एव तस्मात् अहं आस्थितः ॥

४००) अहं पूर्वं अपि कायिकरूपकर्मासहः ।

ततो हेतोः वाग्विस्तरासहः जपकर्मासहः ।

अथ अतो मनोव्यापाररूपा या चिंता तत्र

असहस्तस्माद् हेतोः । एवमेव निर्व्यापार एव

अहमास्थितः आसमस्येव स्थित इत्यर्थः ॥ १ ॥

४०१ उक्तव्यापारत्रयोपरमहेतुं वदन्नेवोक्तमनु-
वदति—

प्रीत्यभावेन शब्दादेरदृश्यत्वेन चात्मनः ।

विक्षेपैकाग्रहृदय एवमेवाहमास्थितः ॥ २ ॥

४०२] शब्दादेः प्रीत्यभावेन आत्मनः च अदृश्यत्वेन
विक्षेपैकाग्रहृदयः एवम् एव अहं आस्थितः ॥

४०३) क्षयिष्णुफलजनकस्य शब्दादेः
शब्दकोयकर्मद्वयस्य । प्रीत्यभावेन प्रीत्यविषय-
त्वेन । आत्मनः च अदृश्यत्वेन । त्रिविध-
विक्षेपेभ्यो व्यावृत्तं एकाग्रं हृदयं यस्य स विक्षे-
पैकाग्रहृदय इति मध्यमपदलोपी समासः ।
क्षयिष्णुफलजनकस्य जपादेः प्रीत्यविषयत्वाज्जपा-
दिरूपो विक्षेपो न ममास्ति । आत्मनश्चादृश्यत्वा-
च्चा नाद्यविषयत्वाच्चिंतारूपोऽपि विक्षेपो मम ना-
स्तीत्यर्थः । अत एवमेव स्वस्वरूपेणैव ।
अहमास्थितः ॥ २ ॥

४०४ ननु तथापि समाध्यर्थं व्यवहारः कर्तव्य
इत्याशंक्य । नेत्याह—

४०८) पूर्णात्मदर्शिनो मम हेयोपादेय-
वस्तुनो विरहात् । अत एवं अमुना प्रकारेण ।
हर्षविषादयोः अपि अभावात् । हे ब्रह्मन्
गुरो । अद्य अधुना । अहमेवमेवास्थित
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ॐ आश्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तस्वीकृतवर्जनम् ॥
विकल्पं मम वीक्ष्यैतैरेवमेवाहमास्थितः ॥५॥

४०९] आश्रमानाश्रमं ध्यानं चित्तस्वीकृतवर्जनं मम
विकल्पं वीक्ष्य एतैः एवम् एव अहं आस्थितः ॥

४१०) आश्रमानाश्रमं । ध्यानं च । तथा
तत्प्रयुक्तं चित्तस्वीकृतवर्जनं च । एतैस्त्रिभिरेव
मम । विकल्पं संकल्पविकल्पं वीक्ष्य । अहमे-
वमेव एतत्रयरहित एव । आस्थितः ॥ ५ ॥

४११) कर्मानुष्ठानमज्ञानाद्यथैवोपरमस्तथा ॥

बुद्ध्वा सम्यगिदं तत्त्वमेवमेवाहमास्थितः ॥६॥

४११] यथा एव कर्मानुष्ठानं अज्ञानात् तथा उप-
रमः इदं सम्यक् बुद्ध्वा तत्त्वं एवम् एव अहं आस्थितः ॥

४१२) यथैव कर्मानुष्ठानमज्ञानात् । त-
थैवोपरमः कर्मोपरमोऽप्यज्ञानादेव । इदं । स-
म्यक् यथार्थतो । बुद्ध्या एवं कर्मतदुपरमरहित
एव अहमास्थितः ॥ ६ ॥

४१३
अचिंत्यं चिंत्यमानोऽपि चिंतारूपं भजत्यसौ॥
त्यक्त्वा तद्भावनं तस्मादेवमेवाहमास्थितः॥७॥

४१३] अचिंत्यं चिंत्यमानः अपि असौ चिंतारूपं
भजति तस्मात् तत् भावनं त्यक्त्वा एवम् एव अहं
आस्थितः ॥

४१४) अचिंत्यं ब्रह्मेति चिंत्यमानोऽपि
असौ । आत्मचिंतालक्षणं रूपं भजति ॥
तस्मात् हेतोः । तद्भावनं अचिंत्यं ब्रह्मेति भावनं ।
त्यक्त्वा अहमेवमेव भावनारहित एव ।
आस्थितः ॥ ७ ॥

यदा यत् कर्तुं आयाति तत् कृत्वा यथासुखं आसे ॥

४२५) शरीरंन्द्रियादिभिः कृतं किमपि तत्त्वतः
आत्मकृतं । न स्यादिति संचिंत्य । यदा यत्
शरीरादिकर्म । कर्तुमायाति । तत् अहंकार-
शून्यत्वेन कृत्वा । अहं यथासुखं आसे ॥ ३ ॥

४२६ ननु कर्म वा नैष्कर्म्यं वा एकत्र
निष्ठावश्यं स्वीकार्या । पुरुषार्थार्थिनेत्याशंक्याह—
४२७ कर्मनैष्कर्म्यनिर्वन्धभावा देहस्थयोगिनः ॥

संयोगायोगविरहाद्दहमासे यथासुखम् ॥ ४ ॥

४२७] कर्मनैष्कर्म्यनिर्वन्धभावाः देहस्थयोगिनः अहं
संयोगायोगविरहात् यथासुखं आसे ॥

४२८) कर्मनैष्कर्म्यनिर्वन्ध-रूपा-भावा
स्वभावा । देहस्थयोगिनः देहासक्तयोगिन एव ॥
अहं तु देहसंयोगासंयोगविरहादपि यथासुखं
आसे । तथा च मम देहाद्यासंगाभावान्न कर्मनैष्कर्म्य-
निर्वन्ध इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१२०]   ॥ यथासुखसप्तकम् ॥ १३ ॥   ११३

४३४) स्वपतो यत्नरहितस्य । मे मम ।
हानिः नास्ति ॥ यत्नवतः च वा मम । सिद्धिः
फलविशेषप्राप्तिः नास्ति ॥ अस्मात् कारणाद्यत्ना-
यत्नयोः नाशोल्लासौ विहायाहं यथासुखमासे
॥ ६ ॥

सुखादिरूपानियमं भावेष्वालोक्य भूरिशः ॥
शुभाशुभे विहायास्मादहमासे यथासुखम् ॥ ७

४३५] भावेषु सुखादिरूपानियमं भूरिशः आलोक्य
शुभाशुभे विहाय अस्मात् अहं यथासुखं आसे ॥

४३६) भावेषु अवतारेषु सुखादिरूपानि-
यमं सुखदुःखादिधर्माणामनित्यत्वं । भूरिशः
बहुषु स्थलेषु । आलोक्य । तस्मात्सुखाद्यनित्य-
त्वदर्शनाद्धेतोः । अहं यथासुखमासे ॥ ७ ॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
यथासुखसप्तकं नाम त्रयोदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

४४७ यद्यपि प्रथममात्मतत्त्वोपदेश कृत एव ।
 तथापि तदात्मतत्त्वमंतेवासिभ्यः पुनः पुनरुपदे-
 ष्टव्यं दुर्लक्ष्यत्वात् । यथा छांदोग्योपनिषदि नव-
 कृत्वः श्वेतकेतुं प्रत्याचारशिक्षार्थमसकृदात्मोपदेशं
 गुरुराह । तत्रादौ ज्ञानाधिकारिणमनधिकारिणं चाह-
 र्यथा तथोपदेशेन कृतार्थः सत्त्वबुद्धिमान् ॥
 आजीवमपि जिज्ञासुः परस्तत्र विमुह्यति ॥१॥

४४८] सत्त्वबुद्धिमान् यथा तथा उपदेशेन कृतार्थः
 परः आजीवं जिज्ञासुः अपि तत्र विमुह्यति ॥

४४९) सत्त्वबुद्धिमान् शिष्यो । यथा
 तथा आपाततोऽपि उपदेशेन कृतार्थः स्यात् ।
 अत एव । कृतयुगे प्रणवमात्रोपदेशादपि शिष्याः
 कृतार्थाः बभूवुः । परः असत्त्वबुद्धिः । यावज्जीवं
 जिज्ञासुः अपि । बहुधोपदिष्टोऽपि विमुह्यति ।
 यथा विरोचनो ब्रह्मणा बहुधोपदिष्टोऽपि सुमोहै-
 वेत्यर्थः ॥ १ ॥

१२७] ॥ तत्त्वोपदेशविंशतिकम् ॥ १५ ॥ ११९

४५० अथ बंधमोक्षौ सुखोपायेन संग्रहेण
निरूपयति—

^{४५१}मोक्षो विषयवैरस्यं बंधो वैषयिको रसः ॥

एतावदेव विज्ञानं यथेच्छसि तथा कुरु ॥२॥

४५१] विषयवैरस्यं एव मोक्षः वैषयिकः रसः बंधः
एतावत् विज्ञानं यथा इच्छसि तथा कुरु ॥

४५२) विषयेष्वनुरागाभाव एव मोक्षः । वि-
षयेष्वनुरागस्तु बंध इत्यर्थः । एवं तावदेव बंध-
मोक्षयोः विशिष्टं उत्कृष्टं ज्ञानं । एवं ज्ञात्वा च
त्वं । यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २ ॥

४५३ इदं तु विषयवैरस्यं तत्त्वबोधसाध्यमित्याह—

^{४५४}वाग्निप्राज्ञमहोद्योगं जनं मूकजडालसम् ॥

करोति तत्त्वबोधोऽयमतस्त्यक्तो बुभुक्षुभिः ३

४५४] अयं तत्त्वबोधः वाग्निप्राज्ञमहोद्योगं जनं
मूकजडालसं करोति अतः त्यक्तः बुभुक्षुभिः ॥

४५५) अयं प्रसिद्धः । आत्मतत्त्वबोधः । वाग्मिनं

जनं बहुचतुरवाक्यभाषिणं । मूकं करोति ॥ प्राज्ञं
 नानाविशेषवेदिनं जनं जडं करोति ॥ महोद्योगं
 नानाक्रियानुष्ठानशालिनं । अलसं निष्क्रियं
 करोति ॥ मनसः प्रत्यक्प्रवणतया वागादयः
 कुंठिता भवन्ति । ज्ञानी तद्रहितो भवतीत्यर्थः ॥
 यतो यं तत्त्वबोधः वागादीन् कुंठितान्करोति ।
 अतो भोगेच्छुभिः त्यक्तः अनादृत्य इत्यर्थः ॥३॥

४५६ तत्त्वबोधसिद्ध्यर्थमुपदिशति—

४५७

न त्वं देहो न ते देहो भोक्ता कर्त्ता न वा भवान्
 चिद्रूपोऽसि सदा साक्षी निरपेक्षः सुखं चर ॥४॥

४५७] त्वं देहः न । चिद्रूपः असि । न ते देहः । न वा
 भवान् कर्त्ता भोक्ता । सदा साक्षी निरपेक्षः सुखं चर ॥

४५८) त्वं देहादिरूपो न भवसि । यतः चि-
 द्रूपोऽसि । न ते तव देहसंबन्धः । “ असंगो
 ह्ययं पुरुषः ” इति श्रुतेः । न वा भवान् कर्त्ता
 भोक्ता । यतः कर्तृभोक्तृप्रभृतीनां सदा साक्षी ।

१२९] ॥ तत्त्वोपदेशविंशतिकम् ॥ १५ ॥ १२१

यो यत्साक्षी स तद्भिन्नः । यथा घटसाक्षी घटा-
भिन्न इत्यर्थः । अतस्त्वं देहतत्संबन्धिषु अनपेक्षः
सन् । सुखं चर इत्यर्थः ॥ ४ ॥

४५९ निरपेक्षत्वमुपपादयितुमाह—

रागद्वेषौ मनोधर्मौ न मनस्ते कदाचन ॥

४६३
निर्विकल्पोऽसि बोधात्मा निर्विकारः सुखं चर

४६०] रागद्वेषौ मनोधर्मौ न मनः कदाचन ते ॥

४६१) रागद्वेषौ तु मनोधर्मौ न तु तव धर्मौ । मनः तु कदाचिदपि तव संबन्धि न भवति । अतस्तदध्यासाद्रागाद्यध्यासं मा कुर्वित्यर्थः॥

४६२ ननु रागद्वेषौ समैव धर्मौ । कथं
नेत्याशंक्याह—

४६३] निर्विकल्पः बोधात्मा असि निर्विकारः सुखं चर ॥

४६४) यतस्त्वं निर्विकल्पः बोधात्मा च
असि । अतो रागादिविकाररहितः सन् । सुखं
चर इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१३८] ॥ तत्त्वोपदेशविंशतिकम् ॥ १५ ॥ १२७

शून्ये । चिदाकाशे निर्मले च सर्वोपाधिशून्ये च ।
त्वयि । कुतो जन्म । कुतः च कर्म । कुत-
श्चाहंकारः । द्वितीयस्य हेतोरभावात् । अव्ययस्य
जन्मासंभवात् । कार्यशून्यस्य च कर्मकर्तृत्वासंभ-
वान्निर्मलस्य चाहंकारासंभवादित्यर्थः ॥ १३ ॥

४८७ एकत्वमुपपादयति—

^{४८८}
यत्त्वं पश्यसि तत्रैकस्त्वमेव प्रतिभाससे ॥
किं पृथक् भासते स्वर्णात्कटकांगदनूपुरम् १४

४८८] यत् त्वं पश्यसि तत्र एकः त्वं एव प्रति-
भाससे । कटकांगदनूपुरं किं स्वर्णात् पृथक् भासते ॥

४८९) यत् यत् कार्यं त्वं पश्यसि तत्र
कारणरूपः त्वमेव एकः प्रतिभाससे । कट-
कांगदादौ स्वर्णवदित्यर्थः ॥ १४ ॥

४९९

मा संकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं क्षोभय चिन्मय॥
उपशाम्य सुखं तिष्ठ स्वात्मन्यानन्दविग्रहे॥१९॥

४९९] चिन्मय संकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं मा
क्षोभय उपशाम्य स्वात्मनि आनन्दविग्रहे सुखं तिष्ठ ॥

५००) हे चिन्मय । त्वं संकल्पविकल्पाभ्यां चित्तं मा क्षोभय । उपशाम्य उपरतसंकल्पविकल्पो भव । आनंदरूपे स्वात्मनि सुखं तिष्ठ ॥ १९ ॥

५०१ ध्यानमपि त्यजेत्याह—

402

403

त्यजैव ध्यानं सर्वत्र मा किञ्चिद्दृढि धारय ॥
 आत्मा त्वं मुक्त एवासि किं विमृश्य करिष्यसि ॥

५०२] सर्वत्र ध्यानं त्यज एव ॥

५०३) सर्वत्र ध्यानं त्यज कुत्रापि ध्यानं
मा कार्षीरित्यर्थः ॥

१४४]   ॥ विशेषोपदेशकम् ॥ १६ ॥   १३१

५०४ एतदेव विशदयति—

५०५] किञ्चित् हृदि धारय मा ॥

५०६ मननमपि त्यजेत्याह—

५०७] आत्मा त्वं मुक्तः एव असि विमृश्य किं करिष्यसि ॥

५०८) आत्मा त्वं सदा मुक्त एवासि ।
अतो विमृश्य विचार्य । किं फलं करिष्यसि
नित्यमुक्तत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां त-
त्त्वोपदेशविंशतिकं नाम पञ्चदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १५ ॥

॥ अथ विशेषोपदेशकं नाम

षोडशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १६ ॥

पृथक्सत्वेन सर्वस्य विस्मृतिर्मुक्तिसाधनम् ॥

तृष्णाद्यनर्थविच्छेदद्वारेणेत्यत्र वर्ण्यते ॥ १ ॥

५०९ तत्त्वज्ञानेन सर्वप्रपञ्चस्य पृथक्सत्तया
विस्मरणकारणैस्तव तृष्णापायादिद्वारा मुक्तिर्नान्य-
थेति विशेषमुपदिशति—

आचक्ष्व शृणु वा तात नानाशास्त्राण्यनेकशः॥
तथापि न तव स्वास्थ्यं सर्वविस्मरणाद्वते॥१॥

५१०] तात नानाशास्त्राणि अनेकशः आचक्ष्व वा
शृणु । तथा अपि तव सर्वविस्मरणात् ऋते स्वास्थ्यं न॥

५११) हे तात त्वं नानाशास्त्राणि । अने-
कशः अनेकवारं । शिष्येभ्यः आचक्ष्व गुरुभ्यः
शृणु वा । तथापि तव सर्वविस्मरणाद्वते
स्वास्थ्यं श्रेयो । नास्तीत्यर्थः ॥ ननु सुषुप्तौ
सर्वविस्मरणं सर्वेषां विद्यत एव । तेन सर्वेषां
मोक्षः स्यादिति व्यर्थं सर्वविस्मरणमिति चेत् ॥
सत्यं । सुषुप्तौ तु यद्यपि विषयविस्मरणमस्ति ।

१४६] ॥ विशेषोपदेशकम् ॥ १६ ॥ १३३

तथापि अज्ञानविस्मरणं नास्तीति सर्वविस्मरणा-
भावात् । जीवन्मुक्तस्य तु अज्ञानादेः सर्वस्याध्य-
स्ताननुसंधानरूपं विस्मरणमस्तीति भावः ॥ १ ॥

५१२ सर्वविस्मरणे सति सर्वस्वरूपं वीक्ष्य
चित्तं निरस्तसर्वाशं भवतीति सूचयन्नाह—

५१३
भोगं कर्म समाधिं वा कुरु विज्ञ तथापि ते ॥
चित्तं निरस्तसर्वाशमत्यर्थं रोचयिष्यति ॥ २ ॥

५१३] विज्ञ भोगं वा कर्म समाधिं कुरु । तथा
अपि ते चित्तं निरस्तसर्वाशं अत्यर्थं रोचयिष्यति ॥

५१४) हे विज्ञ त्वं भोगं कुरु कर्म वा
कुरु समाधिं वा कुरु । तथापि चित्तमत्यर्थं
रोचयिष्यति स्वरूपे रुचिसुत्पादयिष्यति ।
कीदृशं चित्तं । निरस्तसर्वाशं सर्वविस्मरणे सति
सर्वाशानुदयादित्यर्थः ॥ २ ॥

१४९] ॥ विशेषोपदेशकम् ॥ १६ ॥ १३५

५२१] यः निमेषोन्मेषयोः अपि व्यापारे खिद्यते
तस्य आलस्यधुरीणस्य तु सुखं न अन्यस्य कस्यचित् ॥

५२२) यो निमेषोन्मेषयोरपि व्यापारे
खिद्यते अनासक्तो भवति । तस्यालस्यधुरी-
णस्य क्रियाभिनिवेशरहितस्य । सुखं । नान्यस्य
क्रियाभिनिवेशयुक्तस्य ॥ ४ ॥

५२३ सर्वतृष्णाविलये सति द्वंद्वहानिरपि
भवतीति सूचयन्नाह—

^{५२४}
इदं कृतमिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तं यदा मनः ॥
धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं तदा भवेत् ॥ ५ ॥

५२४] इदं कृतं इदं न इति द्वंद्वैः मुक्तं यदा मनः
तदा धर्मार्थकाममोक्षेषु निरपेक्षं भवेत् ॥

५२५) इदं कृतमिदं न इति-आदि द्वंद्वै-
र्मुक्तं यदा मनो भवति । तदा पुरुषार्थचतुष्ट-
येऽपि निरपेक्षं भवेत् । द्वंद्वातीतस्य जीवन्मुक्त-
त्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥

१५२] ॥ विशेषोपदेशकम् ॥ १६ ॥ १३७

५३०] निर्विचारदशास्पदं स्पृहा यावत् जीवति
तावत् हेयोपादेयता संसारविटपांकुरः वै ॥

५३१) निर्विचारदशास्पदं अविवेकदशा-
स्पदीभूता । स्पृहा तृष्णा । यावत् जीवति ।
तावत् पर्यंतमेव हेयोपादेयता हेयोपादानादि-
व्यवहारः । संसार-वृक्षस्य शाखा-अंकुरो भवति ।
ज्ञानिनां तु स्पृहाभावे सत्यपि हानोपादानादिव्य-
वहारे संसारशाखाप्रसरो न भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रवृत्तौ जायते रागो निवृत्तौ द्वेष एव हि ॥
निर्द्वंद्वो बालवद्धीमानेवमेव व्यवस्थितः ॥ ८ ॥

५३२] प्रवृत्तौ रागः निवृत्तौ द्वेषः एव हि जायते
धीमान् बालवत् निर्द्वंद्वः एवम् एव व्यवस्थितः ॥

५३३) प्रवृत्तौ सारागप्रवृत्तौ सत्यामुत्तरोत्तरं
विषयेषु रागो जायते । विषयेऽपि द्वेषपूर्वक-नि-
वृत्तौ सत्यामुत्तरोत्तरं विषयेषु द्वेष एव हि जा-
यते । अतो धीमान् ज्ञानी । बालवत् शुभाशु-

॥ अथ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम
सप्तदशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥१७॥

अथातः श्लोकविंशत्या तत्त्वज्ञस्य दशोच्यते ॥
विद्यातज्ज्ञप्रकर्षस्य व्यक्तये गुरुणा स्फुटम् ॥ १ ॥

५४१ अथान्येषामपि विद्यायां प्रवृत्त्यर्थं तत्त्व-
ज्ञानफलं व्याख्यातुमिच्छया तत्त्वज्ञदशां गुरुर्निरु-
पयति—

^{५४२}
तेन ज्ञानफलं प्राप्तं योगाभ्यासफलं तथा ॥
तृप्तः स्वच्छेन्द्रियो नित्यमेकाकी रमते तु यः ॥१॥

५४२] तेन ज्ञानफलं प्राप्तं तथा योगाभ्यासफलं यः
तृप्तः स्वच्छेन्द्रियः एकाकी नित्यं तु रमते ॥

५४३) तेन एव ज्ञानफलं प्राप्तं । य
आत्मन्येव तृप्तो न भोगादिना । अत एव
स्वच्छेन्द्रियो विषयानासर्त्तेन्द्रियः सन् एकाकी
विषयसंयोगं विनैव । नित्यं आत्मन्येव
रमते ॥ १ ॥

रहितत्वात् । यथा सहस्रकीपल्लवप्रीतं । इभं गजं ।
निवपल्लवा न हर्षयन्ति कटुकत्वादित्यर्थः ॥ ३ ॥

यैस्तु भोगेषु भुक्तेषु न भवत्यधिवासिता ।
अभुक्तेषु निराकांक्षी तादृशो भवदुर्लभः ॥४॥

५४८] यः तु भुक्तेषु भोगेषु अधिवासिता न भवति
अभुक्तेषु निराकांक्षी तादृशः भवदुर्लभः ॥

५४९) यस्य तु भुक्तेषु भोगेषु आसक्तिर्न
भवति । अभुक्तेषु आकांक्षा न भवति आत्म-
तृप्तत्वात् । तादृशो भवदुर्लभः संसारसागरे
कोटिष्वेक इत्यर्थः ॥ ४ ॥

बुभुक्षुरिह संसारे मुमुक्षुरपि दृश्यते ।
भोगमोक्षनिराकांक्षी विरलो हि महाशयः ॥५॥

५५०] इह संसारे बुभुक्षुः सुमुक्षुः अपि दृश्यते
भोगमोक्षनिराकांक्षी महाशयः विरलः हि ॥

५५१) संसारे बुभुक्षुर्मुमुक्षुः चानेकधा

१६२] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १४३

दृश्यते । भोगमोक्षनिराकांक्षी महति पूर्णे
ब्रह्मणि आश्रयोऽतःकरणं यस्य स महाशयो
विरलः । “ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति
तत्त्वतः ” इति भगवद्वचनात् ॥ ५ ॥

५५२ धर्मार्थकाममोक्षेषु जीविते मरणे तथा ।

कस्याप्युदारचित्तस्य हेयोपादेयता न हि ॥६॥

५५२] धर्मार्थकाममोक्षेषु जीविते तथा मरणे कस्य
अपि उदारचित्तस्य हेयोपादेयता न हि

५५३) पुरुषार्थचतुष्टये । तथा जीवितमरणयो-
र्यथायोग्यं हेयोपादेयतारहितो विरल इत्यर्थः ॥६॥

५५४ वांछा न विश्वविलये न द्वेषस्तस्य च स्थिता ।

यथा जीविकया तस्माद्धन्य आस्ते यथासुखम् ७

५५४] विश्वविलये वांछा न तस्य स्थितौ च द्वेषः
न । तस्मात् धन्यः यथा जीविकया यथासुखं आस्ते ॥

५५५) यस्मात् ज्ञानिनो विश्वविलये प्रपञ्चोप-

स्मे । वांछा न अस्ति । तस्य प्रपञ्चस्य स्थितौ च
 द्वेषः न अस्ति । अधिष्ठानत्वेनैव ब्रह्मरूपात्मस्फु-
 रणात् । तस्मात् कारणात् । धन्यो यो विद्वाना-
 रब्धवशात् प्राप्तया यथा प्राप्तया । जीविकया
 सुखं अनतिक्रम्यैव आस्ते । इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कृतार्थोऽनेन ज्ञानेनेत्येवं गलितधीः कृती ॥
 पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् यथासुखं
 ५५६] अनेन ज्ञानेन कृतार्थः इति एवं गलितधीः
 कृती पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् यथासुखं
 आस्ते ॥

५५७) अहं अनेन अद्वैतात्मज्ञानेन । कृतार्थः
 इत्येवं गलितधीः कृती भक्षणादिकं कुर्वन्नपि ।
 सुखं अनतिक्रम्य आस्ते । कृतार्थत्वधियः सत्त्वाद्बहि-
 रिन्द्रियव्यापारे सत्यपि अज्ञानिन इव विरक्तस्य तस्य
 खेदो न भवति । “उपविष्टो ब्रजन् तिष्ठन् तन्मयः
 स्यात्समाहित” इति वचनात् । न भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१६४] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १४५

शून्या दृष्टिर्वृथा चेष्टा विकलानीन्द्रियाणि च ।
न स्पृहा न विरक्तिर्वा क्षीणसंसारसागरे ॥९॥

५५८] क्षीणसंसारसागरे स्पृहा न वा विरक्तिः न ।
दृष्टिः शून्या चेष्टा वृथा इन्द्रियाणि विकलानि च ॥

५५९) क्षीणः संसारसागरो यस्य सः तस्मिन्
क्षीणसंसारसागरे पुरुषे । स्पृहा विषयेच्छापि ।
न । विरक्तिः च न ॥ अतः तस्य मनःकार्ये-
न्द्रियव्यापारो बालोन्मत्तादिवदित्याह ॥ शून्येति ॥
तस्य दृष्टिर्मनोव्यापारः शून्या संकल्पविकल्पर-
हितः । चेष्टा कायव्यापारः । वृथा फलमनुद्दिश्यैव ।
तस्य इन्द्रियाणि विकलानि पुरःस्थितानामपि
विषयाणामनिर्णायकत्वात् । तदुक्तं भगवद्गीतायां
“ यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ”
इति ॥ ९ ॥

५६०

न जागर्ति न निद्राति नोन्मीलति न मीलति ।

५६६

अहो परदशा कापि वर्त्तते मुक्तचेतसः ॥१०॥

५६०] न जागर्ति न निद्राति ॥

५६१) ज्ञानी न जागर्ति जाग्रदवस्थावान्न भवति ॥

५६२ अत्र बहिर्विषयाननुसंधानादिति हेतुमाह—

५६३] न उन्मीलति न मीलति ॥

५६४) बाह्यविषयान्नानुसंधत्ते इत्यर्थः । तथा ज्ञानी न निद्राति यतः न निमीलति जडोन्मत्तवत् । सर्वान् विषयान् ब्रह्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः ॥

५६५ का तर्हि तस्य दशेत्यत आह—

५६६] अहो मुक्तचेतसः क अपि परदशा वर्त्तते ॥

५६७) अहो इति आश्चर्ये । मुक्तचेतसः कापि अलौकिकी परदशा उत्कृष्टावस्था । तुरीयातीतेत्यर्थः ॥ १० ॥

१६७] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १४७

५६८ इदमेव विशदयति—

^{५.६९} सर्वत्र दृश्यते स्वस्थः सर्वत्र विमलाशयः ।
समस्तवासनामुक्तो मुक्तः सर्वत्र राजते ॥११॥

५६९] सर्वत्र स्वस्थः सर्वत्र विमलाशयः दृश्यते
समस्तवासनामुक्तः मुक्तः सर्वत्र राजते ॥

५७०) सर्वत्र सुखे दुःखे च । स्वस्थः
स्वस्थचित्तः । तथा सर्वत्र एव शत्रौ मित्रे च ।
विमलाशयः समानदर्शी । यतः समस्त-विषय-
वासनाभ्यो मुक्तः । अत एव मुक्तः सर्वत्र सर्वासु
दशासु । राजते दीप्यते पूर्णात्मदर्शित्वात् ॥ ११ ॥

~~~~~  
^{५.७१} पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गृह्णन्
वदन् व्रजन् ईहितानीहितैर्मुक्तो मुक्त एव महाशयः ॥१२॥

५७१] पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गृह्णन्
वदन् व्रजन् ईहितानीहितैः मुक्तः महाशयः मुक्तः एव ॥

५७२) प्रारब्धवशाद्दर्शनादिकं बहिरिन्द्रियव्या-
पारं कुर्वन्नपि ईहितानीहितैः इच्छाद्वेषैः । मुक्तो

महाशयो महति आत्मनि आशयो यस्य स
महाशयः । मुक्त एव मनोविकारातीतत्वात् ॥१२॥

५७३ इदमेव विशदयति—

^{५७४}
न निंदति न च स्तौति न हृष्यति न कुप्यति ।
न ददाति न गृह्णाति मुक्तः सर्वत्र नीरसः ॥१३॥

५७४] निंदति न स्तौति न हृष्यति न कुप्यति न
ददाति न गृह्णाति न च सर्वत्र नीरसः मुक्तः ॥

५७५) स्पष्टं । न स्तौति । न हर्षं प्राप्नोति ।
न केषु कोपं करोतीत्यर्थः । कस्मैचित् न
गृह्णाति । सर्वत्र नीरसः मुक्त इत्यर्थः ॥१३॥

५७६ किंच—

^{५७७}
सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा मृत्युं वा समुपस्थितम् ।
अविह्वलमनाः स्वस्थो मुक्त एव महाशयः ॥१४॥

५७७] सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा वा समुपस्थितं मृत्युं
अविह्वलमनाः स्वस्थः महाशयः मुक्तः एव ॥

१७१] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १४९

५७८) सानुरागां स्त्रियं दृष्ट्वा अथ वा
समुपस्थितं मृत्युं दृष्ट्वा अविह्वलमनाः कामम-
याभ्यां विमुक्तमनाः । महाशयो मुक्त एव ॥१४॥

५७९ किंच—

सुखे दुःखे नरे नार्यां संपत्सु च विपत्सु च॥
विशेषो नैव धीरस्य सर्वत्र समदर्शिनः॥१५॥

५८०] सुखे दुःखे नरे नार्यां च संपत्सु च विपत्सु
सर्वत्र विशेषः धीरस्य समदर्शिनः न एव ॥

५८१) स्पष्टम् ॥ १५ ॥

न हिंसा नैव कारुण्यं नौद्धत्यं न च दीनता।
नाश्रयं नैव च क्षोभः क्षीणसंसरणेऽनरे॥१६॥

५८२] क्षीणसंसरणे अनरे हिंसा न कारुण्यं न एव
औद्धत्यं न दीनता न आश्रयं न क्षोभः न एव ॥

५८३) क्षीणसंसरणे अनरे नराभिमानरहिते
विदुषि । हिंसा नाम परद्रोह इत्यादयो मनोवि-
कारा न भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

५८४

न मुक्तो विषयद्वेष्टा न वा विषयलोलुपः ।
असंसक्तमना नित्यं प्राप्तप्राप्तमुपाश्रुते ॥१७॥

५८४] मुक्तः विषयद्वेष्टा न । वा विषयलोलुपः न ।
असंसक्तमनाः नित्यं प्राप्तप्राप्तं उपाश्रुते ॥

५८५) जीवन्मुक्तः विषयद्वेष्टा अपि न ।
न वा विषयलोलुपः । किं तर्हि । असंसक्तमनाः
सन् प्रारब्धवशात् प्राप्तप्राप्तमुपाश्रुते भुङ्क्ते
इत्यर्थः ॥ १७ ॥

~~~~~

समाधानासमाधानहिताहितविकल्पनाः ।

शून्यचित्तो न जानाति कैवल्यमिव संस्थितः ॥

५८६] शून्यचित्तः समाधानासमाधानहिताहितवि-
कल्पनाः न जानाति कैवल्यं इव संस्थितः ॥

१७४] ॥ तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकम् ॥ १७ ॥ १५१

५८७) बहिः शून्यचित्तो ज्ञानी । समाधा-
नादिविविधाः कल्पना न जानाति । उत्प्रेक्षते ।
विदेहकैवल्यं प्राप्त इव ॥ १८ ॥

.....

^{५८८}
निर्ममो निरहंकारो न किञ्चिदिति निश्चितः ।
अंतर्गलितसर्वाशः कुर्वन्नपि करोति न ॥ १९ ॥

५८८] निर्ममः निरहंकारः किञ्चित् न इति निश्चितः
अंतर्गलितसर्वाशः कुर्वन् अपि न करोति ॥

५८९) अहंममाभिमानशून्यतयाधिष्ठानाति-
रिक्तं “ किञ्चित् न सत् ” इति निश्चयवान् ।
अत एव । अंतर्गलितसर्वाशः । अत एव ।
कुर्वन्नपि न करोति । कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात्
इत्यर्थः ॥ १९ ॥

मनःप्रकाशसंमोहस्वप्नजाड्यविवर्जितः ।

दशां कामपि संप्राप्तो भवेद्गलितमानसः ॥२०॥

५९०] गलितमानसः कां दशां अपि संप्राप्तः भवेत्
मनःप्रकाशसंमोहस्वप्नजाड्यविवर्जितः ॥

५९१) गलितं सविशेषवृत्तिहीनं मानसं यस्य
स ज्ञानी । कामपि अनिर्वाच्यां । दशां । संप्राप्तो
भवेत् ॥ तदेव दर्शयति मनःप्रकाश-विवर्जितः ॥
सविशेषप्रकाशाभावात् । तथा संमोह-वर्जितः
प्रत्यक् प्रवणचित्तत्वात् । अत एव स्वप्न-वर्जितः
जाड्येन सुषुप्त्या च । विवर्जित इत्यर्थः ॥२०॥

॥ इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम सप्तदशकं प्रकरणं समाप्तम् ॥१७॥

॥ अथ शांतिशतकं नाम ॥

अष्टादशं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ १८ ॥

तत्त्वाभिज्ञे फलीभूतसमस्यैव प्रधानताम् ।

व्याख्यातुं वर्ण्यते शांतिः शतश्लोकैः पुनः स्फुटम् ॥

१७६] ॥ शांतिशतकम् ॥ १८ ॥ १५३

५९२ तत्र तावच्छांतेः प्रधानतेति ख्याप-
यितुं । फलीभूतां शांतिं वर्णयितुकामः शांति-
शालिनं नमस्करोति—

यस्य बोधोदये तावत्स्वप्नवद्भवति भ्रमः ॥
तस्मै सुखैकरूपाय नमः शांताय तेजसे ॥१॥

५९३] बोधोदये तावत् भ्रमः स्वप्नवत् यस्य भवति
तस्मै शांताय सुखैकरूपाय तेजसे नमः ॥

५९४) बोधोदये सति । तावत् तत्क्षण-
मेव । प्रपञ्च-भ्रमः । स्वप्नवत् तुच्छो । यस्य
ज्ञातो भवति । तस्मै शांताय निवृत्तसंकल्प-
विकल्पाय । अत एव सुखैकरूपाय दुःखाननु-
विधसुखस्वभावाय । अत एव तेजसे स्वप्रकाशाय ।
विदुषे नमः ॥ १ ॥

५९५ ननु धनिनोऽपि सुखिनो दृश्यन्ते ।
तत्कथं शांतसंकल्प एव सुखैकरूप इत्याशंक्याह—

^{५९६} अर्जयित्वाखिलानर्थान् भोगानामोति पु-
ष्कलान् ।

न हि सर्वपरित्यागमंतरेण सुखी भवेत् ॥ २ ॥

५९६] अखिलान् अर्थान् अर्जयित्वा पुष्कलान्
भोगान् आप्नोति सर्वपरित्यागं अंतरेण सुखी भवेत्
न हि ॥

५९७) अखिलानर्थान् धनधान्यक्रांतादीन् ।
अर्जयित्वा । पुष्कलान् बहुविधान् भोगान्
एव आप्नोति । न तु सुखैकरूपः स्यात् तत्क्षये
दुःखभागित्वात् । सर्वपरित्यागमंतरेण सर्वसं-
कल्पविकल्पत्यागं विना । सुखैकरूपो न हि
भवति । नैव स्यात् ॥ २ ॥

५९८ संकल्पविकल्पयोस्तुच्छत्वज्ञानमेव त्याग-
मात्रस्य तथात्वात् । यथा वंध्यापुत्रे तुच्छत्वज्ञान-

६०२] अयं भवः भावनामात्रः परमार्थतः किञ्चित् न ॥

६०३) अयं भवः भावनामात्रः संकल्प-
मात्रप्रभवः । परमार्थतः आत्मव्यतिरिक्तं किञ्चित्
न अस्ति । परमार्थतस्तु आत्मैव भावरूपः । न
तु अभावरूपः ॥

६०४ नन्वभावरूपोऽपि प्रपञ्चः कालादि-
वशाद्भावस्वभाव इत्याशङ्क्याह—

६०५] भावाभावविभाविनां स्वभावानां अभावः
न अस्ति ॥

६०६) भावाभावेषु विभाविनां स्थितानां ।
स्वभावानां अभावो नास्ति । नहि उष्ण-
स्वभावो वह्निः कदाचिदपि शीतलस्वभावो दृष्टः ।
तथा च मनोराज्यवद्भावनामात्रसिद्धः सत्स्वभावः
प्रपञ्चो भावनानिवृत्तौ निवर्त्तत इति संकल्पप्रशम-
संसारविषतापापगमादात्मानृतप्राप्तिहेतुत्वादमृतमि-
ति भावः ॥ ४ ॥

६०७ ननु संकल्पोपशममात्रेण कथमात्मानृत-
प्राप्तिरित्याशंक्य । तस्य नित्यप्राप्तत्वमाह—

^{६०८}
न दूरं न च संकोचाल्लब्धमेवात्मनः पदम् ।
निर्विकल्पं निरायासं निर्विकारं निरंजनम् ५

६०८] आत्मनः पदं दूरं न । संकोचात् च न । लब्धं
एव निरायासं निर्विकल्पं निर्विकारं निरंजनं ॥

६०९) आत्मनः पदं स्वरूपं । दूरं न
अस्ति । न अपि संकोचात् वर्तते परिच्छिन्नं
नास्ति । परिपूर्णत्वात् ॥ अत एवात्मनः पदं
नित्यलब्धं प्राप्तमेवास्ति । संकल्पवशात् पुनरप्रा-
प्तमिवाविद्वांसो मन्यन्ते । कंठगतचामीकरवत् ॥
क्रीदृशं पदं । निर्विकल्पं विकल्पातीतं विकल्पा-
भावगम्यं वा । तथा । निरायासं आयासातीतं
तदभावगम्यं वा । निर्विकारं विकारातीतं ।
निरंजनं उपाधिमलशून्यम् ॥ ५ ॥

६१० कथं तर्हि तत्त्वज्ञानेन तत्प्राप्तिव्यवहारः
शास्त्रकारणमित्याशंक्य भ्रान्तिनाशमात्रादेवेत्याह—
व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपादानमात्रतः ।

वीतशोका विराजन्ते निरावरणदृष्टयः ॥ ६ ॥

६११] निरावरणदृष्टयः व्यामोहमात्रविरतौ स्वरूपा-
दानमात्रतः वीतशोकाः विराजन्ते ॥

६१२) ज्ञानेन निरावरणदृष्टयः अविद्याना-
वृतदृष्टयः । व्यामोहमात्रस्य प्रपञ्चभ्रान्तिमात्रस्य ।
विरतौ सत्यां । स्वरूपादानमात्रतः आत्मवि-
भ्रान्तिमात्रतो । वीतशोका विराजन्ते सर्वदा
स्वभावेनैव पूर्णाद्वितीयतया प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥६॥

६१३ आत्मज्ञानरहस्यमाह—

समस्तं कल्पनामात्रमात्मा मुक्तः सनातनः ।
इति विज्ञाय धीरो हि किमभ्यस्यति बालवत् ७

६१४] समस्तं कल्पनामात्रं । आत्मा मुक्तः सना-
तनः । इति विज्ञाय धीरः हि किं अभ्यस्यति बालवत् ॥

६१५) स्पष्टार्थमिदम् ॥ ७ ॥

६१६ समस्तकल्पनामात्रमिति ज्ञानस्य निदानभूततत्त्वंपदार्थैक्यज्ञानमाह—

आत्मा ब्रह्मेति निश्चित्य भावाभावौ च कल्पितौ निष्कामः किं विजानाति किं ब्रूते च करोति किं

६१७] आत्मा ब्रह्म च भावाभावौ कल्पितौ इति निश्चित्य निष्कामः किं विजानाति किं ब्रूते किं च करोति ॥

६१८) आत्मा त्वंपदार्थः । ब्रह्म तत्पदार्थाभिन्न इति निश्चित्य अधिष्ठानसाक्षात्काराच्च भावाभावौ घटादिः तदभावः च कल्पितौ इति निश्चित्य । तथा च सर्वस्य तुच्छत्वानुसंधानात् कामहेत्वविद्याविलयाच्च । निष्कामः सन् । किं विशिष्टतया । जानाति । किं ब्रूते । किं च कार्यं । करोति । कर्तृत्वाभिमानरहितत्वात् ज्ञातापि न वक्तापि न क्रियाकर्तापि नेत्यर्थः ॥८॥

६१९ सर्वमात्मेति ज्ञानं सर्वकल्पनानिर्वर्तक-
मित्याह—

६२०

अयं सोऽहमयं नाहमिति क्षीणा विकल्पनाः ।
सर्वमात्मेति निश्चित्य तूष्णींभूतस्य योगिनः ९

६२०] सर्व आत्मा इति निश्चित्य तूष्णींभूतस्य
योगिनः अयं सः अहं अयं अहं न इति विकल्पनाः
क्षीणाः ॥

६२१) सर्वमात्मेति निश्चित्य अनुभूय ।
तूष्णींभूतस्य निवृत्तपरागव्यापारस्य । योगिनः
श्लो० “वृत्तिहीनं मनः कृत्वा क्षेत्रज्ञं पर-
मात्मनि । एकीकृत्य विमुच्येत मुख्योऽयं योग
उच्यते ॥” इति योगलक्षणं मनुनोक्तं । इति
विविधाः कल्पनाः क्षीणा भवन्ति । इतीति किं ।
अहं करोमि य एवाहं पूर्वदिने व्रतमकरवं । सोऽहं
यजामि । अयं देवदत्तो गच्छति । नाहं गमि-
ष्यामीत्यादयः कल्पनाः क्षीणा भवन्तीत्यर्थः ॥९॥

६२२ निवृत्तसंकल्पस्य स्वरूपमाह । द्वाभ्यां—

६२३

न विक्षेपो न चैकाग्र्यं नातिबोधो न मूढता ।
न सुखं न च वा दुःखमुपशांतस्य योगिनः १०

६२३] उपशांतस्य योगिनः विक्षेपः न च एकाग्र्यं न
अतिबोधः न मूढता न सुखं न वा दुःखं न च ॥

६२४) उपशांत-विकल्पस्य योगिनः । विक्षेपो
व्यग्रता । न । एकाग्र्यादिकमपि नेत्यर्थः ॥ १०॥

=====

६२५) स्वाराज्ये भैक्ष्यवृत्तौ च लाभालाभे जने वने ।
निर्विकल्पस्वभावस्य न विशेषोऽस्ति योगिनः

६२५] स्वाराज्ये भैक्ष्यवृत्तौ लाभालाभे जने वने च
विशेषः निर्विकल्पस्वभावस्य योगिनः न अस्ति ॥

६२६) स्वाराज्ये स्वर्गराज्ये । भैक्ष्यवृत्तौ च ।
प्रारब्धवस्तुलाभे । तदभावे । जने जनसमूहे ।
वने विजने च । विशेषो योगिनो नास्ति ॥
कीदृशस्य । विकल्परहित-स्वभावस्येत्यर्थः ॥ ११॥

६२७

क धर्मः क च वा कामः क चार्थः क विवेकता ।
इदं कृतमिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य योगिनः ॥१२॥

६२७] इदं कृतं इदं न इति द्वंद्वैः मुक्तस्य योगिनः
धर्मः क वा कामः क च अर्थः क च विवेकता क ॥

६२८) इदं कृतमिदं न कृतमित्यादि द्वंद्वै-
र्मुक्तस्य योगिनः धर्मार्थकामाः । विवेकता
मोक्षोपायभूतो विवेकश्च । न भवति । तन्मूल-
भूताविद्याकामसंकल्पादीनां विनाशादित्यर्थः ॥१२॥

~~~~~

६२९ कथं तर्हि जीवन्मुक्तस्य लोके
क्रियेत्याशंक्य । जीवनादृष्टवशादेवेत्याह—

६३०

कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि रंजना ।
यथा जीवनमेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥१३॥

६३०] जीवन्मुक्तस्य योगिनः किं अपि कृत्यं न एव
अस्ति । हृदि का अपि रंजना न । यथा जीवनं एव इह ॥

६३१) जीवन्मुक्तस्य योगिनः संकल्पवशात्
किमपि कृत्यं नैवास्ति । तथा । हृदि मनसि ।
कापि रंजना कोऽपि अनुरागो न अस्ति ।
तद्धेतुभूताया विद्याया अभावात् । तथापि अस्य
कृत्यं यथा जीवनं जीवनादृष्टमनतिक्रम्य
भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

६३२
क मोहः क च वा विश्वं क तद्ध्यानं क मुक्तता ।
सर्वसंकल्पसीमायां विश्रांतस्य महात्मनः ॥ १४

६३२] सर्वसंकल्पसीमायां विश्रांतस्य महात्मनः
मोहः क वा विश्वं क च तद्ध्यानं क मुक्तता क ॥

६३३) संकल्पसीमायां आत्मबुद्धौ ।
विश्रांतस्य । मोहादिकं क भवति । किं कारण-
माश्रित्य भवति । न किमपि कारणमाश्रित्य भवति ।
आत्मबुद्ध्या कारणोपमर्दादित्यर्थः ॥ १४ ॥

६२७

क धर्मः क च वा कामः क चार्थः क विवेकता ।
इदं कृतमिदं नेति द्वंद्वैर्मुक्तस्य योगिनः ॥१२॥

६२७] इदं कृतं इदं न इति द्वंद्वैः मुक्तस्य योगिनः
धर्मः क वा कामः क च अर्थः क च विवेकता क ॥

६२८) इदं कृतमिदं न कृतमित्यादि द्वंद्वै-
र्मुक्तस्य योगिनः धर्मार्थकामाः । विवेकता
मोक्षोपायभूतो विवेकश्च । न भवति । तन्मूल-
भूताविद्याकामसंकल्पादीनां विनाशादित्यर्थः ॥१२॥

६२९ कथं तर्हि जीवन्मुक्तस्य लोके
क्रियेत्याशंक्य । जीवनादृष्टवशादेवेत्याह—

६३०

कृत्यं किमपि नैवास्ति न कापि हृदि रंजना ।
यथा जीवनमेवेह जीवन्मुक्तस्य योगिनः ॥१३॥

६३०] जीवन्मुक्तस्य योगिनः किं अपि कृत्यं न एव
अस्ति । हृदि का अपि रंजना न । यथा जीवनं एव इह ॥

एव भावाभाव-स्फूर्तिनिन्दाविहीनः । अत एव
निर्वासनः । तेन लोकदृष्ट्या कुर्वतापि
किञ्चित् अपि नैव कृतं स्यात् । अकर्तात्मज्ञानेन
कर्तृत्वाध्यासबाधादित्यर्थः ॥ १९ ॥

६४६ इदमेव विशदयति—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा नैव धीरस्य दुर्ग्रहः ।

यदा यत्कर्तुमायाति तत्कृत्वा तिष्ठतः सुखम् २०

६४७] धीरस्य प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा दुर्ग्रहः न
एव । यदा यत् कर्तुं आयाति तत् सुखं कृत्वा तिष्ठतः॥

६४८) धीरस्य आत्मविश्वांतस्य । प्रवृत्तौ
वा निवृत्तौ वा । दुर्ग्रहः दुराग्रहः कर्तृत्वा-
भिमानो । न अस्ति । कीदृशस्य धीरस्य । प्रारब्ध-
वशात् यदा यत् प्रवृत्तं वा निवृत्तं वा कर्तुमायाति ।
तत्सुखं अनायासं यथा स्यात्तथा । कृत्वा
तिष्ठतः । अतः कर्तृत्वाभिमानाभावज्ञानिनां
कृतमकृतं एव इत्यर्थः ॥ २० ॥

६४९ ननु ज्ञानी चेन्निर्वासनस्तर्हि केन प्रयुक्तः कर्म करोति इत्याशंक्याह—

^{६५०} निर्वासनो निरालंबः स्वच्छंदो मुक्तबंधनः ।
क्षिप्तः संस्कारवातेन चेष्टते शुष्कपर्णवत् ॥२१॥

६५०] निर्वासनः निरालंबः स्वच्छंदः मुक्तबंधनः संस्कारवातेन क्षिप्तः शुष्कपर्णवत् चेष्टते ॥

६५१) निर्वासनः । अत एव निरालंबः कर्तव्यानुसंधानरहितः । अत एव स्वच्छंदः रागद्वेषानधीनः । यतो मुक्तबंधनः बंधहेत्वज्ञान-शून्यः ज्ञानी । संस्कारवातेन क्षिप्तः प्रारब्ध-पवनेन प्रेरितः सन् । शुष्कपर्णवत् विचेष्टते ॥२१॥

६५२ संसारसंकल्पादिशून्यस्तु सर्वदा संतुष्ट एवेत्याह—

^{६५३} असंसारस्य तु क्वापि न हर्षो न विषादता ।
स शीतलमना नित्यं विदेह इव राजते ॥२२॥

६५३] असंसारस्य तु क्वापि हर्षः न विषादता न नित्यं शीतलमनाः सः विदेहः इव राजते ॥

१९८] ॥ शान्तिशतकम् ॥ १८ ॥ १६९

६५४) न विद्यते संसारस्य हेतुः संकल्पो
यस्य तस्य असंसारस्य हर्षादिका ऊर्मयो न
जायन्ते । अत एव ऊर्मिरहितत्वात् नित्यं
शीतलमना विदेह-मुक्त इव राजते “षडूर्मि-
रहितः शिव ” इति स्मृतेः ॥ २२ ॥

कुत्रापि न जिहासास्ति नाशो वापि न कुत्रचित्
आत्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः २३

६५५] आत्मारामस्य धीरस्य शीतलाच्छतरात्मनः
कुत्र अपि न अस्ति जिहासा नाशः वा अपि कुत्रचित् न॥

६५६) आत्मारामस्य । अत एव धीरस्य
निश्चलचित्तस्य । अत एव शीतलः अच्छतरः
निर्मलतरः आत्मा मनो यस्य तस्य शीतलाच्छ-
तरात्मनः ज्ञानिनः । कुत्रापि जिहासा त्यागेच्छा
नास्ति । उपादित्सापि नास्ति । रागद्वेषाभावात् ।
नाशोऽपि अनर्थोऽपि कुत्रचित् न अस्ति । अन-
र्थहेतोरज्ञानस्याभावादित्यर्थः ॥ २३ ॥

^{६६१}अतद्वादीव कुरुते न भवेदपि वालिशः ।

जीवन्मुक्तः सुखी श्रीमान् संसरन्नपि शोभते २६

६६१] जीवन्मुक्तः अतद्वादी इव कुरुते अपि वालिशः न भवेत् संसरन् अपि सुखी श्रीमान् शोभते ॥

६६२) जीवन्मुक्तः अतद्वादीव अहमिदं करिष्यामीत्यवदन्नेव । कार्यं कुरुते । प्रारब्धवशादवदन् अपि वालिशो मूर्खो । न भवेत् । अंतर्ज्ञानित्वात् । अत एव संसरन्नपि संसारव्यवहारं कुर्वन्नपि अंतः सुखी । अत एव श्रीमान् प्रसन्नतया शोभावान् । अत एव शोभते दीप्यते स्वप्रकाश इत्यर्थः ॥ २६ ॥

~~~~~
^{६६३}नानाविचारमुश्रांतो धीरो विश्रांतिमागतः ।

न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति २७

६६३] नानाविचारमुश्रांतः धीरः विश्रांतिम् आगतः न कल्पते न जानाति न शृणोति न पश्यति ॥

६६४) नानाविचारात् द्वैतविचारात् ।
 सुश्रान्तः इव निवृत्तो । यतो धीरो ज्ञानी ।
 अत एव आत्मन्येव विश्रान्तिमागतः । अत
 एव न कल्पते । संकल्पादिकं मनोव्यापारं न
 करोति । न जानाति बुद्धिव्यापारं न करोति ।
 शब्दं न शृणोति । रूपं न पश्यति ।
 इंद्रियमात्रव्यापारं न करोति । कर्तृत्वाभिमाना-
 भावादित्यर्थः ॥ २७ ॥

ॐ असमाधेरविक्षेपान्न मुमुक्षुर्न चेतः ।

निश्चित्य कल्पितं पश्यन्ब्रह्मैवास्ते महाशयः २८

६६५] मुमुक्षुः न असमाधेः इतरः च अविक्षेपात् न॥

६६६) ज्ञानी मुमुक्षुः न भवति । असमाधेः
 समाधेरकरणात्तथा इतरो बद्धो न भवति ।
 अविक्षेपात् द्वैतभ्रमाभावादित्यर्थः ॥

६६७ कीदृशस्तर्हि ज्ञानीत्याशंक्याह—

६६८] कल्पितं निश्चित्य पश्यन् महाशयः ब्रह्म एव आस्ते॥

६६९) इदं सर्वं कल्पितं इति पूर्वमेव निश्चित्य । पश्चात् वाधितानुवृत्त्या पश्यन् अपि महाशयः निर्विकारचित्तः अत एव ब्रह्मैवास्ते २८

६७० ननु संसारं पश्यन्नेव कथं ब्रह्मेत्याशंक्याहंकाराभावादित्याह—

यस्यांतः स्यादहंकारो न करोति करोति सः ।
निरहंकारधीरेण न किञ्चिदकृतं कृतम् ॥२९॥

६७१] यस्य अंतः अहंकारः स्यात् सः न करोति करोति निरहंकारधीरेण अकृतं न किञ्चित् कृतं ॥

६७२) यस्यांतःकरणे अहंकाराध्यासः स्यात् । सः लोकदृष्ट्या न कुर्वन्नपि संकल्पादिकं करोति कर्तृत्वाध्यासात् ॥ निरहंकारेण । अत एव धीरेण कर्तृत्वाध्यासरहितेन । यद्यपि लोकदृष्ट्या अकृतं । तथापि स्वदृष्ट्या न किञ्चित् अपि कृतं कर्तृत्वाध्यासाभावादित्यर्थः । “ यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ” इति स्मृतेः ॥२९॥

६७३ मुक्तचित्तं वर्णयति द्वाभ्यां—

^{६७४} नोद्विग्नं न च संतुष्टमकर्तृ स्पंदवर्जितम् ।

निराशं गतसंदेहं चित्तं मुक्तस्य राजते ॥३०॥

६७४] मुक्तस्य चित्तं राजते न उद्विग्नं न च संतुष्टं
अकर्तृ स्पंदवर्जितं निराशं गतसंदेहं ॥

६७५) मुक्तस्य चित्तं राजते केवलप्रकाश-
रूपमेव । यतो नोद्विग्नं उद्वेगहेतोर्द्वेषस्याभावात् ।
न च संतुष्टं संतोषहेतोरनुरागाभावात् । तथा
अकर्तृ स्पंदवर्जितं संकल्पविकल्पशून्यमत एव
निराशं । गतः संदेहो यस्मात्तत् गतसंदेहं
संदेहहेतोरज्ञानस्य नष्टत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥

६७६
निर्ध्यातुं चेष्टितुं वापि यच्चित्तं न प्रवर्तते ।

निर्निमित्तमिदं किंतु निर्ध्यायति विचेष्टते ३१

६७६] यच्चित्तं चेष्टितुं वा अपि निर्ध्यातुं न प्रवर्तते
किंतु इदं निर्निमित्तं निर्ध्यायति विचेष्टते ॥

६७७) यस्य ज्ञानिनः चित्तं निर्ध्यातुं

निःक्रियत्वेन स्थातुं । चेष्टितुं चेष्टां संकल्पादिरूपां
 कर्तुं । वापि । न प्रवर्त्तते न संकल्पयति ।
 किंतु इदं ज्ञानिनश्चित्तं निर्निमित्तं संकल्परहितमेव
 सत् निर्ध्यायति निश्चलं स्वरूपे तिष्ठति चेष्टति ।
 तथा विचेष्टते विविधां चेष्टां करोतीत्यर्थः ॥३१॥

६७८ ज्ञान्यज्ञानिनोर्निर्विशेषं वदन्नेव ज्ञानिनो
 विरलत्वमाह—

^{६७९}तत्त्वं यथार्थमाकर्ण्य मंदः प्राप्नोति मूढताम् ।
 अथवायाति संकोचममूढः कोऽपि मूढवत् ३२

६७९] मंदः यथार्थं तत्त्वं आकर्ण्य मूढतां प्राप्नोति
 अथवा संकोचं आयाति कः अपि अमूढः मूढवत् ॥

६८०) मंदः अज्ञानी । यथार्थं तत्त्वं
 तत्त्वंपदार्थाभेदं । श्रुतेः आकर्ण्य असंभावनाविप-
 रीतभावनाभ्यां मूढतां अविवेकं । प्राप्नोति ।
 अथवा शास्त्रार्थसाक्षात्काराय संकोचं चित्तसमाधिं
 आयाति । कोऽपि सहस्रेष्वेकः अंतः असंमूढोऽ-
 पि । बाह्यगत्या मूढवत् बहिर्व्यवहारकर्त्ता भवति ३२

६८१ “ अथवायाति संकोचं ” इत्यनेनोक्ता-
वेकाग्रतानिरोधौ दूषयति—

एकाग्रता निरोधो वा मूढैरभ्यस्यते भृशम् ।
धीराः कृत्यं न पश्यन्ति सुप्तवत्स्वपदे स्थिताः ३३

६८२] एकाग्रता वा निरोधः मूढैः भृशं अभ्यस्यते
सुप्तवत् स्वपदे स्थिताः धीराः कृत्यं न पश्यन्ति ॥

६८३) एकाग्रता एकमेव अग्रं ध्येयं यस्य
तदेकाग्रं । एकाग्रस्य भाव एकाग्रता । वा एकाग्रता
एकलक्ष्यनिष्ठचित्तता । अथ-वा निरोधः चित्त-
विलयो । मूढैः अनुत्पन्नात्मसाक्षात्कारैः ।
विपरीतभावनानिवृत्त्यर्थं भृशं अत्यर्थं । अभ्यस्यते ।
सुप्तवत् सुषुप्तवत् । देहात्मधीराहित्येन स्वपदे
स्वरूपे स्थिता धीरा विज्ञानिनस्तु । प्रागुक्तं
किमपि कृत्यं न पश्यन्ति अद्वैतानंदात्मसाक्षा-
त्कारेणैवानानंदादिभ्रमस्य दुरापास्तत्वादित्यर्थः ३३

६८४ निरोधस्याकिञ्चित्करतामाह—

अप्रयत्नात्प्रज्ञाद्वा मूढो नामोति निर्वृतिम् ॥
तत्त्वनिश्चयमात्रेण प्राज्ञो भवति निर्वृतः ॥३४॥

६८५] मूढः अप्रयत्नात् प्रयत्नात् वा निर्वृतिं न
आप्नोति प्राज्ञः तत्त्वनिश्चयमात्रेण निर्वृतः भवति ॥

६८६) मूढः पुरुषः मूढो ब्रह्मात्मैकनिश्चय-
शून्यः । अप्रयत्नात् चित्तनिरोधात् । प्रयत्नात्
कर्मानुष्ठानात् वा । निर्वृतिं परमं सुखं । न
प्राप्नोति । आनन्दहेतोरात्मानन्दानुभवाभावादित्यर्थः ।
प्राज्ञः तु । समाधिं वाक्कर्म वाप्यकुर्वन् ।
तत्त्वनिश्चयमात्रेण कृतार्थो भवति दुःखहेतो-
रज्ञानस्य ज्ञानेन दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

६८७ ननु मूढस्य योगाभ्यासादात्मानुभवो भविष्यतीत्याशंक्य । नेत्याह—

६८८ शुद्धं बुद्धं प्रियं पूर्णं निःप्रपञ्चं निरामयम् ।
आत्मानं तं न जानन्ति तत्राभ्यासपरा जनाः
६८८] तत्र अभ्यासपराः जनाः आत्मानं तं न
जानन्ति शुद्धं बुद्धं प्रियं पूर्णं निःप्रपञ्चं निरामयम् ॥

६८९) तत्र जगति । अभ्यासपरा जनाः
अज्ञानिनः । आत्मानं तं न जानन्ति ॥ कीदृशं ।
शुद्धं मायामलातीतं । अत एव बुद्धं स्वप्रकाशं ।
प्रियं सुखरूपं । पूर्णं । यतो निःप्रपञ्चं । अत
एव निरामयं दुःखसंवन्धरहितमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

६९० इदमेव विवृणोति—

नामोति कर्मणा मोक्षं विमूढोऽभ्यासरूपिणा ।
धन्यो विज्ञानमात्रेण मुक्तस्तिष्ठत्यविक्रियः ३६

६९१] विमूढः अभ्यासरूपिणा कर्मणा मोक्षं न
 आप्नोति धन्यः विज्ञानमात्रेण अविक्रियः मुक्तः तिष्ठति॥

६९२) विमूढः अनात्मज्ञः । अभ्यास-
रूपिणा योगाभ्यासात्मकेन कर्मणा । मोक्षं
नाप्नोति । “ न कर्मणा न प्रजया न धनेन ”
इति श्रुतेः । धन्यो भाग्यवान् विरलो । विज्ञान-
मात्रेण अविक्रियो निरस्ताविद्याकामकर्मा । अत
एव मुक्तस्तिष्ठति ॥ ३६ ॥

६९३ मुमुक्षुरपि मूढो ब्रह्म नाप्नोतीत्याह—

६९४

मूढो नाप्नोति तद्ब्रह्म यतो भवितुमिच्छति ।
अनिच्छन्नपि धीरो हि परब्रह्मस्वरूपभाक् ३७

६९४] मूढः यतः तत् ब्रह्म भवितुं इच्छति न
आप्नोति हि धीरः अनिच्छन् अपि परब्रह्मस्वरूपभाक् ॥

६९५) मूढः अज्ञानी । यतः चित्तनिरोधादेवा
ब्रह्म भवितुमिच्छति । ततो ब्रह्म नाप्नोति ॥
हि निश्चितं । धीरो ज्ञानी । मोक्षं अनिच्छन्नपि
परब्रह्मस्वरूपभाक् । व्यवधानस्य निवृत्तत्वा-
दित्यर्थः ॥ ३७ ॥

६९६ एतदेव स्पष्टयति—

निराधारा ग्रहव्यग्रा मूढाः संसारपोषकाः ॥
एतस्यानर्थमूलस्य मूलच्छेदः कृतो बुधैः ॥३८॥

६९७] मूढाः निराधाराः ग्रहव्यग्राः संसारपोषकाः
बुधैः अनर्थमूलस्य एतस्य मूलच्छेदः कृतः ॥

६९८) मूढाः अज्ञानिनः । निराधारा ग्रह-
व्यग्राः केवलेन चित्तनिरोधेनैवाहं मोक्षयामीति निः-
कारणदुराग्रहव्यग्राः । प्रत्युत संसारपोषकाः संसार-
निवर्तकज्ञानपराङ्मुखत्वात् ॥ बुधैः ज्ञानिभिः । अन-
र्थमूलस्य । एतस्य संसारस्य । मूलच्छेदः कृतः ।
संसारमूलभूताज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तत्वादित्यर्थः ३८

६९९ किंच—

न^{००} शांतिं लभते मूढो यतः शमितुमिच्छति ॥
धीरस्तत्त्वं विनिश्चित्य सर्वदा शांतमानसः ३९

७००] मूढः यतः शमितुं इच्छति न शांतिं लभते
धीरः तत्त्वं विनिश्चित्य सर्वदा शांतमानसः ॥

७०१) मूढः अज्ञानी । यतः चित्तनिरोधादेः ।
 शमितुमिच्छति । न ततः शांतिं लभते ॥ धीरो
 विवेकी । तत्त्वं विनिश्चित्य शमितुमनिच्छन्नपि ।
 स्वभावादेव सर्वदा शांतमानसो भवति । चेतो-
 विकारहेतोरज्ञानस्य निवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

७०२ किंच—

क्वांत्मनो दर्शनं तस्य यद्दृष्टमवलंबते ॥

धीरास्तं तं न पश्यन्ति पश्यन्त्यात्मानमव्ययम् ४०

७०३] यद्दृष्टं अवलंबते तस्य आत्मनः दर्शनं क्व ।
 धीराः तं तं न पश्यन्ति । अव्ययं आत्मानं पश्यन्ति ॥

७०४) यद्दृष्टं यस्य दृष्टं ज्ञातं । अवलंबते
 दृश्यं विपयीकरोति । तस्यात्मनो दर्शनं क्व ।
 न क्वापीत्यर्थः ॥ धीराः ज्ञानिनः । तं तं तिमिर-
 प्रदीपादिकं दृश्यपदार्थं । न पश्यन्ति । किंतु
 चिद्रूपं आत्मानं पश्यन्ति ॥ ४० ॥

भावकः भावरूपं परमार्थतः सन् प्रपञ्च इति भाव-
यते मन्यते इति भावस्य भावकः । अपरः
शून्यवादी बौद्धः । न किञ्चिदस्तीति विभावयतीति
न किञ्चिद्भावकः ॥ कश्चित् सहस्रेष्वेव कश्चि-
दात्मानुभवशाली । उभयाभावकः सन् एवं उभयाः
भावेन एव । निराकुलः स्वस्थचित्त आस्ते इत्यर्थ-

७०९ “न किञ्चिदपि चिंतयेत्” इति भग-
वद्वचनं ॥ सिद्धांतमभिप्रेत्याह—

शुद्धमद्वयमात्मानं भावयन्ति कुबुद्धयः ।

न तु जानन्ति संमोहाद्यावज्जीवमनिर्वृताः ४३

[७१०] कुबुद्धयः शुद्धं अद्वयं आत्मानं भावयन्ति ।
न तु जानन्ति । संमोहात् यावज्जीवं अनिर्वृताः ॥

७११) कुबुद्धयः मूढबुद्धय एव । शुद्धं
निर्मलं । अद्वयं द्वैतवर्जितं । आत्मानं अतन-
शीलं व्यापकं । भावयन्ति चिंतयन्ति । न तु
जानन्ति साक्षात्कुर्वन्ति । कुतः । संमोहात्

निर्मलत्वस्य कल्पितमलसापेक्षत्वादद्वयस्य कल्पितद्वै-
तसापेक्षत्वात् आत्मत्वस्य च कल्पितानात्मसापे-
क्षत्वात्सापेक्षरूपचिंतनेन तु मोहानिवृत्तेः यतो न
जानन्ति । अत एव यावज्जीवमनिर्वृताः परम-
संतोषरहिताः । संतोषस्य ज्ञानैकलभ्यत्वादित्यर्थः ४३

७१२ इदमेव विशदयति—

सुसुक्ष्मवृद्धिरालम्बमन्तरेण न विद्यते ।

निरालं वैव निष्कामा बुद्धिर्मुक्तस्य सर्वदा ४४

७१३] सुमुक्षोः बुद्धिः आलंबं अंतरेण न विद्यते ।
मुक्तस्य निष्कामा बुद्धिः सर्वदा निरालंबा एव ॥

७१४) मुमुक्षोः अनधिगतात्मसाक्षात्कारस्य ।
बुद्धिः । स विशेषालंबनं अंतरेण । न विद्यते
साक्षात्काराभावात् ॥ मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य ।
अतएव मुक्तावपि निष्कामा बुद्धिः । सर्वदा
निरालंबैव निर्विशेषात्मानुभवरूपैव । सविशेषा-
दिपरित्याग एवात्मानुभवः ॥ ४४ ॥

७१५ निरोधोऽपि विषयस्फूर्तिचकितैरेवानु-
 ष्ठीयते न तु विशेषज्ञैरित्याह—

विषयद्वीपिनो वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः ।
 विशन्ति झटिति क्रोडं निरोधैकाग्रसिद्धये ॥४५॥

७१६] विषयद्वीपिनः वीक्ष्य चकिताः शरणार्थिनः
 निरोधैकाग्रसिद्धये झटिति क्रोडं विशन्ति ॥

७१७) विषयद्वीपिनो विषयव्याघ्रान् वीक्ष्य
 “शार्दूलद्वीपिनौ व्याघ्रे” इत्यमरः । भीताः शर-
 णार्थिनः स्वात्मरक्षणार्थिनो । मूढा एव । निरोध-
 सिद्धये एकलक्ष्यवृत्तिसिद्धये वा । झटिति
 शीघ्रं । क्रोडं कंदरांतःप्रदेशं । विशन्ति न तु
 ज्ञानिन इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

७१८ वासनात्याग एव विषयभयनिवृत्ति-
रित्याह—

^{७१९}निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा तूष्णीं विषयदंतिनः ॥
पलायंते न शक्तास्ते सेवन्ते कृतचाटवः॥४६॥

७१९] निर्वासनं हरिं दृष्ट्वा विषयदंतिनः न शक्ताः
तूष्णीं पलायन्ते कृतचाटवः ते सेवन्ते ॥

७२०) निर्वासनो यः पुरुषस्तल्लक्षणं । हरिं
सिंहं । दृष्ट्वा विषयदंतिनो न शक्ताः संतः
तूष्णीं मौनं यथा स्यात्तथा । पलायन्ते । कृत-
चाटवः कृतप्रियवचना इव तं निर्वासनं
ईश्वराकृष्टाः स्वयमागत्य सेवन्त इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

न^{७२१} मुक्तिकारिकां धत्ते निःशङ्को युक्तमानसः
पश्यन्शृण्वन् स्पृशन्जिघ्रन्अशन्नास्ते यथासुखम्

७२१] निःशङ्कः युक्तमानसः मुक्तिकारिकां न धत्ते
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अशन् यथासुखं आस्ते ॥

७२२) निःशङ्को गतसंशयः । अत एव
युक्तमानसो निश्चलमानसः ज्ञानी । मुक्तिका-
रिकां यमनियमादिक्रियामाग्रहात् न धत्ते । किं
तर्हि । कर्तृत्वाध्यासरहितत्वात् यथासुखं आत्म-
सुखमनतिक्रम्य । लोकदृष्ट्या ईक्षणादिक्रियां कुर्वन्
आस्ते इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

वस्तुश्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धिर्निराकुलः ।

नैवाचारमनाचारमौदास्यं वा प्रपश्यति ॥४८॥

७२३] वस्तुश्रवणमात्रेण शुद्धबुद्धिः निराकुलः आ-
चारं अनाचारं औदास्यं वा न एव प्रपश्यति ॥

७२४) वस्तुनश्चिदात्मनः श्रवणमात्रेण

जाता या शुद्धबुद्धिः अखंडात्मसाक्षात्कारस्ततो
निराकुलः स्वस्वरूपस्थः पुरुषः । आचारं क्रिया-
नुष्ठानं । अनाचारं अशुभं कर्म वा । औदास्यं
नैष्कर्म्यं उभयत्रापि ताटस्थ्यं वा । एतन्नयमपि
नैव प्रपश्यति । आत्मस्थत्वादित्यर्थः ॥ ४८ ॥

यदा यत्कर्तुमायाति तदा तत्कुरुते ऋजुः ।

शुभं वाप्यशुभं वापि तस्य चेष्टा हि बालवत् ४९

७२५] यदा यत् शुभं वा अशुभं अपि कर्तुं आयाति तदा तत् कुरुते ऋजुः हि तस्य चेष्टा वा अपि बालवत् ।

७२६) यदा यत् शुभं नैष्कर्म्यं वा अशुभं कर्म वा । कर्तुमायाति । तत् लोकदृष्ट्या प्रारब्धवशात् कुरुते । ऋजुः आग्रहरहितः । हि यतः कारणात् । तस्य चेष्टा बालवत् प्रारब्धमात्रायत्ता न रागद्वेषाधीना ॥ ४९ ॥

~~~~~

स्वातंत्र्यात्सुखमाप्नोति स्वातंत्र्याल्लभते परम् ।

स्वातंत्र्यान्निर्वृतिं गच्छेत्स्वातंत्र्यात्परमं पदं ५०

७२७] स्वातंत्र्यात् सुखं आप्नोति स्वातंत्र्यात् परं लभते स्वातंत्र्यात् निर्वृतिं गच्छेत् स्वातंत्र्यात् परमं पदम् ॥

७२८) स्वातंत्र्यात् रागद्वेषानधीत्वात् ।
 सुखं मनःप्रसादं । आप्नोति । यतः स्वातंत्र्यात्
 परं ज्ञानं प्राप्नोति । तथा स्वातंत्र्यात् निर्वृतिं
 नित्यसुखं । गच्छेत् प्राप्नुयात् । अत एव
 स्वातंत्र्यात् परमं पदं स्वस्वरूपविश्रान्तिं ग-
 च्छेत् ॥ ५० ॥

~~~~~  
 अकर्तृत्वमभोक्तृत्वं स्वात्मनो मन्यते यदा ।  
 तदा क्षीणा भवन्त्येव समस्ताश्चित्तवृत्तयः ॥ ५१ ॥

७२९] यदा स्वात्मनः अकर्तृत्वं अभोक्तृत्वं मन्यते  
 तदा समस्ताः चित्तवृत्तयः क्षीणाः भवन्ति एव ॥

७३०) यदा स्वात्मनः अकर्तृत्वं अभो-  
 क्तृत्वं मन्यते । तदा समस्ताः चित्तवृत्तयः  
 क्षीणाः भवन्त्येव । अमुकं कर्माहं करिष्यामि ।  
 अमुकं मे भोग्यं भवत्वित्यादि चित्तवृत्त्यनुदये  
 तज्जन्यानामन्यासामपि चित्तवृत्तीनामनुदयादि-  
 त्यर्थः ॥ ५१ ॥

<sup>७३१</sup> उच्छृङ्खलाप्यकृतिका स्थितिधीरस्य राजते ।  
न तु सस्पृहचित्तस्य शांतिर्मूढस्य कृत्रिमा ५२

७३१] धीरस्य अकृतिका उच्छृङ्खला अपि स्थितिः  
राजते । सस्पृहचित्तस्य मूढस्य तु कृत्रिमा शांतिः न ॥

७३२) धीरस्य वीतस्पृहस्य अकृतिका  
अकृत्रिमा । उच्छृङ्खलापि शांतिरहितापि स्थितिः ।  
शोभते । सस्पृहचित्तस्य मूढस्य तु कृत्रिमा  
शांतिः न शोभते इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

७३३ निरस्तकल्पनानां ज्ञानिनां तु भोग-  
तच्छांत्योरप्यनाग्रह इत्याह—

<sup>७३४</sup> विलसन्ति महाभोगैर्विशन्ति गिरिगन्धरान् ।  
निरस्तकल्पना धीरा अवद्धा मुक्तबुद्ध्यः ५३

७३४] निरस्तकल्पनाः धीराः महाभोगैः विलसन्ति  
गिरिगन्धरान् विशन्ति अवद्धाः मुक्तबुद्ध्यः ॥

७३५) निरस्तकल्पना धीराः ज्ञानिनः  
 कदाचित्प्रारब्धवशात् महाभोगैः विलसन्ति की-  
 ङन्ति । कदाचित्प्रारब्धवशात् गिरिगव्हरान्  
 पर्वतवनानि विशन्ति । कीदृशाः । अवद्धाः  
 आसक्तिरहिताः । यतो मुक्तबुद्ध्यः । कर्तृत्वा-  
 ध्यासरहितबुद्ध्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥



७३६  
 श्रोत्रियं देवतां तीर्थमंगनां भूपतिं प्रियम् ।  
 दृष्ट्वा संपूज्य धीरस्य न कापि हृदि वासना ॥

७३६] धीरस्य श्रोत्रियं देवतां तीर्थं संपूज्य अंगनां  
 भूपतिं प्रियं दृष्ट्वा हृदि का अपि वासना न ॥

७३७) धीरस्य ज्ञानिनः श्रोत्रिय-देवता-  
 तीर्थ-पूजने सति हृदि कापि वासना धर्मार्थ-  
 कामवासना न जायते । तथा । अंगनां भूपतिं  
 प्रियं पुत्रादिकं च दृष्ट्वा कापि काम्यपदार्थवासना  
 न जायते । सर्वत्र समबुद्धित्वादित्यर्थः ॥ ५४ ॥



भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैश्च दौहित्रैश्चापि गोत्रजैः ।  
विहस्य धिक्कृतो योगी न याति विकृतिं मनाक्

७३८] भृत्यैः पुत्रैः कलत्रैः च दौहित्रैः च अपि  
गोत्रजैः विहस्य धिक्कृतः योगी मनाक् विकृतिं न याति॥

७३९) भृत्यादिभिर्विहस्य उपहस्य धिक्कृतः  
तिरस्कृतो योगी मनाक् किञ्चिदपि । विकृतिं  
चित्तक्षोभं न याति । रागद्वेषहेतोर्मोहस्याभावा-  
दित्यर्थः ॥ ५५ ॥

~~~~~

७४०

संतुष्टोऽपि न संतुष्टः खिन्नोऽपि न च खिद्यते ।
तस्याश्चर्यदशां तां तां तादृशा एव जानते ५६

७४०] संतुष्टः अपि संतुष्टः न । च खिन्नः अपि न
खिद्यते तां तां आश्चर्यदशां तस्य तादृशाः एव जानते ॥

७४१) लोकदृष्ट्या संतोषादियुक्तोऽपि वस्तुतः
तद्रहितः । तस्य ज्ञानिनः । तां तां आश्चर्य-
दशां तादृशा एव ज्ञानिन एव जानते ॥ ५६ ॥

कर्तव्यतैव संसारो न तां पश्यन्ति सूरयः ।
 शून्याकारा निराकारा निर्विकारा निरामयाः॥

७४२] कर्तव्यता एव संसारः सूरयः तां न पश्यन्ति
 शून्याकाराः निराकाराः निर्विकाराः निरामयाः ॥

७४३) कर्तव्यतैव ममेदं कर्तव्यमिति कार्य-
 संकल्प एव । संसारः तद्धेतुत्वात् । सूरयो ज्ञा-
 निनः तां कर्तव्यतां । न पश्यन्ति न संकल्पयन्ति ।
 संकल्पमात्ररहितत्वात् । कीदृशाः सूरयः । शून्ये
 सर्वकार्यक्षये तथा वर्तमानघटाद्याकारे व्याकृते
 आकारः आभासो विश्वं येषां ते शून्याकाराः
 घटाद्याकाराः । निराकाराः अत एव । निर्वि-
 काराः समा आत्मदर्शिनः । अत एव निरामयाः
 संकल्पोपप्लवरहिता इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

अकुर्वन्नपि संक्षोभाद्यग्रः सर्वत्र मूढधीः ।

कुर्वन्नपि तु कृत्यानि कुशलो हि निराकुलः ५८

७४४] अकुर्वन् अपि मूढधीः सर्वत्र संक्षोभात् व्यग्रः । कृत्यानि कुर्वन् अपि तु कुशलः हि निराकुलः ॥

७४५) अकुर्वन्नपि मूढधीः । सर्वत्र शून्या-
कारनिराकारेषु । संक्षोभात् संकल्पात् । व्यग्रः
भवति । लोकदृष्ट्या कृत्यानि कुर्वन्नपि ।
कुशलो विद्वान् । हि निश्चितं । निराकुलो
निश्चलचित्तः । आत्मारामत्वादेवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

सुखमास्ते सुखं शेते सुखमायाति याति च ।
सुखं वक्ति सुखं भुंक्ते व्यवहारेऽपि शांतधीः ५९

७४६] व्यवहारे अपि शांतधीः सुखं आस्ते । सुखं
शेते । सुखं आयाति च याति । सुखं वक्ति सुखं भुंक्ते ॥

७४७) प्राक्तनवशात् व्यवहारे जायमाने ।
शांतधीः आत्मनिष्ठबुद्धिर्विद्वान् । आत्म-सुखं

अनतिक्रम्यैव आस्ते उपविशति । शैते आ-
गच्छति गच्छति वक्ति भुङ्क्ते । सर्वेन्द्रियव्यापारं
करोतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

७४८) ननु ज्ञानिनोऽपि व्यवहारेषु कथं न
खेद इत्यत आह—

स्वभावाद्यस्य नैवातिर्लोकव्यवहारिणः ।

महाहृद इवाक्षोभ्यो गतक्लेशः सुशोभते ॥ ६० ॥

७४९] व्यवहारिणः यस्य लोकवत् आर्तिः न एव ।
स्वभावात् गतक्लेशः महाहृदः इव अक्षोभ्यः सुशोभते ॥

१) व्यवहारिणः अपि यस्य ज्ञानिनो
लोकवत् प्राकृतजनवत् । आर्तिः खेदो न
जायते । कुतः स्वभावात् । साक्षात्कृतानन्दस्य
स्वभावादात्मसामर्थ्यादित्यर्थः । स गतक्लेशो
ज्ञानी महाहृद इव अक्षोभ्यो निर्विकारः
सुशोभते ॥ ६० ॥

७५१

निवृत्तिरपि मूढस्य प्रवृत्तिरुपजायते ।

प्रवृत्तिरपि धीरस्य निवृत्तिफलभागिनी ॥६१॥

७५१] मूढस्य निवृत्तिः अपि प्रवृत्तिः उपजायते ।
धीरस्य प्रवृत्तिः अपि निवृत्तिफलभागिनी ॥

७५२) लोकदृष्ट्या प्रतीयमानापि मूढस्य
बाह्येन्द्रियव्यापाराणां निवृत्तिः । प्रवृत्ति-स्वरूपैव
जायते । अहंकारादीनामनिवृत्तत्वात् । धीरस्य
ज्ञानिनः लोकदृष्ट्या प्रारब्धवशात् प्रतीयमानापि प्र-
वृत्तिरपि निवृत्तिफलभागिनी मुक्तिपर्यवसायिनी
स्यात् । अहं करोमीत्यभिमानाभावादित्यर्थः ॥६१॥

७५३

परिग्रहेषु वैराग्यं प्रायो मूढस्य दृश्यते ।

देहे विगलिताशस्य क रागः क विरागता ६२

७५३] मूढस्य परिग्रहेषु प्रायः वैराग्यं दृश्यते । देहे
विगलिताशस्य क रागः क विरागता ॥

७५४) मूढस्य । देहाभिमानिनस्तत्संबन्धितया
परिगृहीतेषु धनवेश्यादिषु । प्रायो बाहुल्येन

वैराग्यं दृश्यते । देहे विगलिताशस्य क्व
तत्संबन्धिनि पुत्रगृहादौ रागः स्यात् । क्व च
शत्रुव्याघ्रादौ विरागता स्यात् । देहे रागविराग-
योरभावे तत्संबन्धिषु रागविरागयोर्वक्तुमशक्यत्वा-
देवेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

भौवनाभावनासक्ता दृष्टिर्मूढस्य सर्वदा ।

भाव्यभावनया सा तु स्वस्थस्यादृष्टिरूपिणी ६३

७५५] मूढस्य दृष्टिः सर्वदा भावनाभावनासक्ता ।

स्वस्थस्य तु सा भाव्यभावनया अदृष्टिरूपिणी ॥

७५६) मूढस्य दृष्टिः सर्वदा भावनायां
अभावनायां वा सक्ता । अहं भावनां करोमि ।
यद्वाहमभावनां करोमीत्यहंकारात् स्वस्थस्य
आत्मनिष्ठस्य तु सा दृष्टिः । भाव्यभावनया
दृश्यचिंतया उपलक्षितापि अदृष्टिरूपिणी दृश्य-
दर्शनरहितरूपैव स्यात् । अहं करोमीत्यभिमाना-
भावादित्यर्थः ॥ ६३ ॥

२४१] ॥ शान्तिशतकम् ॥ १८ ॥ १९९

७६१] सः एव आत्मज्ञः धन्यः यः सर्वभावेषु समः
निस्तर्पमानसः पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् ॥

७६२) स एव आत्मज्ञः धन्य एव नान्यः।
यः सर्वभावेषु समः आत्मबुद्धिः अत एव ।
निस्तर्पमानसः वितृष्णचित्तो भवति । किं कुर्वन्
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् अपि ६५

७६३ तस्यैव धन्यत्वे युक्तिमाह—

^{७६४}कं संसारः क चाभासः क साध्यं क च साधनं।
आकाशस्येव धीरस्य निर्विकल्पस्य सर्वदा ६६

७६४] आकाशस्य इव सर्वदा निर्विकल्पस्य धीरस्य
संसारः क आभासः क च साध्यं क च साधनं क ॥

७६५) धीरस्य ज्ञानिनः । अत एव सर्वदा
विकल्परहितस्य संसारः प्रपञ्चः क । अत एव
तत्प्रतिभासश्च क । अत एव साध्यं स्वर्गादिकं क ।
अत एव साधनं यागादिकं क । न कापीत्यर्थः ६६

स^{७६६} जयत्यर्थसंन्यासी पूर्णस्वरसविग्रहः ।

अकृत्रिमोऽनवच्छिन्ने समाधिर्यस्य वर्तते ॥६७

७६६] सः अर्थसंन्यासी पूर्णस्वरसविग्रहः जयति यस्य अकृत्रिमः अनवच्छिन्ने समाधिः वर्तते ॥

७६७) स अर्थसंन्यासी । दृष्टादृष्टप्रयोजन-
शून्यः । यतः पूर्णस्वरसः पूर्णस्वभावो विग्रहः
स्वरूपं यस्य स पूर्णस्वरसविग्रहो जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तते । सः कः । यस्य अकृत्रिमः
स्वाभाविकः अनवच्छिन्ने पूर्णस्वरूपे समाधिः
वर्तते स जयतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

७६८ ज्ञाततत्त्वस्य तु सर्वत्र निराकांक्षत्व-
मेव मुख्यं लक्षणमित्याह—

वहुना^{७६९}त्र किमुक्तेन ज्ञाततत्त्वो महाशयः ।

भोगमोक्षनिराकांक्षी सदा सर्वत्र नीरसः ॥६८॥

७६९] अत्र बहुना उक्तेन किं ज्ञाततत्त्वः महाशयः ॥

७७०) अत्र ज्ञानिनि बहुना उक्तेन लक्षणेन

किं प्रयोजनं । यतो ज्ञाततत्त्वो महाशयः ॥

७७१ महाशयत्वं विवृणोति—

७७२] भोगमोक्षनिराकांक्षी सदा सर्वत्र नीरसः ॥

७७३) भोगमोक्षयोः फलयोः निराकांक्षी

अत एव सदा सर्वत्र भोगमोक्षसाधनेषु नीरसः

निरञ्जुरागः ॥ ६८ ॥

७७४ किंवा—

महंदादि जगद्धैतं नाममात्रविजृम्भितम् ।

विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यमवशिष्यते।६९।

७७५.] महद्वादि जगत् द्वैतं नाममात्रविजृम्भितं
विहाय शुद्धबोधस्य किं कृत्यं अवशिष्यते ॥

७७६) महदादि महद्रहंकारपंचतन्मात्रपंच-
महामृतभौतिकजगल्लक्षणं द्वैतं नाममात्रेणैव
विजृम्भितं विभिन्नमिव भातं । न तु वास्तवं ।

“वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं”
इति श्रुतेः ॥ अत एव तत्र कल्पनां विहाय

शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावमपश्यतः ।

क विधिः क च वैराग्यं क त्यागः क शमोऽपि वा ॥

७८०] शुद्धस्फुरणरूपस्य दृश्यभावं अपश्यतः विधिः
क च वैराग्यं क त्यागः क वा शमः अपि क ॥

७८१) शुद्धस्फुरणरूपस्य स्वप्रकाशचिद्रूपस्य अत एव दृश्यभावं दृश्यपदार्थं अपश्यतः ।
क कुत्र कर्मणि विधिः । क केषु वा विषयेषु
वैराग्यं । क केषु पदार्थेषु त्यागः । क केभ्यः
पदार्थेभ्यः शमोऽपि वा कार्यः । दृश्यपदार्थस्यै-
वास्फुरणादित्यर्थः ॥ ७१ ॥

स्फुरतोऽनंतरूपेण प्रकृतिं च न पश्यतः ।

क बन्धः क च वा मोक्षः क हर्षः क विषादता ७२

७८२] अनंतरूपेण स्फुरतः प्रकृतिं च न पश्यतः
बन्धः क च मोक्षः क वा हर्षः क विषादता क ॥

७८३) चिद्रूपेणैव प्रकाशमानस्य बन्धादिकं
नास्तीत्यर्थः ॥ ७२ ॥

७८४ किंच—

बुद्धिपर्यंतसंसारे मायामात्रं विवर्तते ।

निर्ममो निरहंकारो निष्कामः शोभते बुधः७३

७८५] बुद्धिपर्यंतसंसारे मायामात्रं विवर्तते बुधः
निरहंकारः निर्ममः निष्कामः शोभते ॥

७८६) बुद्धिः आत्मज्ञानेनैव पर्यन्तो नाशो
यस्य तस्मिन् संसारे मायामात्रं मायाशबलितं
चैतन्यं विवर्तते । अतात्त्विकं जगदाकारं प्राप्नोति ।
अतो बुधो विद्वानतात्त्विके शरीरे निरहंकारः
तत्संबन्धिनि कलत्रादौ निर्ममः । अत एव निष्कामः
अत एव शोभते दीप्यते । कामानावृतत्वात् ॥७३॥

अक्षयं गतसंतापमात्मानं पश्यतो मुनेः ।

क विद्या च क वा विश्वं क देहोऽहंमेति वा॥

७८७] अक्षयं गतसंतापं आत्मानं पश्यतः मुनेः
विद्या क्व च विश्वं क्व वा देहः क्व अहं मम इति वा ॥

७८८) अक्षयं अविनाशिनं । अत एव

संताप-रहितम् आत्मानं पश्यतो मुनेः । क
विद्या क शास्त्राणीत्यर्थः । क च वा विश्वं क
च देहः अहं ममेति वा क । आत्मातिरिक्तस्य
विद्याविद्यादेः स्फुरणादित्यर्थः ॥ ७४ ॥

७८९ आत्मज्ञस्य द्वैतानर्थनिवृत्तिरित्युक्त-
मज्ञस्य तु चित्तनिरोधादीन्यपि कर्माणि कुंजर-
शौचप्रायाणीत्याह—

^{७९०} निरोधादीनि कर्माणि जहाति जडधीर्यदि ।
मनोरथान्प्रलापांश्च कर्तुमामोत्यतत्क्षणात् ॥ ७५

७९०] यदि जडधीः निरोधादीनि कर्माणि जहाति
अतत्क्षणात् मनोरथान् प्रलापान् कर्तुं च आमोति ॥

७९१) यदि जडधीः । चित्त-निरोधादीनि-
जहाति । तर्हि अतत्क्षणात् अस्मादेव क्षणादा-
रभ्य मनोरथान् प्रलापान् लक्षणया सर्वव्या-
पारान् कर्तुमामोति प्रवर्तते । तथा च मूढस्य
चित्तनिरोधादिकमकिंचित्करमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

७९७) यः ज्ञानाद्गलितकर्मा गलितक्रिया-
ध्यासः स लोकदृष्ट्या कर्मकृदपि किञ्चन
कर्तुं वक्तुमेवावसरं नाप्नोति । अहं कर्म
करिष्यामीति वक्तुमप्यवसरं नाप्नोति । कर्मावस-
रस्तु दुरापास्त इति भावः ॥ ७७ ॥

७९८) विद्वांस्तु तमःप्रकाशादिकं न पश्यती-
त्यह—

क^{७९९} तमः क प्रकाशो वा हानं क च न किञ्चन ।
निर्विकारस्य धीरस्य निरातंकस्य सर्वदा ७८

७९९] धीरस्य निर्विकारस्य सर्वदा निरातंकस्य तमः
क वा प्रकाशः क च हानं क न किञ्चन ॥

८००) धीरस्य ज्ञानिनः । अत एव निर्वि-
कारस्य निरस्तमोहादिविकारस्य तमः क । तम-
सोऽभावे च तन्निरूप्यः प्रकाशो वा क । निरा-
तंकस्य कालादिभयशून्यस्य हानं क च । न कुत्रे-
त्यर्थः । अनुरागादिशून्यत्वाच्च किञ्चन किमप्यादा-
नादिकर्मापि क च न । न कुत्रापीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

८०१) ज्ञानी त्वनिर्वाच्यस्वभाव इत्याह—
 कं^२ धैर्यं क विवेकित्वं क निरातंकतापि वा ।

अनिर्वाच्यस्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः

८०२] अनिर्वाच्यस्वभावस्य निःस्वभावस्य योगिनः
 धैर्यं क विवेकित्वं क वा निरातंकता अपि क ॥

८०३) योगिनः ज्ञानिनः । अत एव
 निःस्वभावस्य अत एव अनिर्वाच्यस्वभाव-
 स्य धैर्यं क विवेकित्वं च क निरातंकता
 निर्भयता अपि केत्यर्थः ॥ ७९ ॥

८०४) ज्ञानिनः तत्त्वदृष्ट्या तु स्वर्गनरक-
 मोक्षादिकं किञ्चिदपि नास्तीत्याह—

न^५ स्वर्गो नैव नरको जीवन्मुक्तिर्न चैव हि ।
 बहुनात्र किमुक्तेन योगदृष्ट्या न किञ्चन ८०

८०५] स्वर्गः न नरकः न एव च जीवन्मुक्तिः न
 एव हि अत्र बहुना उक्तेन किं योगदृष्ट्या न किञ्चन ॥

८०६) सुगमः श्लोकः ॥ ८० ॥

८०७ ज्ञानिनश्चित्तं तु प्रार्थनानुतापादिवि-
काररहितत्वादमृतेनैव परमानन्देनैव पूरितमित्याह—
नैव प्रार्थयते लाभं नालाभेनानुशोचति ।

धीरस्य शीतलं चित्तममृतेनैव पूरितम् ॥ ८१ ॥

८०८] लाभं न एव प्रार्थयते अलाभेन न अनु-
शोचति धीरस्य चित्तं अमृतेन एव पूरितं शीतलं ॥

८०९) लाभं न प्रार्थयते । अलाभेन
सुवर्णाद्यलाभेन नानुशोचति । अत एव धीरस्य
चित्तममृतेनैव परमानन्देनैव पूरितं सत्
शीतलमाध्यात्मिकादितापरहितमित्यर्थः ॥ ८१ ॥

८१० उक्तप्रायमेवार्थं पुनःपुनर्भगिविशेषेण
वर्णयति । ज्ञानदशायाः सर्वोत्कृष्टत्वख्यापनाय—
नैव शांतं स्तौति निष्कामो न दुष्टमपि निन्दति ।
समदुःखसुखस्तृप्तः किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ८२

८११] निष्कामः शांतं न स्तौति न अपि दुष्टं निन्दति
तृप्तः समदुःखसुखः किञ्चित् कृत्यं न पश्यति ॥

८१२) निष्कामो विद्याकामकर्महीनो ज्ञानी
शांतं शांत्यादिशुद्धसत्वगुणयुक्तं न स्तौति नापि
दुष्टं निंदति । तृप्तः सन् समदुःखसुखो भवति ।
निष्कामत्वात् । किञ्चित्कृत्यं न पश्यति ॥ ८२ ॥

८१३

धीरो न द्वेष्टि संसारमात्मानं न दिदृक्षति ।
हर्षामर्षविनिर्मुक्तो न मृतो न च जीवति ८३

८१३] धीरः संसारं न द्वेष्टि आत्मानं न दिदृक्षति
हर्षामर्षविनिर्मुक्तः मृतः न च जीवति न ॥

८१४) धीरो ज्ञानी संसारं न द्वेष्टि । सं-
सारादर्शित्वाद्वाधितानुसंधानाद्वा । तथा आत्मानं
न दिदृक्षति । अवाप्तसाक्षात्कारत्वात् । अत
एव हर्षामर्षविनिर्मुक्तः तथा जीवनमरणादि-
रहितः सदैकरूपत्वादित्यर्थः ॥ ८३ ॥

८१५

निःस्नेहः पुत्रदारादौ निष्कामो विषयेषु च ।
निश्चितः स्वशरीरेऽपि निराशः शोभते बुधः ८४
८१५] निराशः बुधः शोभते पुत्रदारादौ निःस्नेहः

च विषयेषु निष्कामः स्वशरीरे अपि निश्चितः ॥

८१६) निराशो बुधः शोभते दीप्यते ।
कीदृशः । पुत्रदारादौ निःस्नेहः प्रीतिरहितः ।
विषयेषु निष्कामः भोगेच्छारहितः । स्व-
शरीरेऽपि भोजनादिचिन्तारहितः ॥ ८४ ॥

८१७
तुष्टिः सर्वत्र धीरस्य यथापतितवर्तिनः ।
स्वच्छंदं चरते देशान्यत्रास्तमितशायिनः ८५
८१७] धीरस्य यथापतितवर्तिनः सर्वत्र तुष्टिः चरते
स्वच्छंदं देशान् यत्र अस्तमितशायिनः ॥

८१८) धीरस्य ज्ञानिनः । यथापतितेन
यथाप्राप्तेन वर्तते तिष्ठति तस्य यथापतित-
वर्तिनः । सर्वत्र प्रारब्धप्राप्ते सदसद्वस्तुनि च
तुष्टिः आत्मतोष एव चरतः तथा । स्वच्छंदं
अनपेक्षितं प्रारब्धवशान्नाना-देशान् विचरतः
यत्र वने वा नगरे वा सूर्योऽस्तमितः तत्रैव
शायिनः शयनं कुर्वत एवेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

क^{३२} स्वाच्छंद्यं क संकोचः क वा तत्त्वविनिश्चयः
निर्व्याजार्जवभूतस्य चरितार्थस्य योगिनः ९२

८३२] योगिनः निर्व्याजार्जवभूतस्य चरितार्थस्य
स्वाच्छंद्यं क संकोचः क वा तत्त्वविनिश्चयः क ॥

८३३) योगिनः निर्व्याजं निष्कपटं यत्
आर्जवं ऋजुबुद्धिस्तद्रूपस्य । आत्मनिष्ठत्वात् ।
चरितार्थस्य पूर्णार्थनाम्नः अर्थनाम्नो वा अन्यत्र
स्वाच्छंद्यं स्वेच्छाचारित्वं क । तथा संकोचः
प्रवृत्त्यादिसंचरणं क तत्त्वविनिश्चयः क । कर्तृत्वं
वा क । कर्तृत्वाध्यासाभावात् ॥ ९२ ॥

ॐ आत्मविश्रान्तिवृत्तेन निराशेन गतार्तिना ।
अन्तर्यदनुभूयेत तत्कथं कस्य कथ्यते ॥ ९३ ॥

८३४] आत्मविश्रान्तिवृत्तेन निराशेन गतार्तिना यत्
भन्तः अनुभूयेत तत् कथं कस्य कथ्यते ॥

८३५) आत्मनि विश्रान्त्या स्थित्या वृत्तेन

अत एवाशारहितेन अत एव गतार्तिना गत-
दुःखेन ज्ञानिना यत् अंतःकरणे अनुभूयेत
तत्कथं कं प्रकारं धर्ममाश्रित्य कथ्यते प्रकृत्यैव
धर्मस्याभावात् । कस्य वाधिकारिणः तादृशाधि-
कारिणोऽभावादित्यर्थः ॥ ९३ ॥

सुप्तोऽपि न सुषुप्तौ च स्वप्नेऽपि शयितो न च ।
जागरेऽपि न जागर्ति धीरस्तृप्तः ^{८३९}पदे पदे ९४

८३६] धीरः सुप्तः अपि सुषुप्तौ न च स्वप्ने अपि
शयितः न च जागरे अपि जागर्ति न तृप्तः ॥

८३७) धीरः सुषुप्तौ न सुप्तः स्वप्नेऽपि
शयितो न च जागरेऽपि न जागर्ति ।

अवस्थावती या बुद्धिस्तद्वियुक्तात्मज्ञानत्वात् ॥

८३८ अत एव इदमेवाभिप्रेत्याह—

८३९] पदे पदे ॥

८४०) क्षणेक्षणे अविरतं नित्यानंदानुभव-
संतृप्तः ॥ ९४ ॥

मुक्तो यथास्थितिस्वस्थः कृतकर्तव्यनिर्वृतः ।
समः सर्वत्र वैतृण्यान् स्मरत्यकृतं कृतम् ९८

८४७] मुक्तः यथास्थितिस्वस्थः कृतकर्तव्यनिर्वृतः
सर्वत्र समः वैतृण्यात् अकृतं कृतं न स्मरति ॥

८४८) मुक्तः प्रारब्धवशात् यथाप्राप्त-
स्थितौ सत्यामपि स्वस्थचित्तः तथा कृते पूर्व-
कृते कर्तव्ये च करिष्यमाणे कर्मणि निर्वृतः
संतुष्टः अभिनिवेशोद्वेगशून्यः । अत एव च
सर्वत्र समः वैतृण्यात् । इदं अकृतं इदं च
कृतं इति न स्मरति ॥ ९८ ॥

नै^{४९} प्रीयते वन्द्यमानो निन्द्यमानो न कुप्यति ।
नैवोद्विजति मरणे जीवने नाभिनन्दति ॥ ९९ ॥

८४९] वन्द्यमानः न प्रीयते निन्द्यमानः न कुप्यति
मरणे उद्विजति न एव जीवने अभिनन्दति न ॥

८५०) कैश्चित्स्वस्मिन् वन्द्यमानोऽपि न
तुष्यति निन्द्यमानोऽपि न कुप्यति । मरणे

उपस्थिते सति उद्वेगं न प्राप्नोति । आत्मनो
नित्यत्वानुसंधानात् । अत एव जीवने सति
नाभिनन्दति न तुष्यति ॥ ९९ ॥

नै^{५३} धावति जनाकीर्णं नारण्यमुपशान्तधीः ।
यथातथा यत्रतत्र सम एवावतिष्ठते ॥ १००॥

८५१] उपशांतधीः जनाकीर्णे न धावति न अरण्यं
यथातथा यत्रतत्र समः एव अवतिष्ठते ॥

८५२) उपशान्तधीः पुरुषः जनाकीर्ण
प्रदेशं न अनुधावति । न अपि अरण्यं ।
सर्वत्र शान्तत्वात् । यथातथा जनसंमर्देन तद-
संमर्दप्रकारेण वा यत्रतत्र वने वा पत्तने वा
सम एव स्वस्थचित्त एव अवतिष्ठते । प्राप्ता-
त्मसाक्षात्कारत्वात् ॥ १०० ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां
शांतिशतकं नामाष्टादशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १८ ॥

॥ अथ आत्मविश्रांत्यष्टकं
नामैकोनविंशं प्रकरणं प्रारभ्यते १९

साध्यसाधनरूपेण ज्ञाते ज्ञाने गुरोर्मुखात् ।

शिष्यश्चात्मनि विश्रांतिमष्टभिः प्राह सस्फुटम्॥१॥

८५३ एवं तत्त्वज्ञानिनः स्वभावभूतां शान्तिं
श्रुत्वा स्वकृतार्थतया गुरुं परितोषयितुमात्मविश्रांत्य-
ष्टकं शिष्यः स्वयमाह—

तत्त्वविज्ञानसंदंशमादाय हृदयोदरात् ।

नानाविधपरामर्शशल्योद्धारः कृतो मया॥१॥

८५४] मया तत्त्वविज्ञानसंदंशं आदाय हृदयोदरात्
नानाविधपरामर्शशल्योद्धारः कृतः ॥

८५५) हे गुरो मया भवतः सकाशात्
तत्त्वविज्ञानोपदेशरूपं संदंशं लोहकारोपकरणं
आदाय स्वहृदयोदरात् नानाविधपरामर्श
एव यत् शल्यं तस्य उद्धारः अपहारः कृतः॥१॥

२७७] ॥ आत्मविश्रान्त्यष्टकम् ॥ १९ ॥ २२३

८५६ एतदेव स्पष्टयति—

किं धर्मः क्व च वा कामः क्व चार्थः क्व विवेकिता ।

क्व द्वैतं क्व च वाऽद्वैतं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे २

८५७] स्वमहिम्नि स्थितस्य मे विवेकिता क्व द्वैतं क्व
क्व च वा अद्वैतं क्व धर्मः क्व च वा कामः क्व च अर्थः क्व ॥

८५८) धर्मार्थकामा अपि हृदयोदरान्निरस्ताः ।
क्षयिष्णुत्वादित्यर्थः । स्वमहिम्नि स्थितस्य मे
मम विवेकिता क्व । द्वैतं वाद्वैतं च क्व ।
चिन्मात्रविश्रान्तस्य विवेकानुपयोगात् । “उत्तीर्णे
तु परे पारे नौकायाः किं प्रयोजनं” इति
न्यायात् । द्वैतस्य च ज्ञानबाधितत्वात् । अद्वैतस्य
द्वैतसापेक्षत्वेनास्वाभाविकत्वाद्विवेकादयोऽपि मम न
संतीत्यर्थः ॥ २ ॥

२८१] ॥ आत्मविश्रान्त्यष्टकम् ॥ १९ ॥ २२५

क^{६४} स्वप्नः क सुषुप्तिर्वा क च जागरणं तथा ।
क तुरीयं भयं वापि स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ॥ ५ ॥

८६४] स्वमहिम्नि स्थितस्य मे तुरीयं क वा अपि
भयं च स्वप्नः क वा सुषुप्तिः क तथा जागरणं क ॥

८६५) स्वप्नादयो बुद्धेरेवावस्था मम न संति ।
एतन्नितयाभावे तं निरूप्य तुरीयावस्थापि मम
नास्ति । तथा भयादयोऽप्यन्तःकरणधर्मा मम न
संतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

क^{६६} दूरं क समीपं वा बाह्यं काभ्यन्तरं क वा ।
क स्थूलं क च वा सूक्ष्मं स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ६

८६६] स्वमहिम्नि स्थितस्य मे स्थूलं क च वा सूक्ष्मं
क वा दूरं क समीपं क वा बाह्यं क अभ्यन्तरं क ॥

८६७) सर्वत्र परिपूर्णस्य मम दूरसमीपादिकं
नास्ति । पूर्णमात्रदर्शिनो मम स्थूलसूक्ष्मद्वयिरपि
नास्तीत्यर्थः ॥ ६ ॥

८६८
 क मृत्युर्जीवितं वा क लोकाः कास्य क लौकिकं
 क लयः क समाधिर्वा स्वमहिम्नि स्थितस्य मे ७

८६८] स्वमहिम्नि अस्य स्थितस्य मे लयः क वा समाधिः
 क मृत्युः क जीवितं क वा लोकाः क लौकिकं क ॥

८६९) कालत्रयेऽपि सद्रूपस्य मम जीवित-
 मरणे न स्तः । पूर्णमात्रदर्शिनोऽस्य मम लोका
 भूरादयो न संति । लौकिकं कार्यमपि नास्ति ।
 पूर्णस्य मम लक्ष्ये लयः क च समाधिश्च क ७
 'अलं त्रिवर्गकथया योगस्य कथयाप्यलम् ।

अलं विज्ञानकथया विश्रांतस्य ममात्मनि ॥८॥

८७०] अलं त्रिवर्गकथया योगस्य कथया अपि अलं
 विज्ञानकथया अलं आत्मनि विश्रांतस्य मम ॥

८७१) धर्मार्थकाम-कथया योगाभ्यास-क-
 थया विज्ञानकथया वा अलम् । आत्मनि
 विश्रांतस्य मम एतैः प्रयोजनाभावादित्यर्थः ॥८॥

इति श्रीमद्विश्वे० आत्मविश्रांत्यष्टकं नामैकोन-

विंशतिकं प्रकरणम् ॥ १९ ॥

२८४] ॥ जीवन्मुक्तिचतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २२७

॥ अथ शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्ति- चतुर्दशकं नाम

विंशतिकं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ २० ॥

आत्मविश्रान्त्यभिव्यक्तिस्वभावां मुक्तिशालिनीम् ।

जीवन्मुक्तिदशां शिष्यश्चतुर्दशभिरब्रवीत् ॥ १ ॥

८७२ प्रागुक्तात्मविश्रान्तेः फलीभूतां विदुषः
स्वभावभूतां जीवन्मुक्तिदशां शिष्यश्चतुर्दशश्लोकै-
र्निरूपयति—

८७३
क भूतानि क देहो वा केंद्रियाणि क वा मनः ।

८७४
क शून्यं क च नैराश्यं मत्स्वरूपे निरंजने ?

८७३] निरंजने मत्स्वरूपे भूतानि क देहः क वा
इन्द्रियाणि क वा मनः क ॥

८७४) निरंजने सर्वोपाधिमलशून्ये मत्स्व-
रूपे भूतदेहेंद्रियमनांसि क ॥

८७५ तर्हि किं शून्यमस्ति नेत्याह—

२८६] ॥ जीवन्मुक्तिचतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २२९

० क्व° विद्या क च वाविद्या काहं केदं मम क वा ।
क बंधः क च वा मोक्षः स्वरूपस्य क रूपिता ३

८८०] विद्या क च अविद्या क वा अहं क इदं क
वा मम क च वा बंधः क मोक्षः क ॥

८८१) मयि क विद्याहंकारधर्माः । इदं
बाह्यं वस्तुजातं क ज्ञानं क । मम संबंधः क ।
द्वितीयस्य संबंधिनोऽभावात् । तथा बंधमोक्षावपि
धर्मौ क ॥

८८२ अत्र हेतुमाह—

८८३] स्वरूपस्य रूपिता क ॥

८८४) निर्विशेष-स्वरूपस्य मम रूपिता
धर्मवार्ता क । तथा च । निर्धर्मके मयि न विद्या-
दयोऽपि धर्माः संतीति फलितार्थः ॥ ३ ॥

२९०] ॥ जीवन्मुक्तिचतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २३१

८८९
क लोकः क मुमुक्षुर्वा क योगी ज्ञानवान् क वा
क वद्धः क च वा मुक्तः स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥६॥

८८९] अहमद्वये स्वस्वरूपे लोकः क वा मुमुक्षुः क
योगी क ज्ञानवान् क वा वद्धः क वा मुक्तः क च ॥

८९०) अहं इत्येवं रूपे अद्वये अहमद्वये
आत्माद्वैते स्वस्वरूपे सति लोकः क मुमुक्षुः
क योगी क ज्ञानवान् अपि वद्धः क मुक्तश्च
कैत्यर्थः ॥ ६ ॥

८९१

क सृष्टिः क च संहारः क साध्यं क च साधनम्।
क साधकः क सिद्धिर्वा स्वस्वरूपेऽहमद्वये ॥७॥

८९१] अहमद्वये स्वस्वरूपे साधकः क वा सिद्धिः
क सृष्टिः क च संहारः क साध्यं क च साधनं क ॥

८९२) अहमद्वये आत्माद्वैते स्वस्वरूपे
सति सृष्टिसंहारौ साध्यसाधने साधकः सिद्धिर्वा
क ॥ ७ ॥

२९४] ॥ जीवन्मुक्तिचतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २३३

८९७) क चैष व्यवहारो वा क च सा परमार्थता ।
क सुखं क च वा दुःखं निर्विमर्शस्य मे सदा १०

८९७] सदा निर्विमर्शस्य मे एषः व्यवहारः क च
वा सा परमार्थता क च सुखं क च वा दुःखं क ॥

८९८) सदा निर्विमर्शस्य विशेषतो वृत्तिज्ञान-
शून्यस्य व्यवहारो व्यावहारिकपदार्थज्ञानं क । पर-
मार्थता-ज्ञानं च क । सुखदुःखादिकमपि केत्यर्थः ॥

८९९

क माया क च संसारः क प्रीतिर्विरतिः क वा ।
क जीवः क च तद्ब्रह्म सर्वदा विमलस्य मे ॥ ११

८९९] सर्वदा विमलस्य मे माया क च संसारः क
वा प्रीतिः क विरतिः क च जीवः क तत् ब्रह्म क ॥

९००) सर्वदा विमलस्य उपाधिमलशून्यस्य
मे मायासंसारौ प्रीतिर्विरतिश्च वैराग्यं क ।
जीवभावो ब्रह्मभावश्च क । कार्योपाध्यभावे जीव-
त्वस्य वक्तुमशक्यत्वाद्व्याप्यवस्तूनामभावे ब्रह्म-
त्वस्य च वक्तुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

२९७] ॥ जीवन्मुक्तिचतुर्दशकम् ॥ २० ॥ २३५

९०५ जीवन्मुक्तदशामुपसंहरति—

कं चास्ति क च वा नास्ति क्वास्ति चैकं क च द्वयं
बहुनात्र किमुक्तेन किञ्चिन्नोत्तिष्ठते मम ॥ १४

९०६] मम क च अस्ति च वा नास्ति क्वास्ति क च
एकं वा च द्वयं क ॥

९०७) मम अस्ति इति न स्फुरति । असत्त्वापेक्ष-
त्वात् सत्त्वस्य । तथा नास्ति इत्यपि न स्फुरति
सत्त्वापेक्षत्वान्नास्तित्वस्य । अत एव मिथः सापेक्ष-
त्वान्चैकत्वद्वित्वेऽपि मम न स्तः । प्रत्येकं व्यक्तिभेदेन
निषेधस्य कल्पकोटिभिरपि वक्तुमशक्यत्वात् ॥

९०८ सामान्यत आह—

९०९] अत्र बहुना उक्तेन किं किञ्चित् न उत्तिष्ठते ॥

९१०) बहुना उक्तेन किं प्रयोजनं मम
चिदेकरूपस्य किञ्चिद् अपि नोत्तिष्ठते न
प्रकाशत इत्यर्थः ॥ १४ ॥

इति शिष्यप्रोक्त जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विश-
तिकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ २० ॥

॥ अथ संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतितमं प्रकरणं प्रारभ्यते ॥ २१ ॥

विनये बुद्धिसौकर्यमुद्दिश्य ग्रंथकृत्स्वयम् ।

श्लोकसंख्यां पुरस्कृत्य ग्राहानुक्रमणीं स्फुटाम् ॥१॥

१११] षट् चोपदेशे स्युः श्लोकाश्च पंचविंशतिः ।

सत्यात्मानुभवोल्लासे उपदेशे चतुर्दश ॥ १ ॥

१११] षट् दश श्लोकाः उपदेशे स्युः च पंचविंशतिः

सत्यात्मानुभवोल्लासे उपदेशे चतुर्दश च ॥

११२] षट् दश षोडश श्लोकाः गुरुणोपदेशे

स्युः सन्ति प्रथमे प्रकरणे । पंचविंशतिः

श्लोकाः शिष्योक्तानुभवोल्लासे द्वितीयप्रकरणे ।

स्युः । चतुर्दश श्लोकाः पुनर्गुरुणाक्षेपमुद्रयोक्तोपदे-
शाख्ये तृतीयप्रकरणे स्युः ॥ १ ॥

पँडुल्लासे लये चैवोपदेशे च चतुश्चतुः ।

पंचकं स्यादनुभवे बंधमोक्षे चतुष्ककम् ॥२॥

९१३] षट् उल्लासे चतुः च लये च चतुः उपदेशे च अनुभवे एव पंचकं बंधमोक्षे चतुष्ककं स्यात् ॥

९१४) षट् श्लोकाः शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासे चतुर्थप्रकरणे स्युः । चत्वारः श्लोका गुरुप्रोक्ते लयाख्ये पंचमे प्रकरणे स्युः । पुनश्चत्वारः श्लोका गुरुप्रोक्ते प्रतिवादिसिद्धलयनिषेधोपदेशाख्ये षष्ठे प्रकरणे स्युः । श्लोकानां पंचकं शिष्यप्रोक्तेऽनुभवाख्ये सप्तमे प्रकरणे स्यात् । श्लोकानां चतुष्कं गुरुप्रोक्ते बंधमोक्षेऽष्टमे प्रकरणे स्यात् ॥ २ ॥

९१५

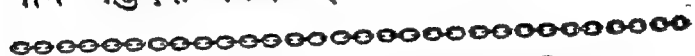
निर्वेदोपशमे ज्ञाने एवमेवाष्टकं भवेत् ।

यथासुखे सप्तकं च शांतौ स्याद्वेदसंमितम् ३

९१५] अष्टकं निर्वेदोपशमे एवं एव ज्ञाने भवेत् यथा सुखे च शांतौ सप्तकं वेदसंमितं स्यात् ॥

९१६) श्लोकाष्टकं गुरुप्रोक्ते निर्वेदाख्ये नवमे

प्रकरणे स्यात् । गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं
 प्रकरणम् । गुरुप्रोक्तं ज्ञानाष्टकं नामैकादशं प्रक-
 रणम् । शिष्यप्रोक्तं एवमेवाष्टकं नाम द्वादशं
 प्रकरणम् । शिष्यप्रोक्तं यथासुख-सप्तकं नाम
 त्रयोदशं प्रकरणम् । शिष्यप्रोक्तं शांतिचतुष्कं
 नाम चतुर्दशं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

तत्त्वोपदेशे विंशच्च दश ज्ञानोपदेशके ।

तत्त्वस्वरूपे विंशच्च शमे च शतकं भवेत् ॥ ४

९१७] विंशत् तत्त्वोपदेशे च दश ज्ञानोपदेशके
 विंशत् च तत्त्वस्वरूपे शमे च शतकं भवेत् ॥

९१८) विंशति श्लोकाः गुरुप्रोक्ते तत्त्वो-
 पदेश-आख्ये पंचदशे प्रकरणे स्युः । दश
 श्लोका गुरुप्रोक्ते विशेषोपदेशाख्ये षोडशे प्रकरणे
 स्युः । विंशति श्लोकाः गुरुप्रोक्तास्तत्त्वज्ञस्वरूपो-
 पदेशाख्ये सप्तदशे प्रकरणे स्युः । गुरुप्रोक्तं शम-
 शतकं नामाष्टादशं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

३०३] ॥ संख्याक्रमव्याख्यानम् ॥ २१ ॥ २३९

अष्टकं चात्मविश्रान्तौ जीवन्मुक्तौ चतुर्दश ।

षट् संख्याक्रमविज्ञाने ग्रंथैकात्म्यं ततः परम् ५

९१९] आत्मविश्रान्तौ च अष्टकं जीवन्मुक्तौ चतुर्दश
संख्याक्रमविज्ञाने षट् ततः परं ग्रंथैकात्म्यम् ॥

९२०) शिष्यप्रोक्त-मात्मविश्रान्त्यष्टकं
नाम एकोनविंशतितमं प्रकरणम् । शिष्यप्रोक्तं
जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विंशतितमं प्रकर-
णम् । गुरुप्रोक्तं संख्याक्रम-कथनं नामैकविंश-
तिकं प्रकरणम् । अतः परं विंशत्येकमितैः खंडैः
श्लोकैर्ग्रंथैकात्म्यं संख्याग्रंथखंडानां चैकात्म्यं
समूहरूपतयैकात्मत्वमित्यर्थः ॥ ५ ॥

९२१

विंशत्येकमितैः खंडैः श्लोकैरात्मानिमध्यखैः ।

अवधूतानुभूतेश्च श्लोकाः संख्याक्रमा अमी ६

९२१] विंशति एकमितैः खंडैः श्लोकैः आत्मानि-
मध्यखैः ॥

९२२) कियद्भिः खंडैः विंशत्येकमितैः
 एकविंशतिखंडैरित्यर्थः । कियद्भिः श्लोकैः आ-
 त्मान्निमध्यखैः जीवात्मपरमात्मभेदभिन्नावा-
 त्मानौ द्वौ । अग्नयस्त्रयः मध्ये खं च मध्ये शू-
 न्यम् । अंकानां वामतो गतिरिति न्यायात् अंते
 द्वौ मध्ये खं आदौ च त्रयं ३०२ द्व्यधिकैस्त्रि-
 शतश्लोकैरित्यर्थः ॥

९२३ श्लोकसंख्यामुपसंहरति—

९२४] अवधूतानुभूतेः च संख्याक्रमाः श्लोकाः अमी॥

९२५) अवधूतानुभूतिरूपोऽयं ग्रंथस्तस्य
 संख्याक्रमो विद्यते येषु ते संख्याक्रमा ईदृशाः
 श्लोका अमी कथिता इत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्विश्वेश्वरविरचितटीकासहिताष्टावक्रगीतायां

संख्याक्रमव्याख्यानं नामैकविंशतिकं प्रकरणं

समाप्तम् ॥ २१ ॥

॥ समाप्तमष्टावक्रगीता ॥

॥ अथ अष्टावक्रगीता-
भाषाटीका प्रारम्भ्यते ॥

॥ आत्मानुभवोपदेशकथनं नाम
प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

॥ दोहा ॥

सत् चित् आनंद द्वैतविन । सब आधार वरिष्ठ ॥
ताहि नमनकरि दीपिका । करूं यास यह सिष्ट ॥

॥ जनक उवाच ॥

जनक राजा पूछताहै कि:-हे प्रभौ ! पुरुष
ज्ञानकूं कैसें पावताहै औ मुक्ति कैसें होवैगी
औ वैराग्य कैसें प्राप्त होवैहै । यह तुम मेरे
अर्थ कहो ॥ १ ॥

॥ अष्टावक्र उवाच ॥

॥ १ ॥ अष्टावक्रमुनि उत्तर देतेहैं:- हे^३
 तात ! जो तूं मुक्तिकूं इच्छताहै । तौ विषयन-
 कूं विषकी न्याई त्याग कर औ क्षमा
 आर्जव दया संतोष अरु सत्यकूं अमृतकी
 न्याई सेवन कर ॥ १ ॥

॥ २ ॥ हे शिष्य ! तूं पृथ्वी नहीं है ।
 वा जल नहीं है । वा अग्नि नहीं है । वा
 धायु नहीं है । वा आकाश नहीं है । इनके
 साक्षी आत्माकूं मुक्तिके अर्थ चेतनरूप
 जान ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ हे शिष्य ! जंव तूं देहकूं
 न्याराकरिके चेतनविषे विश्रामकरिके स्थित
 होता है । तव अभीहीं सुखी शांत औ
 बंधतैं मुक्त होवैगा ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ हे शिष्य ! तूं त्रिप्रादिकवर्ण नहीं

है औ आश्रमवाला नहीं है औ इंद्रियनका विषय नहीं है । किंतु अंसंग निराकार विश्वका साक्षी तूं है । यातैं सुखी हो ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ है विभो कहिये परिपूर्ण ! धर्म-अधर्म सुखदुःख मनके धर्म हैं । तेरे नहीं । यातैं तूं कर्त्ता नहीं है औ भोक्ता नहीं है । किंतु सर्वदा मुक्तही है ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ हे शिष्य ! तूं सर्वका द्रष्टा एक है औ सर्वदा अतिशयमुक्त है ॥ निश्चित यहहीं तेरेकूं बंध है । क्याकिः— जो इतर—देहादिरूपकूं द्रष्टा देखताहै ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ हे शिष्य ! तूं जातैं “मैं कर्त्ता हूं” इस प्रकारके अहंमानरूप महान् कालेसर्प-करिके दंशित भयाहै । यातैं “मैं कर्त्ता नहीं हूं” । इसप्रकारके विश्वासरूप अमृतकूं पानकरिके सुखी हो ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ “एक विशुद्ध बोधरूप मैं हूँ” ।
इसप्रकारके निश्चयरूप अग्निसँ अज्ञानरूप
वनकूँ अतिशयदग्ध करीके शोकरहित
हुया सुखी हो ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ जिसँ बोधविषै यह विश्व रज्जु-
सर्पकी न्याँई कल्पित भासताहै । सो
बोधरूप तूँ सुख जैसेँ होवै तैसेँ विचर ॥
फेर तूँ कैसा है किः—मनुष्यादिकनके आनंदन-
तैं परम कहिये उत्कृष्ट आनंदरूप है ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ मुँक्ताभिमानी मुक्त है औ वद्धा-
भिमानी वद्ध निश्चित है ॥ “जो कहिये
जैसी मति है सो कहिये तैसी गति होवै” यह
प्रसिद्ध विद्वत्जनोंकी श्रुति सत्य है ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ आत्मा । भ्रमतैं संसार-
वान्की न्याँई प्रतीत होवैहै । वस्तुतैं संसारी
नहीं । जातैं साक्षी है । विभू कहिये सर्वका

अधिष्ठान है । पूर्ण है । एक है । मुक्त है ।
चेतन है । अक्रिय है । असंग है । निःस्पृह
है । औ शांत है ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ हे शिष्य ! “ मैं ^{६६}आभास कहिये
अहंकार हूं ” इस भ्रांतिकूं छोड़िके औ बाह्य-
भावकूं छोड़िके औ आंतरभावकूं छोड़िके ।
कूटस्थ बोधरूप अद्वैतआत्माकूं च्यारी-
ओरतैं चिंतन कर ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ हे पुत्र ! तूं जातैं देहाभिमानरूप
पाशसैं बहुकालका बांध्याहै । यातैं “ मैं
बोधरूप हूं ” । इस ज्ञानरूप खड्गसैं तिस
पाशकूं छेदिके सुखी हो ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ हे शिष्य ! तूं ^{७२}वस्तुतैं निःसंग है ।
क्रियारहित है । स्वयंप्रकाश है । निरंजन
है । यातैं जो समाधिकूं अनुष्ठान करताहै
यहहीं तेरेकूं बंध है ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ हे शिष्य ! यह विश्व तेरेसँ व्याप्त है औ तुजविषै परोया है । तू परमार्थतँ शुद्ध चेतनस्वरूप है । यातँ विपरीतचित्त-वृत्तिकूँ मत कर ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ हे शिष्य ! तू वस्तुतँ निरपेक्ष कहिये पट्जर्मितँ रहित है । औ निर्विकार है । औ निर्भर कहिये चिद्धनरूप है । औ शीतल अरु आशय कहिये मुक्तिको व्यापिके स्थित है । औ अगाध ऐसी चेतनस्वरूप बुद्धिरूप है । औ अविद्याकृत क्षोभतँ रहित है । यातँ चेतन-सान्नविषै निष्ठावाला हो ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ साँकार कहिये शरीरादिकूँ मिथ्यारूप जान । औ निराकार कहिये आत्म-तत्त्वकूँ तो निश्चल कहिये नित्य जान । इस तत्त्वके उपदेशसँ अपुनर्भव कहिये मोक्षको संभव होवैहै ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ जैसेही दर्पणके मध्यस्थित कहिये प्रतिविंबित रूप कहिये शरीरादिकविषै भीतर बाहिर सो दर्पण व्यापिके वर्तताहै । तैसेही इस शरीरविषै भीतर बाहिर पर-मेश्वर कहिये चिदात्मा व्यापिके स्थित है ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ जैसे सर्वगत एक कहिये प्रलय-पर्यंत स्थायि होनैतैं नित्य आकाश घटविषै बाहिर भीतर वर्तताहै । तैसे नित्य कहिये अविनाशिब्रह्म सर्वभूतोंके समूहविषै बाहिर-भीतर सर्वदा वर्तताहै ॥ १९ ॥

इति श्रीपंडितप्रीतांवरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकाया-
मात्मानुभवोपदेशनामकं प्रथमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

॥ २६ ॥ अ^३त्माके अज्ञानतैं जगत्
भासताहै । आत्माके ज्ञानतैं नहीं भा-
सता । जैसे र^{२३}ज्जुके अज्ञानतैं सर्प भासता-
है औ ता रज्जुके ज्ञानतैं निश्चित नहीं
भासता ॥ ७ ॥

॥ २७ ॥ प्र^{३६}काश कहिये नित्यबोध मेरा
निजरूप है । मैं ता प्रकाशतैं न्यारा नहीं
हूं । यातैं मेरेकूं जब विश्व प्रकाशता कहिये
भासताहै । तब अहंभास कहिये आत्मप्रकाशतैं
हीं भासताहै ॥ ८ ॥

॥ २८ ॥ अ^३हो कहिये यह आश्चर्य है ।
मुजविषै अज्ञानतैंहीं कल्पित विश्व भासता-
है । जैसे सीपीविषै रूप्य औ रज्जुविषै सर्प
औ सूर्यकिरणविषै जल कहिये मृगजल भासता-
है । ताकी न्याई ॥ ९ ॥

॥ २९ ॥ यह^{३३} विश्व मुजतै^{३३} उपज्या-
है औ मुजविषै लयकूं पावताहै । जैसें
मृत्तिकाविषै घट औ जलविषै लहरी औ
कनकविषै कटक कहिये कडानामक हस्तभूषण
है । तैसें ॥ १० ॥

॥ ३० ॥ मैं^{३३} अहो कहिये आश्चर्यरूप हूं ।
औ ब्रह्मासैं आदिलेके स्तंवपर्यंत जगत्के
नाश हुवे वी । स्थित होनैवाले जिस मेरा
विनाश नहीं है । यातैं मेरे अर्थ नमस्कार
हैं ॥ ११ ॥

॥ ३१ ॥ मैं^{३३} अहो हूं । तिस मेरे तांड़ि
नमस्कार है । जातैं देह^{३३}वान्न हुयावी मैं एक
हूं । कहातैं जानैवाला नहीं औ कहातैं
आवनैवाला नहीं किंतु विश्वके प्रति व्यापि-
के स्थित हूं ॥ १२ ॥

॥ ३८ ॥ ^{१७३}शरीरसहित यह विश्व कछु
 वी सत् वा असत् नहीं है। ऐसैं निश्चित
 है। औ आत्मा चेतनमात्र अरु शुद्ध
 है। तिस कारणतैं अब अज्ञानकी निवृत्तिके
 हुये किसविषै विश्वकी कल्पना होवै। किसी-
 विषै वी बनै नहीं ॥ १९ ॥

॥ ३९ ॥ ^{१७६}शरीर स्वर्ग नरक बंध
 मोक्ष तथा भय। यह कल्पनामात्रहीं हैं।
 चेतनरूप मुजकूं इससैं क्या कार्य है ॥ २० ॥

॥ ४० ॥ ^{१७९}देखनैवाले मुजकूं डैत नहीं
 है। यह अहो कहिये आश्चर्य है। जनोंके
 समूहविषै वनकी न्यांई भयाहै। मैं कहां
 प्रीतिकूं करूं। कहां वी नहीं ॥ २१ ॥

॥ ४१ ॥ ^{१८२}मैं देह नहीं औ मेरा
 देह नहीं। मैं जीव कहिये अंतःकरण-
 विशिष्टचेतन नहीं किंतु मैं ^{१८५}चेतन हूं। जो ^{१८८}

जीवित कहिये जीवनेविषै इच्छा थी यह-
हीं मुजकूं बंध था। अव सच्चिदानंदके अनुभव-
वाले मुज असंगकूं प्राणोंके संबंधमय बंधनरूप
जीवनविषै इच्छा नहीं ॥ २२ ॥

॥ ४२ ॥ अहो कहिये आश्चर्य है कि:-
अपार महासमुद्ररूप मुजविषै चित्तरूप
पवनके उत्पन्न हुए नानाप्रकारके भुवनरूप
तरंगोंकरिके अत्यंत उदय पाया ॥ जैसें
समुद्रतैं तरंग । तैसें मुजतैं भुवन वस्तुतैं भिन्न
नहीं है । यह अर्थ है ॥ २३ ॥

॥ ४३ ॥ प्रारब्धके क्षयकी अवस्थाकूं कहै-
है:- सर्वव्यापक चेतन समुद्ररूप मुज-
विषै चित्तरूप पवनके शांत कहिये संक-
ल्पादिरहित भए । जीवरूप वणिक कहिये
व्यापारीका प्रारब्धके क्षयरूप विपरीतपवनतैं

जगत् रूप समुद्रगत खरावेविषै लयाहुया
शरीरादिरूप नौकाका समूह विनाशवान
होवैहै ॥ २४ ॥

॥ ४४ ॥ आश्चर्य है कि:- अपार
महासमुद्ररूप मुजविषै जीवरूप तरंग । अ-
विद्या काम कर्मरूप स्वभावके वशतैं उदय हो-
तेकी न्याई हैं । औ परस्पर शत्रुभावके अध्या-
सतैं ताडन करतेकी न्याई हैं । औ अन्य ।
मित्रभावके अध्यासतैं परस्पर खेलतेकी न्याई
हैं । औ अविद्या काम कर्मके क्षय भये मुजविषै
प्रवेश करतेकी न्याई हैं ॥ २५ ॥

॥ दोहा ॥

इस दूसर परकरनमैं शिषनैं अनुभव थीत ॥

गुरु संतोष लिये कही अचरज पूर्व अमीत ॥१॥

इति श्रीपण्डितपीताम्बरविरचितायामष्टावक्रभाषाटीकायां शि-
ष्योक्तमात्मानुभवोल्लासपञ्चविंशतिकं नाम द्वितीयं प्रकरणं ॥

आक्षेपद्वारोपदेशचतुर्दशकं नाम

तृतीयं प्रकरणम् ॥ ३ ॥

॥ दोहा ॥

अब गुरु सिष अनुभव सुधा । जानी करुणा योग
ज्ञान परीक्षाके लिये । पुन भाषत थितियोग ॥१॥

॥ ४५ ॥ हे शिष्य ! अविनाशी औ एक-
आत्माकूं जानिके कहिये निदिध्यासन करिके
यथार्थरूपतैं आत्मज्ञानी औ याहीतैं धैर्यवाले
तुजकूं व्यावहारिकअर्थके संग्रहविषै कैसें
प्रीति देखियेहै ? ॥ १ ॥

॥ ४६ ॥ अँहो ! हे शिष्य ! भ्रांति-
ज्ञानके गोचर विषयविषै जो प्रीति है । सो
आत्माके अज्ञानतैंहीं होवैहै । जैसें ^{३०६}रूपेकी
भ्रांतिके हुये सीपीके अज्ञानतैं लोभ
होवैहै । तैसें ॥ २ ॥

॥ ४७ ॥ सांगरविषै तरंगनकी न्याईं
जहां यह विश्व भिन्नसत्तारहित हुया भास-
ताहै । सो तत्पदका अर्थरूप परमात्मा मैं हूं ।
ऐसैं जानिके दिनकी न्याईं क्या दौडताहै ।
नहीं दौडताहै । यह अर्थ है ॥ ३ ॥

॥ ४८ ॥ शुद्धचैतन्यरूप औ अतिसुंदर
आत्माकूं सुनिके वी कहिये गुरुमुखद्वारा
वेदांतवाक्यतैं साक्षात्करिके वी उपस्थ कहिये
समीपस्थितविषयविषै अत्यंतआसक्त हुआ
आत्मज्ञानी कैसैं मलिनता कहिये मूढताकूं
पावताहै ? ॥ ४ ॥

॥ ४९ ॥ ब्रह्मसैं लेके स्थावरतोडी सर्व-
भूतनविषै आत्माकूं अधिष्ठानरूप जाननैवाले
औं सर्वभूतनकूं आत्माविषै रज्जुमें सर्पकी
न्याईं अध्यस्त जाननैवाले मुनिकूं विषयनविषै जो
समत्व वर्त्तता है । यह आश्चर्यहै ॥ ५ ॥

॥ ५० ॥ परमअद्वैतके प्रति आस्था-
वाला कहिये साक्षात् अनुभव करता हुआ औ
मोक्षरूप अर्थ कहिये सच्चिदानंदरूप आत्माविषै
तत्पर हुआ बी कामके वशकूं प्राप्त हुआ
नानाक्रीडाके अभ्याससैं विकल कहिये पागल
देखियेहै । यह आश्चर्य है ॥ ६ ॥

॥ ५१ ॥ उद्भवकूं प्राप्त भये कामकूं
ज्ञानका अत्यंत वैरी निश्चय करिके बी ।
अतिदुर्बलकी न्याई हुआ ज्ञानी । काम कहिये
विषयकूं इच्छताहै । यह आश्चर्य है ॥ सो ज्ञानी
कैसा है कि अंतकालके समीपवर्ती है ॥ ७ ॥

॥ ५२ ॥ ईसलोकपरलोकके भोगविषै
विरक्त औ नित्यअनित्यके विवेकी औ मोक्ष
कहिये सच्चिदानंदविषै है काम कहिये अंतःकरण
जिसका । तिस इसप्रकारके ज्ञानीकूं बी मोक्षतैंहीं
कहिये असत् रूप देहधनके वियोगतैंहीं भय
देखियेहै । यह आश्चर्य है ॥ ८ ॥

॥ ५३ ॥ ^{३२४}धीर कहिये ज्ञानी तौ लोकोंकरिके
 विषयनकूं भोगताहुआ वी औ पीडाकूं
 पावताहुआ वी सर्वदा आत्माकूं केवल
 कहिये सुखदुःखके भोगादिकसैं रहित देखता-
 हुआ तोष कहिये प्रसन्नताकूं पावता नहीं
 औ कोप कहिये रोषकूं पावता नहीं ॥ ९ ॥

॥ ५४ ॥ चेष्टाँ^१ करनैवाले स्वशरीरकूं
 अन्यशरीरकी न्यांई आत्मातैं भिन्न । जो
 देखताहै सो महाशय कहिये गभीरमनवाला
 स्तुतिविषै वी औ निंदाविषै वी कैसैं क्षोभ
 कहिये तोषरोषरूप विकारकूं पावैगा? नहीं
 पावैगा । यह सारे आक्षेपका अर्थ है ॥ १० ॥

॥ ५५ ॥ ईसँ^{३३} मारणे योग्य अरु मारकरूप
 विश्वकूं मायामात्र कहिये असत्रूप देखता-
 हुआ याहीतैं कहातैं यह शरीरादिक होवैहै अरु

कहां विलयकूं पावताहै इस प्रकारके कौतुकतैं रहित औ स्वरूपतैं अचल बुद्धिवाला ज्ञानी समीप प्राप्त मृत्युके होते वी कैसें त्रास कहिये भयकूं पावताहै? ॥ ११ ॥

॥ ५६ ॥ जि^{३३}सैं महात्माका मन मोक्ष-विषै वी इच्छारहित है । तिस आत्मज्ञानसैं तृप्त कहिये ज्ञानीकी किसके साथि तुलना होवैहै? किसीके साथि वी नहीं । यह अर्थ है ॥ १२ ॥

॥ ५७ ॥ स्व^{३६}भावतैं कहिये स्वसत्तातैं यह दृश्य कछु वी नहीं है । ऐसैं जाननै-वाला औ स्वरूपतैं अचलबुद्धिवाला जो ज्ञानी सो । यह ग्रहण करनै योग्य है औ यह त्यागनै योग्य है । इसप्रकार कैसें देखता-है ॥ १३ ॥

॥ ५८ ॥ ^{२३९} अंतःकरणतै त्याग कियेहैं
 विषयवासनारूप कषाय जिसनैं औ द्वंद्वरहित
 औ याहीतैं आशातैं रहित ज्ञानीकूं दैवयोगतैं
 प्राप्त भया भोग दुःखके अर्थ नहीं होवैहै
 औ तुष्टि कहिये संतोषके अर्थ नहीं होवैहै ॥१४॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीका-
 यामाक्षेपद्वारोपदेशचतुर्दशकं नाम तृतीयं प्रकरणं समाप्तम्॥

शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासषट्क नाम
 चतुर्थं प्रकरणं ॥ ४ ॥

॥ दोहा ॥

अस गुरुसैं आछित शिष ज्ञानदृष्टिउल्लास ॥

पाय ज्ञानिमैं स्पष्ट सब चेष्टासंभव आस ॥ १ ॥

॥ ५९ ॥ ^{३६}बैडा हर्ष है कि । हे गुरो !
आत्मज्ञानी औ धीर औ भोगरूप लीलासैं
खेलनैवालेकी संसारवृत्ति पशुरूप मूढनके
साथि समानता कहिये तुल्यता नहीं है ॥ १ ॥

॥ ६० ॥ ^{३७}अहो ! कहिये हे गुरो ! इंद्र-
आदिक सर्वदेवता वी जिसपदकूं प्राप्त
होनैकूं इच्छितेहुये दीन कहिये ताकी अप्राप्ति-
तैं लाचार वर्त्ततेहैं । तिस सच्चिदानंदनामक
पदविषै स्थित वर्त्तमान योगी कहिये साक्षा-
त्कारवान् विषयभोगतैं हर्षकूं पावता नहीं ॥ २ ॥

॥ ६१ ॥ ^{३८}तैत्त्वज्ञकूं पुण्यपापके साथि
अंतःकरणमैं स्पर्श कहिये संबंध नहीं होवैहै ।
^{३९}जैसे आकाशकी धूमके साथि देखनेमैं
आनैवाली वी संगति कहिये संबंध नहीं है ३ .

॥ ६२ ॥ जिसें महात्मानें “ यह सर्व-जगत् आत्माहीं हैं ” ऐसैं जान्याहै । तिस प्रारब्धके वशतैंहीं वर्तमान ज्ञानीकूं कौन वचनसमुदाय निषेध करनैकूं वा प्रवृत्त करनैकूं समर्थ है ? कोई वी नहीं ॥ ४ ॥

॥ ६३ ॥ ब्रह्मासैं लेके संवपर्यंत चतुर्विध भूतसमुदायविषै विद्वान्काहीं इच्छा औ द्वेषके निवारणविषै सामर्थ्य है । यातैं यह-च्छासैं प्रवर्तमान ज्ञानी विधिनिषेधका विषय नहीं है । यह अर्थ है ॥ ५ ॥

॥ ६४ ॥ कोइक कहिये सहस्रनविषै एकहीं जगत्के ईश्वर कहिये तत्पदके अर्थकूं औ आत्मा कहिये त्वंपदके अर्थकूं अद्वय कहिये एकरूप जानताहै । सो जाकूं जानताहै यह करनै योग्य है ऐसैं मानताहै ताकूं करताहै । तिसकूं कहां वी इसलोकविषै वा परलोकविषै

भय नहीं है ॥ ६ ॥

इति श्रीपण्डितपीताम्बरवि० शिष्यप्रोक्तानुभवोल्लासपद्धं
नाम चतुर्थे प्रकरणं ॥ ४ ॥

आचार्योक्तं लयचतुष्टयं नाम
पंचमं प्रकरणं ॥ ५ ॥

॥ ६५ ॥ ^{२६३}है शिष्य ! तेरा किसीसँ वी संग
नहीं है । यातँ शुद्ध कहिये असंगरूप तू
किसकूँ त्यागनैकूँ औ किसकूँ ग्रहण करनैकूँ
इच्छताहै ? तातँ संघातके विलय कहिये निषे-
धकूँ करताहुआ ऐसैहीं देहादिकके निषेधरूपहीं
लयकूँ पाव ॥ १ ॥

॥ ६६ ॥ ^{२६५}है शिष्य ! समुद्रतँ बुद्बुदकी
न्याई तुजतँ विश्व उदय होवैहै । सो तेरेतँ
अभिन्नहीं है । इसप्रकारसँ एक कहिये सजाती-
यादिभेदरहित आत्माकूँ जानिके ऐसैहीं एक-
आत्माके ज्ञानरूपहीं लयकूँ पाव ॥ २ ॥

॥ ६७ ॥ प्रेत्यक्ष स्पष्ट देखनै योग्य विश्व
 बी मलरहित तुजविषै नहीं है । रज्जुसर्पकी
 न्यांई अवस्तरूप होनैतैं । तातैं ऐसैहीं लयकूं
 पाव ॥ ३ ॥

॥ ६८ ॥ आत्मानंदसैं पूर्ण याहीतैं सुखदुः-
 खविषै सम औ आशानिराशाविषै सम तैसैं
 जीवनविषै वा मृत्युविषै सम कहिये निर्विकार
 हुयां तूं ऐसैहीं ब्रह्मदृष्टिरूप लयकूं पाव ॥४॥

इति श्रीपण्डितपीतां० आचार्योंकं लयचतुष्टयं नाम
 पंचमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ५ ॥

शिष्यप्रोक्तमुत्तरचतुष्टयं नाम
 षष्ठं प्रकरणं ॥ ६ ॥

॥ दोहा ॥

सिष परीक्षाके लिये । किय गुरु लय उपदेस ॥
 अब सिष कह आत्माकूं नहि । लय आदिकको लेस ॥

॥ ६९ ॥ मैं^{२७३} आकाशकी न्याईं अनंत हूं
 औ प्रकृतिका कार्य जगत् कहिये देहादिक
 घटकी न्याईं मेरा अवच्छेदक औ निवासस्थान
 है । इसप्रकारका ज्ञान कहिये वेदांतसिद्ध
 अनुभवरूप प्रमाण इहां है । यातैं अन्यप्रकारके
 भावकी शंका नहीं है । तैसेँ^{२७४} आत्माका अनंतता-
 के हुये इस आत्माकूं त्याग नहीं औ ग्रहण
 नहीं । अरु लय नहीं संभवेहै ॥ १ ॥

॥ ७० ॥ सो^{२८४} पूर्वोक्त मैं आत्मा महासमुद्र-
 की न्याईं हूं औ सो प्रपंच लहरीके तुल्य है ।
 इसप्रकारका ज्ञान कहिये अनुभवरूप प्रमाण
 इहां है । तैसेँ हुये इस आत्माकूं त्याग नहीं
 औ ग्रहण नहीं । अरु लय नहीं संभवेहै ॥ २ ॥

॥ ७१ ॥ ^{२८७}सो श्रुतिप्रसिद्ध मै सीपीके
तुल्य हूं औ विश्वकी कल्पना रूपेकी न्याई
है । इसप्रकारका ज्ञान कहिये अनुभवरूप
प्रमाण इहां है । तैसें हुये इस आत्माकूं त्याग
नहीं औ ग्रहण नहीं । अरु लय नहीं संभवै-
है ॥ ३ ॥

॥ ७२ ॥ ^{२९०}मैंहीं सर्वभूतनविषै सत्तास्फूर्ति
देनेवाला हूं । यातैं सर्वभूत मुज अधिष्ठानविषै
वर्ततेहैं । इसप्रकारका ज्ञान कहिये वेदांत-
सिद्धअनुभव इहां प्रमाण है । तैसें हुये इस
आत्माकूं त्याग नहीं औ ग्रहण नहीं । अरु
लय नहीं संभवैहै ॥ ४ ॥

इति श्रीपंडितपी० शिष्यप्रोक्तमुत्तरचतुष्टयं नाम
षष्ठं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

अनुभवपंचकं नाम

सप्तमं प्रकरणं ॥ ७ ॥

॥ दोहा ॥

लययोगहि साधेविना विना निरंकूस व्यवहार ॥

आशंकाकरि सिष कहे गुरुकूं ता परिहार ॥ १ ॥

॥ ७३ ॥ मुँज आत्मारूप नाशरहित
महासमुद्रविषै विश्वनामक-जहाज मनरूप
पवनकरि इहां तहां भ्रमताहै ॥ इहां मेरेकूं
असहनशीलता नहीं है ॥ १ ॥

॥ ७४ ॥ मुँज आत्मारूप नाशरहित
व्यापकसमुद्रविषै जगतरूप लहरी दृश्यता-
आदिकस्वभावतैं उदय होहू वा अस्तकूं
पावहू । मेरेकूं तिसके उदयविषै वृद्धि नहीं
है । व्यापक होनैतैं । औ ताके नाशविषै हानि
नहीं है । अनंत होनैतैं ॥ २ ॥

॥ ७९ ॥ जैव चित्त इच्छता नहीं ।
 शोचता नहीं । छोडता नहीं । ग्रहण करता
 नहीं । हर्षकूं पावता नहीं औ कोपकूं करता
 नहीं । तवहीं जीवकूं मुक्ति होवै है ॥ २ ॥

॥ ८० ॥ जैव चित्त किसी वी अनात्मा-
 कारदृष्टिनविषै आसक्त होवैहै । तव बंध है ।
 औ जब चित्त सर्वविषयाकार दृष्टिनविषै
 आसक्त नहीं होवैहै । तव मोक्ष है ॥ ३ ॥

॥ ८१ ॥ जैव मैं कहिये अहंकार नहीं ।
 तव मोक्ष है । औ जब मैं कहिये अहंकार है
 तव बंधन है । ऐसैं जानिके अनायाससैंहीं
 कहिये श्रमसैं विनाहीं किसीकूं वी मति ग्रहण
 कर औ मति छोड ॥ ४ ॥

इति श्रीपंडितपी० गुरुप्रोक्तं बंधमोक्षव्यवस्थाचतुष्कं
 नामाष्टमं प्रकरणं समाप्तं ॥ ८ ॥

गुरुप्रोक्तं निर्वेदाष्टकं नाम

नवमं प्रकरणं ॥ ९ ॥

॥ दोहा ॥

शिष्यउक्त अनुभूतिकी । दृढता अर्थ अचार ॥

इच्छादिकके त्यागमय । निर्वेदाष्टउचार ॥ १ ॥

॥ ८२ ॥ कृतकृत औ द्वंद्व कहिये
 सुखदुःखआदिक किसके वा कव शांत कहिये
 निवृत्त भयेहैं । किसीके वी कववी निवृत्त भये
 नहीं । ऐसैं जानिके इन कृत आदिकविषै
 वैराग्यतैं कहिये आग्रहके त्याग आदिकतैं
 त्यागपरायण हो ॥ कैसा है तूं कि:-अब्रती
 कहिये कहीं वी आग्रहरूप व्रततैरहित है । यातैं
 तुजकूं कहीं वी आग्रह घटे नहीं ॥ १ ॥

॥ ८३ ॥ हे^{३२५} तात कहिये शिष्य ! सहस्रोंके मध्यमें किसी वी धन्य कहिये कृतार्थपुरुषकूं उत्पत्तिविनाशरूप लोकनकी चेष्टाके देखनैतैं । जीवनेकी इच्छा भागेच्छा औ बोधकी इच्छा उपशम कहिये निवृत्तिकूं पाईहै ॥ यह वार्त्ता तैसैं वैराग्यवान्शिष्यके ताई अनुमोदन करनैकूहीं कहियेहै । उपदेश करीता नहीं । इसप्रकार पूर्व कहाहीं है ॥ २ ॥

॥ ८४ ॥ यै^{३२६}ह दृश्यमान सर्वप्रपंचका समुदायहीं अनित्य है औ तीन तापों करिके दूषित है । औ असार है । औ निंदित है । औ त्यागने योग्य है । ऐसैं निश्चय करिके ज्ञानी शांतिकूं पावताहै कहां वी इच्छाकूं करता नहीं ॥ ३ ॥

३३३

॥ ८५ ॥ जिसविषै मनुष्यनकूं द्वंद्व
 कहिये सुखदुःखादिक होवै नहीं । यह कहिये
 ऐसा काल कौन है । वा वय कहिये अवस्था
 कौन है । कोईबी नहीं ॥ यह विचारिके तिन
 द्वंद्वनकूं उपेक्षा कहिये विस्मरण करिके यथा-
 प्राप्तवस्तुनविषै वर्त्तनेवाला सिद्धि कहिये
 मुक्तिंकूं पावता है ॥ ४ ॥

॥ ८६ ॥ महान्ऋषि गौतम आदिकनके ।
 औ साधु कहिये कर्मिष्ठनके । तैसैं योगिनके
 मतकूं नानाप्रकारका देखिके निर्वेद कहिये
 वैराग्यकूं पायाहुया कौन मनुष्य शांति कहिये
 सुखकूं नहीं पावैगा ? पावैगाहीं ॥ ५ ॥

॥ ८७ ॥ वैराग्य समता औ युक्तिकरि
चेतनके स्वरूपके साक्षात्कारकूं करीके ताके
पीछे नहीं है कोई गुरु जिसका ऐसा जो
है । सो संसारतैं आपकूं औ अन्योकूं तारताहै
कहिये उद्धार करताहै ॥ ६ ॥

॥ ८८ ॥ है शिष्य ! तूं भूतनके विकार
कहिये कार्यरूप देहइंद्रियआदिकनकूं वास्तवतैं
भूतमात्ररूप देख । आत्मरूप नहीं ॥ ऐसैं
हुये तूं तिसी क्षणविषै बंधतैं मुक्त हुया
स्वरूपविषै स्थित होवैगा ॥ ७ ॥

॥ ८९ ॥ विषयनकी वासनाहीं संसार है ।
यातैं तिन सर्ववासनाकूं छोड । वासनाके
त्यागतैं तिस संसारका त्याग होवैहै । औ
अब वासनाके त्याग हुये शरीरकी स्थिति
जैसैं प्रारब्ध होवै तैसैंहीं होवैगी ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामाष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
निर्वेदाष्टकं नाम नवमं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं प्रकरणं ॥ १० ॥

॥ दोहा ॥

विनाविषय संतोषमय । कहा पूर्व वैराग ॥
ताकी सिद्धि लिये कहैं । गुरु तृष्णाको त्याग ॥ १ ॥

७ ॥ ९० ॥ ^{३५६}कौंमरूप वैरीकूं छोडिके औ
अनर्थकरि पूर्ण अर्थकूं छोडिके औ इन
दोनोंके हेतु धर्मकूं वी छोडिके सर्व त्रिवर्गके
हेतु कर्मनविषै अनादर कहिये उपेक्षाकूं कर १

॥ ९१ ॥ ^{३४९}है शिष्य ! मित्र क्षेत्र धन गृह
स्त्री औ दौलतआदिकसंपदाकूं स्वप्न अरु
इंद्रजालकी न्याई देख । जातैं वे तीन वा
पांच दिन रहनेवालियां हैं ॥ २ ॥

॥ ९२ ॥ जैहां^{३६३}जहां तृष्णा होवै तहां
 कहिये तिसीकूंहीं संसार जान । यातैं प्रौढ-
 वैराग्यकूं आश्रयकरिके तृष्णारहित हुया
 आत्मनिष्ठासैं सुखी हो ॥ ३ ॥

॥ ९३ ॥ तृष्णामात्र स्वरूपहीं बंध
 कहिये । औ ताका नाशहीं मोक्ष कहिये-
 है । जातैं भँव देहादिविषयविषै संगके
 अभावमात्रकरि चारंवारे आत्माकी प्राप्ति औ
 संतोष कहिये तृप्ति होवैहै ॥ ४ ॥

॥ ९४ ॥ तू^{३६३} एक चेतन अरु शुद्ध है ।
 औ विश्व जड अरु असत् है । तैसैं सो अ-
 विद्या वी अनिर्वचनीय है । तैसैं हुये वी तेरेकूं
 तिनके जाननैकी इच्छा कौन युक्त है । कोई
 वी नहीं ॥ ५ ॥

॥ ९५ ॥ ^{३६५}रान्य सुत कलत्र कहिये स्त्रियां
शरीर औ सुख ये आसक्ति करनैवाले वी
तेरे जन्मजन्मविषै नाश भयेहैं । यातैं विश्व
असत् है ॥ ६ ॥

॥ ९६ ॥ ^{३६७}अर्थकरि कामकरि सुकृतरूप
कर्म कहिये धर्मकरि वी बहुत भया । इन-
विषै इच्छा करनै योग्य नहीं । जातैं संसाररूप
दुर्गममार्गविषै भ्रमण करनैवाले तेरा मन इन
धर्मादिकनविषै विश्रामकूं पाया नहीं ॥ ७ ॥

॥ ९७ ॥ ^{३७२}हे शिष्य ! तैनैं प्रयासका दैनै-
वाला औ याहीतैं दुःखदायक कर्म । शरीर-
करि मनकरि अरु वाणीकरि कितने जन्म-
तोडी किया नहीं । किंतु सर्वजन्मोविषै वी
किया । तातैं अब वी कर्मनतैं उपराम हो ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपी० गुरुप्रोक्तमुपशमाष्टकं नाम दशमं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

ज्ञानाष्टकं नाम

एकादशं प्रकरणं ॥ ११ ॥

॥ दोहा ॥

कहीं शांति विज्ञान विन । नहिं काहूकूं होय ॥
अस निश्चय कारण गुरु । ज्ञानाष्टक कह गोय ॥१॥

॥ ९८ ॥ भौंवि औ अभावरूप विकार ।
स्वभावतैं कहिये माया औ ताके संस्कारतैं होवै-
है । निर्विकारआत्मातैं नहीं । ऐसे निश्चय-
वाला पुरुष निश्चयके बलतैंहीं निर्विकार औ
क्लेशरहित हुया सुखसैंहीं उपशम कहिये
शांतिकूं पावताहै ॥ १ ॥

॥ ९९ ॥ ईहां ईश्वरहीं सर्वका सृज-
नैहारा है । अन्य जीव नहीं । ऐसे निश्चय-
वाला पुरुष । निश्चयके बलतैंहीं भीतर गल-
गईहै सर्वआशा जाकी औ याहींतैं शांत
हुया कहीं बी आसक्त होता नहीं ॥ २ ॥

॥ १०० ॥ सैमयभेदविषै आपदा औ संपदा दैव कहिये अदृष्टतैंहीं होवैहैं । ऐसै निश्चयवाला औ याहीतैं नृस औ याहीतैं सदा स्वस्थइंद्रियवाला पुरुष । अप्राप्तकूं इच्छता नहीं औ नष्टकूं शोचता नहीं ॥ ३ ॥

॥ १०१ ॥ सुखदुःख औ जन्ममृत्यु दैवतैंहीं होवैहैं । ऐसै निश्चयवाला औ याहीतैं ऐसै साध्य कहिये यह फल मुजकरि साधने योग्य है । ऐसैं अदर्शी औ याहीतैं भ्रमरहित पुरुष प्रारब्धके वशतैं करताहुया वी लेप कहिये कर्मके फलरूप भोगकूं पावता नहीं ॥ ४ ॥

॥ १०२ ॥ चिंतासैं यह दुःख होवैहै और-प्रकारसैं नहीं । ऐसै निश्चयवाला औ याहीतैं तिस चिंताकरि रहित औ याहीतैं शांत औ याहीतैं सर्वठिकानैं गलगईहै इच्छा जाकी । ऐसा पुरुष सुखी होवैहै ॥ ५ ॥

॥ १०३ ॥ मैं^{३०३} देह नहीं औ मेरा देह नहीं । किंतु मैं नित्यबोधरूप हूं । ऐसै निश्चय-वाला इस ज्ञानके वशतैं देहादिकविषै अभिमानरहित पुरुष । विदेहमुक्तिकूं प्राप्त भये पुरुषकी न्याई अकृत औ कृतकूं मैंने किया । ऐसै स्मरण करता नहीं ॥ ६ ॥

॥ १०४ ॥ ब्रह्मा^{३०४}सैं लेके स्तंभ कहिये तृणगुच्छ पर्यंत सर्वजगत् मैंहीं हों । ऐसै अपरोक्षनिश्चयवाला पुरुष । संकल्पविकल्परहित शुचि कहिये निर्मल शांत औ प्राप्त अरु अप्राप्तविषै परमसंतोषवान् है । आत्मानंदकरि पूर्ण होनैतैं ॥ ७ ॥

॥ १०५ ॥ नाना^{३०५} आश्चर्यरूप यह विश्व कछु बी नहीं । ऐसै निश्चयवाला पुरुष वासनारहित औ केवलचेतनारूप हुया “कछु बी नहीं”की न्याई विलक्षणव्यवहारका अ-

१०६] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १२ ॥ २८३

विषयहीं शांतिकूं पावताहै ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबर वि० ज्ञानाष्टकं नामैकादशं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

एवमेवाष्टकं नाम
द्वादशं प्रकरणम् ॥ १२ ॥

॥ दोहा ॥

शांतीकारक ज्ञान गुरु । उक्त आपमें स्पष्ट ॥
करनैकूं शिश कहतहै । एवमेवका अष्ट ॥ १ ॥

॥ १०६ ॥ ^{३९९} में पूर्व शरीरके कर्मका अ-
सहन करनैवाला भया । ताके पीछे वाणीके
जपरूप कर्मका असहन करनैवाला भया ।
यातैं मनके व्यापाररूप चिंताका असहन
करनैवाला भयाहूं । तातैं ऐसैंहीं व्यापाररहितहीं
में च्यारीऔरतैं स्थित भयाहूं ॥ १ ॥

॥ १०७ ॥ शब्दआदिककूं ग्रीतिका
अविषय होनैकरि औ आत्माकूं अदृश्य
होनैकरि विक्षेपनतैं निवृत्त होयके एकाग्र
भयाहै हृदय जिसका ऐसा हुया । ऐसैहीं
स्वस्वरूपसैहीं मैं च्यारीओरसैं स्थित भया-
हूं ॥ २ ॥

॥ १०८ ॥ सैम्यक् कर्त्तापनैंआदिक अनर्थ-
रूप अध्यासआदिककरि विक्षेपके होते ।
ताके निवारणअर्थ करनै योग्य समाधिके वास्ते
व्यवहार है औरप्रकारसैं नहीं । ऐसैं नियमकूं
देखिके ऐसैहीं समाधिरहितहीं मैं च्यारी-
ओरतैं स्थित भया हूं ॥ ३ ॥

॥ १०९ ॥ है ब्रह्मन् ! त्यागनै योग्य औ
ग्रहण करनै योग्य वस्तुके वियोगतैं औ इस
प्रकारसैं हर्ष औ खेदके अभावतैं । हे ब्र-
ह्मन् कहिये गुरो ! मैं ऐसैहीं स्थित भयाहूं ४

११२] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १२ ॥ २८५

॥ ११० ॥ ॐ श्रम अनाश्रम औ ध्यान ।
तैसैं चित्तकरि अंगीकार कियेका त्याग ।
इन तीनोकरि मुजकूं संकल्पविकल्प होवैहै ।
ऐसैं देखिके मैं ऐसैं इन तीनतैं रहितहीं
स्थित भयाहूं ॥ ५ ॥

॥ १११ ॥ जैसैंहीं कर्मका अनुष्ठान अ-
ज्ञानतैं होवैहै । तैसैंहीं कर्मका उपरम कहिये
त्याग वी अज्ञानतैं होवैहै । इस अर्थकूं सम्यक्
कहिये यथार्थ जानिके ऐसैं कर्म औ कर्मके
त्यागसैं रहितहीं मैं स्थित भयाहूं ॥ ६ ॥

॥ ११२ ॥ अचिंत्य^३ ब्रह्म है । ऐसैं ताकूं
चिंतन करताहुया वी यह पुरुष आत्माकी
चिंतामय कहिये भावनामय रूपकूं भजता
है । तातैं ताकी भावना कहिये ध्यानकूं त्या-
गिके ऐसैं भावनारहितहीं मैं स्थित भयाहूं ७

॥ ११३ ॥ जिसेँ पुरुषनै ऐसेँहीं सर्वक्रिया-
रहितहीं स्वरूपकूं साधनोके वशतैं कियाहै ।
सो यह कृतार्थ होवैहै । तव ऐसेँहीं स्व-
भाववाला कहिये विनासाधन जो है । सो
यह कृतार्थ होवै तामैं क्या कहनाहै ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटी-
कायामेवमेवाष्टकं नाम द्वादशं प्रकरणं समाप्तम् ॥१२॥

यथासुखसप्तकं नाम

त्रयोदशं प्रकरणं ॥ १३ ॥

॥ दोहा ॥

एवमेव इस अवस्थाकी । फल सुखथितिवात ॥
स्पष्ट करनशिष कहतहै । यथासुख स्थिति सात ॥

॥ ११४ ॥ सर्वसंगके अभावकरि होनै-
वाली चित्तकी स्थिरता कौपीनकी आसक्ति-
विषै वी दुर्लभ है । यातैं मैं त्याग औ
ग्रहणकूं छोडिके जैसेँ सुख होवै तैसेँ रहता-
हूं । कदाचित् वी दुःखी नहीं ॥ १ ॥

॥ ११५ ॥ क^{४२१}हांवी शरीरकूं खेद होवैहै ।
 औ कहांवी जिब्हा खेदकूं पावतीहै । औ
 कहांवी मन खेदकूं पावताहै । यातैं मैं तिन
 तीनकूं वी त्यागिके सुख जैसैं होवै तैसैं पुरु-
 पार्थ कहिये स्वस्वरूपविपैहीं स्थित भयाहूं॥२॥

॥ ११६ ॥ शरीर^{४२४}इंद्रियआदिककरि किया
 कछु वी वास्तवतैं आत्माकरि किया नहीं होवै-
 है । ऐसैं चिंतन करिके जब जो शरीरादिक-
 का कर्म करनैकूं आय पडताहै । तब सो
 अहंकारसैं रहित होनैकरि करीके मैं सुख
 जैसैं होवै तैसैं स्थित भयाहूं ॥ ३ ॥

॥ ११७ ॥ कर्म^{४२७} औ निष्कर्मताका हठ-
 रूप स्वभाव । देहविपै आसक्त योगीकूंहीं
 होवैहै । औ मैं तौ देहके संयोग औ अ-
 संयोग कहिये संयोगाभावके वियोगतैं जैसैं
 सुख होवै तैसैं स्थित भयाहूं ॥ ४ ॥

॥ ११८ ॥ ^{४३०}मेरेकूं स्थितिसैं कहिये बैठनसैं
 गतिसैं कहिये चलनसैं अर्थ औ अनर्थ
 नहीं हैं । वा शयनसैं अर्थ औ अनर्थ नहीं
 हैं । तातैं बैठते चलते सोते हुये में जैसैं
 सुख होवै तैसैं स्थित कहिये स्थितिकूं प्राप्त
 भयाहूं ॥ ५ ॥

॥ ११९ ॥ ^{४३३}सौवतेहुये मुजकूं हानि
 नहीं है औ प्रयत्नवान् हुये मुजकूं सिद्धि
 कहिये किसी फलकी प्राप्ति नहीं है । यातैं अ-
 यत्न औ यत्नविषै नाश औ उल्लासकूं छो-
 डिके में जैसैं सुख होवै तैसैं स्थित भया
 कहिये स्थितिकूं पायाहूं ॥ ६ ॥

॥ १२० ॥ ^{४३५}भवों कहिये जन्मोंविषै
 सुखादिरूप धर्मनके अनियम कहिये अनित्य-
 ताकूं बहुत स्थलोंविषै देखिके । यातैं शुभ-
 अशुभकूं छोडिके में जैसैं सुख होवै तैसैं

स्थित भयाहं ॥ ७ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
यथासुखसत्तकं नाम त्रयोदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

शांतिचतुष्टयं नाम

चतुर्दशं प्रकरणम् ॥ १४ ॥

॥ दोहा ॥

उक्रजु सुखकी अवस्था । आपनमाहिंघटाव ॥

करनेकूं शिष कहतहै । शांति चतुष्टय भाव ॥१॥

॥ १२१ ॥ ^{४३८}जौ पुरुष स्वभावसैं विषयन-
विषै शून्यचित्तवाला है औ प्रमादतैं विषय-
नकूं चिंतन करनैवाला है । किसकी न्याई
कि । निद्राकूं प्राप्त औ जागरणकूं प्राप्त भये
पुरुषकी न्याई सो पुरुष निश्चित संसारसैं
रहित है । संसारके हेतु विषयस्मरणके अ-
भावतैं ॥ १ ॥

॥ १२२ ॥ मेरेकूं जव विषयनकी इच्छा
गलित भई तव मेरेकूं कहां धन है । कहां
मित्र हैं । कहां विषयरूप चौर हैं । कहां
शास्त्र हैं औ कहां विज्ञान कहिये निदिध्यासन
अरु धनादिकका ज्ञान है ? तिनविषै वी मुजकूं
आस्था नहीं है ॥ २ ॥

॥ १२३ ॥ सौंक्षी पुरुष कहिये त्वंपदार्थ-
के औ परमात्मारूप ईश्वर कहिये तत्पदार्थके
जानैहूये कहिये मैं ब्रह्म हूं ऐसैं साक्षात् किये-
हुये औ बंधतैं मोक्षविषै वी आशाके अभाव
हुये मेरेकूं मुक्तिके अर्थ चिंता नहीं है ॥ ३ ॥

॥ १२४ ॥ अंतःकरणविषै संकल्परहित
औ बाहीर भ्रांत पुरुषकी न्याई स्वतंत्र
विचरनैवाले ज्ञानीकी तिसतिस दशा कहिये
अवस्थाकूं तैसै ज्ञानीहीं जानतेहैं ॥ ४ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
शिष्यप्रोक्तं शान्तिचतुष्टयं नाम चतुर्दशं प्रकरणं समाप्तम् ॥

गुरुप्रोक्ततत्त्वोपदेशविंशतिकं नाम पंचदशं प्रकरणं ॥ १५ ॥

॥ दोहा ॥

आत्माके दुषलच्छय । निजातत्वप्रतीतिसुखेन ॥
लिय पुनपुन उपदेश गुरु । कहत दया जलएन ॥

॥ १२५ ॥ सैत्त्व कहिये सत्वगुणयुक्त बुद्धि-
वाला शिष्य जैसें तैसें उपदेशसैं कृतार्थ
होवैहै । औ अन्य असत्वबुद्धिवाला जीवन-
पर्यंत जिज्ञासु हुया बहुधा उपदेशकूं पाया
बी तहां विरोचनकी न्यांई मोह कहिये आंतिकूं
प्राप्त होवैहै ॥ १ ॥

॥ १२६ ॥ विषयनविषै विरसता कहिये
रागका अभाव मोक्ष है । औ विषयनविषै रस
कहिये राग बंध है । इतनाहीं बंधमोक्षका
श्रेष्ठ ज्ञान है । ऐसें जानिके तूं जैसें इच्छता-
है तैसें कर ॥ २ ॥

॥ १२७ ॥ यँहँ प्रसिद्ध तत्त्वबोध ।
वाचालपंडित औ महानूद्योगी जनकू
क्रमतैं मूक जड औ आलसी करडालताहै ।
प्रत्यगात्माविषै तत्पर होनैकरि ज्ञानीके वाणी मन
औ शरीर कुंठित होवैहैं । यातैं भोगकी
इच्छावाले पुरुषोनैं तत्त्वबोध त्यागदिया
कहिये अनादरयुक्त कियाहै ॥ ३ ॥

॥ १२८ ॥ हे शिष्य ! जातैं तूं चेतनरूप
है यातैं देह नहीं औ तेरा देह नहीं । औ
जातैं तूं सदा साक्षी है यातैं तूं भोक्ता वा
कर्त्ता नहीं । यातैं देह औ ताके संबंधिनविषै
निरपेक्ष हुया सुख जैसें होवै तैसें विचर ४
॥ १२९ ॥ राँग औ द्वेष मनके धर्म हैं ।
तेरे नहीं । सो मन कदाचित् तेरा संबंधि
नहीं । यातैं मनके अध्यासतैं रागादिकका

अध्यास मतिकर । जातें तूं ^{४६३} निर्विकल्प औ बोध-
स्वरूप है । यातें रागादिविकारनतें रहित
हुया मुख जैसैं होवै तैसैं विचर ॥ ५ ॥

॥ १३० ॥ सर्वभूत^{४६४}नविषै विवर्त्तोपादान-
कारण होनैकरि अनुस्यूत आत्माकूं जानिके औ
सर्वभूतनकूं आत्माविषै अध्यस्त हैं ऐसैं
जानिके अहंकाररहित औ ममकाररहित हुया
तूं सुखी हो ॥ ६ ॥

॥ १३१ ॥ जिसविषै ^{४६८} यह विश्व । सागर-
विषै तरंगनकी न्यांई अधिष्ठानसैं अभिन्न
स्फुरता कहिये भासताहै । सो चैतन्य तूं हीं
है यामें संदेह नहीं । यातें हे चेतनमूर्ते ! तूं
ज्वररहित हो ॥ ७ ॥

॥ १३२ ॥ ^{४७३}हे तात ! श्रद्धा कहिये विश्वास कर । श्रद्धा कर । भो हे शिष्य ! इस अपनी चेतनरूपताविषे मोह कहिये संशय-विपर्ययरूप अविवेककूं मति कर ॥ ज्ञानस्वरूप औ प्रकृतितैं पर जो तूं सो भगवान् कहिये तत्पदार्थरूप है । तैसैं आत्मा कहिये त्वंपदार्थरूप है ८

॥ १३३ ॥ गुण कहिये इंद्रियआदिकन-करि वेष्टित देह वैठताहै आताहै औ जाताहै । आत्मा तौ न जानैवाला है औ न आनैवाला है । यातैं इस आत्माके तांई मैं मरुंगा ऐसैं क्या शोच करताहै ॥ ९ ॥

॥ १३४ ॥ ^{४७९}देह जो है सो कल्पपर्यंत स्थित होहु वा फेर आज कहिये अवीहीं चल्याजाउ । तिसकरि चेतनमात्रस्वरूप तेरी कहां वृद्धि है औ वा कहां हानि है ? ॥ १० ॥

॥ १३५ ॥ विश्वनामक लहरी वी स्वभाव-

तैं कहिये अविद्या काम कर्मतैं तुज अनंत चेतन-
रूप महासमुद्रविषै उदय होवो वा अस्तकूं
पावहू । इसकरि तेरी वृद्धि नहीं औ हानि नहीं ॥

॥ १३६ ॥ है तात ! तूं जातैं चेतन-
मात्ररूप है औ यह जगत् तुजतैं भिन्न नहीं ।
यातैं किसकूं कैसैं कहां त्यागग्रहणकी
कल्पना होवै ? ॥ १२ ॥

॥ १३७ ॥ ऐकैं अविनाशी शांत कहिये
निष्प्रपंच चिदाकाशरूप औ निर्मल कहिये
शुद्धरूप तुजविषै जन्म कहांतैं औ कर्म
कहांतैं औ अहंकार कहांतैं हीं होवैगा ? ॥ १३ ॥

॥ १३८ ॥ जिँसँ जिस कार्यकूं तूं देखता-
है । तहां कारणरूप एक तूंहीं भासताहै ।
कटक अंगद कहिये भुजाका भूषण । औ नू-
पुर कहिये स्त्रीपादभूषण क्या सुवर्णतैं न्यारा
भासताहै ? नहीं भासताहै । यह अर्थ है ॥ १४ ॥

॥ १३९ ॥ “यँहँ सो मैं हँ औ यह मैं नहीं हँ” इस विभागकू त्यागकर । औ “सर्व आत्मा है” ऐसँ निश्चय करिके भेदभ्रांतिकू त्यागकर । तैसँ हुये निःसंकल्प हुया सुखी हो ॥ १५ ॥

॥ १४० ॥ तेरेहीँ अज्ञानतँ विश्व है । यातँ परमार्थतँ तू एक है यातँ तुजतँ अन्य कोई वी संसारी नहीं औ असंसारी नहीं है ॥ १६ ॥

॥ १४१ ॥ यँहँ विश्व भ्रांतिमात्र सिद्ध है । यातँ किंचित् नहीं है । इस निश्चय-वाला याहीँतँ वासनारहित औ स्फूर्ति कहिये प्रकाशमात्र हुया कछु वी नहींकी न्याँई शांतिकू पावताहै ॥ १७ ॥

॥ १४२ ॥ ^{४९७}तीनकालमें वी भवसागरविषै
एक तूहीं होताभयाहै औ होवैगा । यातैं
तेरेकूं बंध नहीं है वा मोक्ष नहीं है । यातैं तूं
कृतकृत्य हुया सुख जैसैं होवै तैसैं विचर १८

॥ १४३ ॥ ^{४९९}हे चेतनरूप ! संकल्प औ
विकल्प करिके चित्तकूं क्षोभ मतकर । किंतु
उपशमकूं पाव । औ आनंदरूप स्वस्वरूप-
विषै स्थित होहू ॥ १९ ॥

॥ १४४ ॥ ^{५०२}तूं सर्व ठिकाने ध्यानकूंहीं
त्यागकर । कैलुं वी हृदयविषै धारण मत-
कर । आत्मारूप तूं सदा मुक्तहीं हो ।
विचारिके क्या फल करैगा ? ॥ २० ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
तत्त्वोपदेशविंशतिकं नाम पंचदशं प्रकरणं समाप्तम् ॥१५॥

विशेषोपदेशकं नाम षोडशं प्रकरणं ॥ १६ ॥

॥ दोहा ॥

भिन्नभाव करि सर्वकी विस्मृति मुक्ती अंग ॥
कहहीं द्वार अनर्थमय तृष्णा आदिक भंग ॥ १ ॥

॥ १४५ ॥ हे^{५३०} तात ! तूं नानाशास्त्रनकूं
वारंवार शिष्यनके ताई कथन कर । वा गुरुनतैं
श्रवण कर । तौ वी तेरा सर्वके विस्मरणतैं
विना श्रेय कहिये कल्याण नहीं होवैगा ॥ १ ॥

॥ १४६ ॥ हे^{५३३} विशेषज्ञाता ! तूं भोगकूं
कर । वा कर्मकूं कर । वा समाधिकूं कर ।
तौ वी तेरेकूं सर्वआशातैं रहित भया
चित्त स्वस्वरूपविषै अत्यंतरुचि उपजावेगा ॥ २ ॥

॥ १४७ ॥ सैंकल कहिये सर्वजन आयासतैं
कहिये देहनिर्वाहक परिश्रमतैं दुःखी होवैहै ।
परंतु इस आयासकूं “ यह दुःखका हेतु है ॥ ”

ऐसैं कोईवी जानता नहीं । इसीहीं उपदेश-
सैं धन्य कहिये सुकृतिपुरुष परमसुखकूं
पावताहै ॥ ३ ॥

॥ १४८ ॥ जो निमेष औ उन्मेषके कहिये
नेत्रके दांपनैखोलनैके व्यापारविषै खेदकूं
पावताहै । तिस आलसीधीरकूं सुख होवैहै ।
अन्य किसीकूं बी नहीं ॥ ४ ॥

॥ १४९ ॥ यँहँ किया । यह नहीं किया ।
इसप्रकारके द्वंद्वनसैं मुक्त जब मन होवैहै । तब
धर्मअर्थकाम औ मोक्षविषै निरपेक्ष होवैहै ५

॥ १५० ॥ मुँमुँक्षु हुआ जो विषयविषै
द्वेषका कर्त्ता होवै । सो विरक्त कहियैहै ॥
औ काम सापेक्ष हुआ जो विषयनविषै लोलुप
होवै । सो रागी ऐसैं कहियैहै ॥ औ जो ग्रहण
औ मोक्षतैं रहित है । सो तो विरक्त नहीं
औ रागवान् नहीं ॥ ६ ॥

॥ १५१ ॥ अविचारदशाका स्थानकमय
तृष्णा जहां लगि जीवैहै । तहां लगि नि-
श्चयकरि त्यागग्रहणभावरूप संसारवृक्षकी
शाकाका अंकुर होवैहै ॥ ज्ञानीजनोक्तं तौ
तृष्णाके होते बी त्यागग्रहणादिव्यवहारविषै
संसारकी शाखाका विस्तार नहीं होवैहै । यह
भावार्थ है ॥ ७ ॥

॥ १५२ ॥ प्रवृत्तिविषै राग होवैहै ।
निवृत्तिविषै द्वेषहीं होवैहै । यातैं ज्ञानी
वालककी न्यांई रागद्वेषतैं रहित हुया ।
ऐसैं रागद्वेषजन्य प्रवृत्तिनिवृत्तितैं रहितहीं स्थित
होवैहै ॥ ८ ॥

॥ १५३ ॥ रागीपुरुष दुःखके त्यागकी
इच्छासैं संसारकूं त्यागनेकूं इच्छताहै । औ
रागरहित तौ दुःखरहित हुया तिसैं संसारके
होते बी खेदकूं पावता नहीं ॥ ९ ॥

१५५] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १७ ॥ ३०१

॥ १५४ ॥ जौं^{५३९}कूं मोक्षविषै वी ज्ञानी हूं ।
ऐसा अभिमान है । तैसैं देहविषै वी ममता
है । यह ज्ञानी नहीं वा योगी नहीं । किंतु
केवल दुःखका भजनैवाला है ॥ १० ॥

॥ १५५ ॥ तेरे^{५३९}कूं यद्यपि हर कहिये शिव
उपदेशका कर्त्ता होवैगा । वा हरि होवैगा ।
वा ब्रह्मा होवैगा । तौ वी तेरेकूं सर्वके वि-
स्मरणतैं विना । स्वस्थता नहीं होवैगी ॥ ११ ॥
इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
विशेषोपदेशकं नाम शोडशं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १६ ॥

तत्त्वज्ञस्वरूपविंशतिकं नाम
सप्तदशं प्रकरणं ॥ १७ ॥

॥ दोहा ॥

वीसश्लोकसैं कहत है ज्ञानिदशा गुरुदेव ॥
विद्याज्ञानि श्रेष्ठता स्पष्टकरन फुट एव ॥ १ ॥

॥ १५६ ॥ ^{५४२}तिसीनै ज्ञानका फल पाया ।
तैसैं योगाभ्यासका फल पाया । जो आत्मा-
विषैहीं तृप्त औ स्वच्छइंद्रियवाला हुया नित्य-
अकेला रमताहै ॥ १ ॥

॥ १५७ ॥ ^{५४४}हे शिष्य ! इस जगत्विषै
कदाचित् तत्त्वज्ञानी खेदकूं पावता नहीं ।
जातैं एकहीं तिसकरि यह ब्रह्मांडमंडल पूर्ण
है । यातैं दूसरेके अभावतैं खेदकूं पावता नहीं ।
यह अर्थ है ॥ २ ॥

॥ १५८ ॥ ^{५४८}आत्मारामकूं कदाचित् ये
विषय हर्षकूं प्राप्त करतैं नहीं । जैसैं सलकी
कहिये वल्लीविशेषके पत्त्योंविषै प्रीतिवाले हस्ती-
कूं निंवके पत्ते हर्षकूं प्राप्त करते नहीं । तैसैं ॥ ३ ॥

॥ १५९ ॥ ^{५४८}जो भुक्तभोगनविषै आसक्त
होता नहीं औ अभुक्तभोगनविषै इच्छारहित
होवैहै । तैसा दुर्लभ हो ॥ ४ ॥

१६२] ॥ भाषाटीका-प्रकरणे १७ ॥ ३०३

॥ १६० ॥ ^{५५०}संसारविषै भोगकी इच्छा-
वाला औ मोक्षकी इच्छावाला बी देखिये-
है । परंतु भोग मोक्ष दोनूकी इच्छातैं रहित
महाशय कहिये ब्रह्मविषै अंतःकरणवाला
विरलाहीं है ॥ ५ ॥

॥ १६१ ॥ ^{५५१}धर्म अर्थ काम औ मोक्षविषै ।
अरु जीवितविषै । तैसैं मरणविषै । किसी
बी उदारचित्तवालेकूं त्याग औ ग्रहणभाव
नहीं है ॥ ६ ॥

॥ १६२ ॥ ^{५५२}जातैं ज्ञानीकूं विश्वकै लयविषै
इच्छा नहीं औ ताकी स्थितिविषै द्वेष नहीं ।
तातैं धन्य जो विद्वान् सो यथाग्राप्त आजी-
विकासैं जैसैं सुख होवै तैसैं रहताहै ॥ ७ ॥

॥ १६३ ॥ मैं इस ज्ञानसँ कृतार्थ हूँ ।
 इसप्रकारसँ गलित भईहै बुद्धि जिसकी ।
 ऐसा कृती कहिये ज्ञानी । देखताहुया ।
 सुनताहुया । स्पर्श करताहुया । सूँघता-
 हुया । खाताहुया । सुख जैसें होवै तैसें
 रहताहै ॥ ८ ॥

॥ १६४ ॥ क्षीण भयाहै संसार जिसका ।
 तिस पुरुषविषै विषयकी इच्छा नहीं वा
 विरक्ति नहीं । औ ताकी दृष्टि कहिये मनकी
 क्रिया शून्य भई औ चेष्टा कहिये शरीरकी
 क्रिया वृथा भई औ इंद्रिय विकल भये ॥ ९ ॥

॥ १६५ ॥ ज्ञानी जागता नहीं । याहीतैं
 नेत्रकी पलकां खोलता नहीं कहिये बाह्यविषयका
 स्मरण करता नहीं । औ ज्ञानी निद्रा करता
 नहीं । यातैं नेत्रकी पलकां लगावता नहीं

१६७] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १७ ॥ ३०६

कहिये सर्वविषयनकूं ब्रह्ममय देखताहै ॥ ^{५६६}अहो
कहिये आश्चर्य है कि:- मुक्तचित्तवाले ज्ञानीकी
कोई वी उत्कृष्टअवस्था वर्त्ततीहै ॥ १० ॥

॥ १६६ ॥ ^{५६९}सर्वठिकानै सुख औ दुःख-
विषै स्वस्थचित्तवाला देखिये औ सर्वठिकानै
शत्रु औ मित्रविषै निर्मलअंतःकरणवाला
कहिये समदर्शी देखियेहै । जातैं सर्ववासनातैं
मुक्त है । याहीतैं मुक्त कहिये ज्ञानी सर्वत्र सर्व-
दशाविषै विराजताहै । पूर्णआत्माका दर्शी
होनैतैं ॥ ११ ॥

॥ १६७ ॥ ^{५७१}देखताहुया । सुनताहुया ।
स्पर्श करताहुया । संघताहुया । खाता-
हुया । ग्रहण करताहुया । बोलताहुया
औ चलताहुया । जो इच्छा औ द्वेषतैं मुक्त
औ महाशय कहिये ब्रह्मविषै मनवाला पुरुष है ।
सो मुक्तहीं है ॥ १२ ॥

॥ १६८ ॥ उक्त^{१७७}अर्थकं स्पष्ट करतेहैं:- जो निंदा करता नहीं । स्तुति करता नहीं । हर्षकं पावता नहीं । कोपकं करता नहीं । देता नहीं औ ग्रहण करता नहीं । अरु सर्वत्र रससैं रहित है । सो मुक्त है ॥ १३ ॥

॥ १६९ ॥ जो^{१७७} प्रीतिसहित स्त्रीकं देखिके । वा समीपमें स्थित मृत्युकं देखिके अव्याकुल मनवाला कहिये काम औ भयतैं रहित हुआ स्वस्थ कहिये स्वरूपमें स्थित औ महाशय है । सो मुक्तहीं है ॥ १४ ॥

॥ १७० ॥ सुखविषै दुःखविषै नरविषै नारीविषै औ संपत्तियांविषै अरु विपत्तियांविषै- सर्वत्र समदर्शी धीर कहिये ज्ञानीकं भेद नहीं है ॥ १५ ॥

॥ १७१ ॥ ^{५८२}क्षीण भया है संसार जिस-
का । ऐसे नरविषै हिंसा कहिये परका द्रोह
नहीं । औ करुणायुक्तता नहीं औ उद्धतपना
नहीं औ दीनता नहीं औ आश्चर्य नहीं औ
क्षोभ नहीं ॥ १६ ॥

॥ १७२ ॥ ^{५८४}जीवन्मुक्त जो है सो विषय-
विषै द्वेषकूं करता नहीं । वा विषयविषै
लोलुप कहिये आसक्त वी नहीं । किंतु आसक्ति-
रहित मनवाला हुया नित्य प्रारब्धवशतैं
प्राप्तप्राप्तकूं भोगताहै ॥ १७ ॥

॥ १७३ ॥ ^{५८६}बाहिरतैं शून्यचित्तवाला कहिये
ज्ञानी । समाधान असमाधान हित औ
अहितकी कल्पनाकूं जानता नहीं । किंतु
विदेहमुक्तिके प्रति स्थित कहिये प्राप्त हुयेकी
न्यांई है ॥ १८ ॥

॥ १७४ ॥ मर्मतारहित औ अहंकार-
रहित औ “कछु वी नहीं” इसनिश्चयवाला
औ अंतरमं गल गईहै सर्वआशा जाकी
ऐसा है । यातैं करताहुया वी नहीं करता-
है ॥ १९ ॥

॥ १७५ ॥ गलित भयाहै मन जिसका
ऐसा ज्ञानी । किसी वी अनिर्वचनीयदशा
कहिये अवस्थाकूं प्राप्त होवैहै । जातैं मग्नका
प्रकाश मोह स्वप्न औ जडता कहिये सुषुप्ति
रहित है ॥ २० ॥

इति श्रीपंडितपी० विरचितायामष्टावक्रगीताटीकायां
तत्त्वज्ञस्वरूपविशतिकं नाम सप्तदशं प्रकरणं
समाप्तम् ॥ १७ ॥

शांतिशतकं नाम अष्टादशं प्रकरणं ॥ १८ ॥

॥ दोहा ॥

ज्ञानी मैं फलभूत जो । शांति मुख्यता ताहि ॥
कहनेकूं गुरु कहत हैं । शांति शतक फुट याहि १

॥ १७६ ॥ ^{५१३}बोधके उदय भये तिसी
क्षणमैंहीं प्रपंचका भ्रम स्वप्नकी न्याईं तुच्छ
जाकूं विदित होवैहै । तिस शांत औ एक
सुखरूप स्वप्रकाश कहिये ज्ञानीके अर्थ
नमस्कार है ॥ १ ॥

॥ १७७ ॥ ^{५१६}सर्वअर्थ कहिये धनादिकनकूं
संपादनकरिके परिपूर्णभोगनकूं पावताहै ।
परंतु सर्वके परित्यागविना सुखी नहीं
होवैहै ॥ २ ॥

॥ १७८ ॥ ^{५९९}कर्त्तव्यजन्य दुःखरूप सूर्यकी
ज्वालाकरि दग्ध भयाहै मन जाका ।
ता पुरुषकूं शांतिरूप अमृतधाराकी वृष्टि-
विना सुख कहांसैं होवैगा ? ॥ ३ ॥

॥ १७९ ॥ यँहँ भव कहिये संसार भाव-
नामात्र है । परमार्थतैं आत्मातैं भिन्न कछु
बी नहीं । भाँवरूप औ अभावरूप पदार्थ-
नविषै स्थित स्वभावनका अभाव नहीं है ॥
उष्णस्वभाववाला अग्नि शीतल नहीं होवैहै ।
तैसैं हुये असत्स्वभाववाला प्रपंच भावनाकी
निवृत्ति हुये निवृत्त होवैहै ॥ ४ ॥

॥ १८० ॥ आँत्माका पद कहिये स्वरूप
दूर नहीं औ संकोचतैं कहिये परिच्छिन्न
नहीं । याहीतैं नित्यप्राप्तहीं है । ताकूं कंठ-
गत भूषणकी न्याई अप्राप्तकी न्याई अज्ञानी
मानतेहैं ॥ सो कैसा है कि:-निर्विकल्प है ।

१८३] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३११

आयाससँ रहित है । निर्विकार है औ
निरंजन है ॥ ५ ॥

॥ १८१ ॥ निरा^{११}वरणदृष्टिवाले कहिये
ज्ञानी । प्रपंचरूप भ्रांतिमात्रकी निवृत्तिके
हुये स्वरूपके ग्रहणमात्रतँ शोकरहित हुये
विराजतेहैं ॥ ६ ॥

॥ १८२ ॥ ^{६३४}सँर्वजगत कल्पनामात्र है ।
औ आत्मा मुक्त है अरु सनातन है । ऐसँ
जानिके धीर कहिये ज्ञानी । बालककी न्याई
क्या अभ्यास करताहै ? कछु बी नहीं ।
कर्त्तव्यके अभावतँ । यह अर्थ है ॥ ७ ॥

॥ १८३ ॥ “आत्मा ब्रह्म है” औ “भाव-
अभावरूप पदार्थ कल्पित हैं” । ऐसँ निश्चय-
करिके निष्काम हुया क्या जानताहै ।
क्या बोलता है औ क्या करता है ? ॥ ८ ॥

॥ १८४ ॥ “^{६३}सर्व आत्मा है” ऐसै निश्चयकरिके बाह्यव्यापारतैं निवृत्त भये योगीकूं “यह सो मैं हूं” औ “यह मैं नहीं हूं” ऐसी कल्पना क्षीण भई ॥ ९ ॥

॥ १८५ ॥ शान्त^{६४} योगीकूं विक्षेप नहीं औ एकाग्रता नहीं औ अतिबोध नहीं औ मूढता नहीं । औ सुख नहीं अरु दुःख नहीं १०

॥ १८६ ॥ स्वर्ग^{६५}के राज्यविषै । भिक्षा-वृत्तिविषै । लाभसहित अलाभविषै । जन-समूहविषै औ वनविषै । विकल्परहित स्वभाववाले योगीकूं विशेष नहीं है ॥ ११ ॥

॥ १८७ ॥ यह^{६६} किया । यह नही किया इत्यादिद्वंद्वोंतैं मुक्त योगीकूं धर्म कहां है ? वा काम कहिये भोग कहां है ? वा अर्थ कहां है । औ वा विवेकता कहिये मोक्षका साधनरूप विवेक कहां है ? ॥ १२ ॥

१९०] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३१३

॥ १८८ ॥ जीवन्मुक्तयोगीकूं कछु वी
करनै योग्य नहीं है औ मनविषै कहीं वी
अनुराग नहीं है । तौ वी इसका करना इहां
जीवनके हेतु अदृष्टके अनुसारहीं होवै-
है ॥ १३ ॥

॥ १८९ ॥ ^{६३२}सर्वसंकल्पोंकी सीमा कहिये
आत्मज्ञानविषै विश्रान्तिकूं प्राप्त भये महात्माकूं
मोह कहां है । वा विश्व कहां है । वा
ताका धन कहां है । वा मुक्तता कहां
है ? ॥ १४ ॥

॥ १९० ॥ ^{६३४}जिसनै यह विश्व कहिये
घटादिक देख्याहै । सो कदाचित् घटादिक
नहीं हैं ऐसैं जानो । परंतु जो देखताहुया
वी नहीं देखताहै । सो वासनारहित हुया
क्या करताहै ? प्रतियोगीके अभावतैं । कछु
वी करता नहीं ॥ १५ ॥

॥ १९१ ॥ ^{६३६}जिसने न्यारा ब्रह्म देख्या है । सो “मैं ब्रह्म हूं” ऐसै चिंतन करै । औ जो द्वितीयकूं देखता नहीं । सो निश्चित हुया क्या चिंतन करैगा ? कछु बी चिंतन करता नहीं ॥ १६ ॥

॥ १९२ ॥ ^{६३९}जिसने आत्माविषै विक्षेप देख्या है । यह चित्त निरोधकूं करता है । उदार कहिये आत्मदर्शी तौ विक्षेपकूं पाया नहीं । तब विक्षेपकी निवृत्तिरूप साध्यके अभावतैं क्या करता है ? कहिये कैसैं निरोधकूं करता है ॥ १७ ॥

॥ १९३ ॥ ^{६४२}धीर कहिये ज्ञानी लोकनविषै विक्षेपरहित औ प्रारब्धके वशतैं लोककी न्यांई वर्तताहुया बी अपनैं प्रति समाधिकूं नहीं देखता है औ विक्षेपकूं नहीं देखता है औ विक्षेपके किये लेपकूं नहीं देखता है १८

१९६] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥ ३१५

॥ १९४ ॥ ^{६४४}जो ज्ञानी तृप्त औ भाव अ-
भावतैं रहित औ वासनातैं रहित है । तिस
लोकदृष्टिकरि करनेवालेनै वी कछु वी नहीं
किया । अकर्ता आत्माके ज्ञानसैं कर्तापनैके अ-
ध्यासकी निवृत्तितैं ॥ १९ ॥

॥ १९५ ॥ ^{६४७}धीर कहिये ज्ञानीकूं प्रवृत्ति-
विषै वा निवृत्तिविषै वा दुराग्रह नहीं है ॥
कैसें धीरकूं कि-प्रारब्धके वशतैं जब जो प्रवृत्त
वा निवृत्त कर्म करनेकूं आवताहै तब ताकूं
सुख जैसें होवै तैसें करिके स्थित होनैवालेकूं ।
प्रवृत्तिविषै वा निवृत्तिविषै दुराग्रह नहीं है ॥ २० ॥

॥ १९६ ॥ वाँसंनारहित आलंवनरहित
औ स्वतंत्र जो बंधनतैं मुक्त कहिये ज्ञानी । सो
संस्कार कहिये प्रारब्धरूप पवनकरि प्रेज्या-
हुया सूकेपत्रकी न्याई चेष्टा करताहै ॥ २१ ॥

॥ १९७ ॥ संसाररहितकूं कहिये ज्ञानीकूं
 तौ कहां वी हर्ष नहीं औ खेद नहीं ।
 याहीतैं नित्य शीतलमनसहित हुया विदेहकी
 न्याईं विराजताहै ॥ २२ ॥

॥ १९८ ॥ आत्माविषै है आराम जिसकूं ।
 याहीतैं धीर कहिये निश्चलचित्तवाले शीतल
 औ अतिनिर्मलमनवाले कहिये ज्ञानीकूं
 कहा वी त्यागकी इच्छा औ ग्रहणकी इच्छा
 वी नहीं है । वा कहां वी नाश कहिये
 अनर्थ वी नहीं है ॥ २३ ॥

॥ १९९ ॥ स्वभावसैं विकाररहित चित्त-
 वाले औ धीर औ अज्ञानीकी न्याईं
 प्रारब्धके वशतैं करनैवाले इस ज्ञानीकूं
 मान नहीं औ अपमान नहीं ॥ २४ ॥

॥ २०० ॥ ^{६५९}देहनेँ यह कर्म किया । शुद्ध-
रूप मैंने नहीं किया । ऐसी चिंताका
अनुसारी जो है । सो करताहुया वी नहीं
करता ॥ २५ ॥

॥ २०१ ॥ जीवन्मुक्त । तिस किये कार्यकूँ
“मैं यह करूँगा” ऐसैं नहीं कहताहुयाहीं कार्यकूँ
करताहै तौ वी मूर्ख नहीं होवैहै । याहीतैं
संसारके व्यवहारकूँ करताहुया वी भीतर
सुखी औ शोभावान है । यातैं शोभता-
है ॥ २६ ॥

॥ २०२ ॥ ^{६६३}जातैं धीर कहिये ज्ञानी ।
नानाविचारतैं निवृत्त भयाहै । याहीतैं
आत्माविपैहीं विश्रामकूँ प्राप्त भया । याहीतैं
संकल्पकूँ करता नहीं । औ जानता नहीं ।
औ सुनता नहीं । औ देखता नहीं ॥ २७ ॥

॥ २०३ ॥ ^{६६५}ज्ञानी। मुमुक्षु नहीं समाधिके
न करनेतैं । औ वद्ध नहीं विक्षेप कहिये
द्वैतभ्रमके अभावतैं ॥ तब कैसा है ज्ञानी कि:-
“^{६६६}यह सर्व कल्पित है” ऐसैं निश्चय करिके ।
पीछे बाध भये प्रपंचकी प्रतीतिसैं देखताहुया
वी महाशय कहिये निर्विकारचित्तवाला है ।
याहीतैं ब्रह्मरूपहीं स्थित होवैहै ॥ २८ ॥

॥ २०४ ॥ ^{६७०}जाँके अंतःकरणमें अहंकार-
का अध्यास होवै । सो लोकदृष्टिसैं न करता-
है तौ वी संकल्पकूं करताहै । औ अहंकार-
रहित धीर कहिये ज्ञानीनैं यद्यपि लोकदृष्टिसैं
किया तौ वी स्वदृष्टिसैं कछु वी नहीं किया २९

॥ २०५ ॥ ^{६७५}मुक्तका चित्त विराजताहै
कहिये केवल प्रकाशमानहीं है । काहेतैं कि:-जातैं
उद्वेगकूं पावता नहीं द्वेषके अभावतैं । औ
संतोषकूं पावता नहीं रागके अभावतैं । औ

कर्ताभावसँ रहित है औ संकल्पविकल्पतँ रहित है । औ आशारहित है । औ संदेहतँ रहित है । यातँ विराजताहै ॥ ३० ॥

॥ २०६ ॥ ^{६७६}जिस ज्ञानीका चित्त । निष्क्रियभावकरि स्थित होनैकूँ वा चेष्टा करनैकूँ वी प्रवृत्त होता नहीं । किंतु यह ज्ञानीका चित्त निमित्त कहिये संकल्पतँ रहित हुया स्वरूपविषै निश्चल स्थित होवैहै । औ विविधचेष्टाकूँ करताहै ॥ ३१ ॥

॥ २०७ ॥ ^{६७९}मंद कहिये अज्ञानी यथार्थ-तत्त्वकूँ श्रुतितँ सुनिके संशयविपर्ययकरि मूढताकूँ पावताहै अथवा शास्त्रार्थके साक्षात्कार अर्थ संकोच कहिये चित्तकी समाधिकूँ पावताहै ॥ कोईक अंतरतँ अमूढ वी बाहिरकी गतिसँ मूढकी न्याई बाहिरके व्यवहारका कर्ता होवैहै ॥ ३२ ॥

॥ २०८ ॥ ^{६६}एकैग्रता वा निरोध मूढन-
करि अत्यंत अभ्यास करियेहै । औ
सुषुप्तिवान्की न्याई देहात्मबुद्धिसँ रहित होनै-
करि स्वस्वरूपविषै स्थित धीर कहिये ज्ञानी
तौ पूर्वउक्त किसी वी कृत्यकूं देखते नहीं ३३॥

॥ २०९ ॥ ^{६७}मूढ जो है सो अग्रयत्नतैं वा
प्रयत्नतैं परमसुखकूं पावता नहीं । औ
प्राज्ञ जो है सो तत्त्वके निश्चयमात्रकरि
कृतार्थ होवैहै ॥ ३४ ॥

॥ २१० ॥ ^{६८}तिसँ जगत्विषै अभ्यास-
परायण जो जन हैं । वे शुद्ध बुद्ध कहिये
चेतनरूप प्रिय पूर्ण निष्प्रपञ्च औ निरामय
आत्माकूं नहीं जानतेहैं ॥ ३५ ॥

॥ २११ ॥ ^{६९}विमूढ जो है सो अभ्यासरूप
कर्मसँ मोक्षकूं पावता नहीं । औ कोईक
धन्य कहिये भाग्यवान् विज्ञानमात्रसँ अ-

विक्रिय कहिये अविद्याकामकर्मरहित औ याहीतैं
मुक्त हुया स्थित होवैहै ॥ ३६ ॥

॥ २१२ ॥ मूँढ कहिये अज्ञानी जातैं चित्त-
निरोधतैं ब्रह्म होनैकूं इच्छताहै । तातैं ब्रह्मकूं
पावता नहीं । यह निश्चित है । औ धीर कहिये
ज्ञानी न इच्छताहुया वी परब्रह्मके स्वरूपकूं
भजता कहिये स्वस्वरूपसैं पावताहै ॥ ३७ ॥

॥ २१३ ॥ मूँढ अज्ञानी जे हैं । वे कारण-
रहित दुराग्रहविषै संलग्न हैं । यातैं
संसारके पोषण करनैवाले हैं । औ ज्ञानी-
जनोकरि इस अनर्थरूप मूलवाले संसारके
मूलका छेद कियाहै ॥ ३८ ॥

॥ २१४ ॥ मूँढ जातैं शम कहिये शांति-
वान् होनैकूं इच्छताहै । यातैं शांतिकूं पावता
नहीं । औ धीर कहिये ज्ञानी तत्त्वकूं निश्चय
करिके सर्वदा शांतमनवाला है ॥ ३९ ॥

॥ २१५ ॥ ज्ञाँका देख्या दृश्यकूं विषय करताहै । ताकूं आत्माका दर्शन कहां है ? कहां बी नहीं ॥ औ धीर जे हैं वे तिस तिस अंधकार दीपादिककूं देखते नहीं । किंतु अविनाशीआत्माकूं देखतैहैं ॥ ४० ॥

॥ २१६ ॥ ०° जो मूढ । चित्तके निरोधविषै दुराग्रहकूं करताहै । तिस मूढकूं कहां चित्तका निरोध है ? कहां बी नहीं । अज्ञानि-जननकूं समाधिकी निवृत्ति हुये चित्तके प्रसारणतैं ॥ औ आत्मारामधीरकूं सर्वदा यह चित्तका निरोध स्वाभाविक है ॥ ४१ ॥

॥ २१७ ॥ ०° कोईक नैयायिकादि भाव कहिये प्रपंचकी सत्ताका माननैहारा है । औ दूसरा शून्यवादी कछु बी नहीं ऐसैं माननै-हारा है । कोईक आत्माके अनुभवकरि युक्त दोनूं भाव-अभावका नहीं माननैहारा है ।

ऐसैहीं दोनूं अभावकी भावनासैहीं अव्याकुल स्वस्थचित्तवाला रहताहै ॥ ४२ ॥

॥ २१८ ॥ कुं^३बुंछिवाले शुद्धअद्वैत-आत्माकूं भावना कहिये चिंतन करतेहैं परंतु जानते नहीं । मोहके होनैतैं । यातैं जहां-लगि जीवन है तहांलगि परमसंतोषतैं रहित हैं ॥ ४३ ॥

॥ २१९ ॥ मुं^३मुं^३क्षुकी बुद्धि । सर्वमक-वस्तुरूप आलंबन कहिये आश्रयविना नहीं होवैहै । औ मुक्तकी बुद्धि सर्वदा निराधार अरु निष्कामहीं होवैहै ॥ ४४ ॥

॥ २२० ॥ वि^३पर्यरूप व्याघ्रकूं देखिके भयकूं पाये जो आत्माकी रक्षाके अर्थी कहिये मूढ । सो । तत्काल चित्तके निरोध औ एकाग्रताकी सिद्धिअर्थ गुहाके मध्यदेशके प्रति प्रवेश करतेहैं । शानी नहीं ॥ ४५ ॥

॥ २२१ ॥ वाँस^{११}नारहित पुरुषरूप केसरी
 कहिये सिंहकूं देखिके विषयरूप हस्ती असमर्थ
 हुये मौन जैसें होवै तैसें भागतैहैं । प्रिय-
 वादी पुरुषकी न्याईं हुये तिस निर्वासनिककूं
 ईश्वरकरि आकर्षित भये आपहीं आयके सेवते-
 हैं ॥ ४६ ॥

॥ २२२ ॥ निःशंक^{७२३} औ निश्चलमनवाला
 ज्ञानी । यमनियमादियोगक्रियाकूं आग्रहतैं
 धारण करता नहीं । किंतु जैसें सुख होवै
 तैसें लोकदृष्टिसैं देखताहुया । सुनताहुया ।
 स्पर्श करताहुया । सूँघताहुया । खाता-
 हुया । रहताहै ॥ ४७ ॥

॥ २२३ ॥ वँस्तु^{२३}के श्रवणमात्रसैं शुद्ध-
 बुद्धिवाला औ तातैं स्वस्वरूपमैं स्थित पुरुष ।
 आचारकूं वा अनाचारकूं वा उदासीनताकूं
 देखता नहीं ॥ ४८ ॥

॥ २२४ ॥ जैव^{३२} जो शुभ वा निष्कर्म-
पना वी अशुभकर्म करनैकूं आवताहै ।
तव ताकूं आग्रहरहित हुया करताहै ।
यातैं ताकी चेष्टा वालककी न्याईं प्रारब्धसैं
प्रेरी हुईहै । रागद्वेषके आधीन नहीं ॥ ४९ ॥

॥ २२५ ॥ स्वतंत्रतातैं^{३३} सुखकूं पावता-
है । औ स्वतंत्रतातैं पर कहिये ज्ञानकूं पावता-
है । औ स्वतंत्रतातैं परमसुखकूं पावताहै ।
औ स्वतंत्रतातैं परमपदकूं पावताहै ॥ ५० ॥

॥ २२६ ॥ पुरुष^{३४} जव अपनै आत्माके
अकर्त्तापनैकूं औ अभोक्तापनैकूं मानताहै ।
तव सर्वचित्तवृत्तियां क्षीण होवैहैं ॥ ५१ ॥

॥ २२७ ॥ धीर^{३५} कहिये निस्पृहकी अवना-
वटकी कहिये स्वाभाविक शांतिरहित वी स्थिति
शोभतीहै ॥ मूढकी वनावटकी इच्छासहित
चित्तकी शांति तौ नहीं शोभतीहै ॥ ५२ ॥

॥ २२८ ॥ आँसक्तिरहित मुक्तबुद्धि-
वाले औ कल्पनारहित जे धीर । वे कवी
महाभोगनकरि क्रीडा करतेहैं । औ कवी
पर्वतके वनोके ताई प्रवेश करतेहैं ॥ ५३ ॥

॥ २२९ ॥ ^{७३६}धीर कहिये ज्ञानीकूं श्रोत्रिय
कहिये पंडितके ताई । देवताके ताई औ तीर्थके
ताई पूजिके हृदयमें कोई वी वासना नहीं होवै-
है । औ स्त्रीके ताई राजाके ताई औ प्रिय
कहिये पुत्रादिकके ताई देखिके कोई वी कामनाके
विपर्यय वस्तुकी वासना नहीं होवैहै ॥ ५४ ॥

॥ २३० ॥ किंकर पुत्र स्त्रियां औ कन्या-
के पुत्र अरु गोत्रविषै उत्पन्न भये पुरुष-
करि हसिके धिक्कारकूं पायाहुया योगी
कहिये ज्ञानी किंचित् वी विकार कहिये चित्त-
के क्षोभकूं पावता नहीं । काहेतैं रागद्वेषके
हेतु मोहके अभावतैं ॥ ५५ ॥

॥ २३१ ॥ लोकदृष्टिसैं संतोषयुक्त हुया
वी संतोषवान् नहीं । औ खेदकूं पाया-
हुया खेदकूं पावता नहीं । तिस ज्ञानीकी
तिस तिस आश्चर्यरूप दशाकूं तैसैं ज्ञानीहीं
जानतैहें ॥ ५६ ॥

॥ २३२ ॥ कर्तव्यताहीं संसार है ।
ताकूं ज्ञानी देखतै नहीं । वे कैसैं हैं किः—
शून्यविषै है आकार जिनकूं औ याहीतैं निरा-
कार औ निर्विकार औ संकल्परूप उपद्रवसैं
रहित हैं ॥ ५७ ॥

॥ २३३ ॥ ^{७४४}नहीं करताहुया वी अज्ञानी
सर्वठिकानैं संकल्पतैं एकाग्रतारहित होवै-
है । औ लोकदृष्टिसैं कार्यनकूं करताहुया
वी कुशल कहिये ज्ञानी निश्चित निश्चलचित्त-
वाला होवैहै ॥ ५८ ॥

॥ २४० ॥ सोई^{७६७} आत्मज्ञानी धन्य है ।
जो सर्वपदार्थनविषै सम कहिये आत्मदर्शी है ।
औ याहीतैं देखता सुनताहै । स्पर्श करता
सूंघताहुया वी तृष्णारहित मनवाला है ॥ ६५ ॥

॥ २४१ ॥ आँकाशकी न्यांई सर्वदा
विकल्परहित धीर कहिये ज्ञानीकूं संसार
कहिये प्रपंच कहां है ? औ आभास कहिये
ताका भान कहां हैं ? स्वर्गादिकसाध्य कहां
हैं ? औ यज्ञादिकसाधन कहां हैं ? ॥ ६६ ॥

॥ २४२ ॥ सो^{७६६} अर्थ कहिये दृष्टअदृष्ट-
फलका त्यागी औ याहीतैं पूर्णस्वभाववाला
है स्वरूप जाका । ऐसा जय कहिये सर्वसैं
उत्कर्षकूं पावताहै । सो कौन कि:- जाका
स्वाभाविक पूर्णस्वरूपविषै समाधि है सो ॥ ६७ ॥

॥ २४३ ॥ इहाँ^{७६६} ज्ञानीविषै बहुतकहे
लक्षणसैं क्या प्रयोजन है ? जातैं ज्ञाततत्त्व

२४६] ॥ भाषाटीका-प्रकरण १८ ॥

महाशय भोगमोक्षविषै इच्छारहित औ र
सर्वत्र रस कहिये रागसँ रहित है ॥ ६८ ॥

॥ २४४ ॥ मँहँत्तर्वादि जगद्रूप
नाममात्रकरि भिन्नकी न्यांई भासता
तहां कल्पनाकूं छोटिके स्थित भये शुद्धव
स्वरूपकूं क्या कृत्य कहिये कर्तव्य अव
रहताहै ? कछु बी नहीं ॥ ६९ ॥

॥ २४५ ॥ अधिष्ठानके साक्षात्कार हुये
सर्व भ्रमरूप “कछु बी नहीं हैं”
निश्चयवाला औ अलक्ष्यके स्फुरणवाला
याहीतैं शुद्ध जो है सो स्वभावसँ शांति
पावताहै ॥ ७० ॥

॥ २४६ ॥ शुद्ध स्फुरणरूप औ हृदय
भावकूं नहीं देखनैवाले ज्ञानीकूं विधि क
है ? औ वैराग्य कहां है ? औ त्याग कहां है ?
वा शम बी करनैयोग्य कहां है ? ॥ ७१ ॥

॥ २४७ ॥ अनन्तरूपसै प्रकाशमान औ
प्रकृति कहिये कार्यसहित मायाकूं नहीं दे-
खनैवालेकूं बंध कहां है ? औ मोक्ष कहां है ?
वा हर्ष कहां है ? वा खेद कहां है ? ॥ ७२ ॥

॥ २४८ ॥ अंतमज्ञानरूप अंतवाले
संसारविषै मायामात्र कहिये मायाविशिष्टचैतन्य
विवर्तरूप कहिये कल्पितजगदाकार होवैहै ।
यातैं ज्ञानी समतारहित है । औ अहंकार-
रहित है । औ निष्काम है । यातैं शोभताहै ७३

॥ २४९ ॥ अविर्नाशी औ संतापरहित-
आत्माकूं देखनैवाले मुनिकूं विद्या कहिये
शास्त्र कहां है ? औ विश्व कहां है ? वा देह
कहां है ? वा अहंममभाव कहां है ? ॥ ७४ ॥

॥ २५० ॥ जैवं अज्ञानी चित्तनिरोध-
आदिककर्मनकूं त्यागताहै । तव इसीहीं
क्षणतैं आरंभकरिके मनोरथनकूं औ प्र-

लापनकूं करनैके लिये प्रवृत्त होता है ॥ ७५ ॥

॥ २५१ ॥ ^{७५३}मूर्ख तिस आत्मारूप वस्तुकूं
सूनिके वी मूढताकूं त्यागता नहीं । यातें
प्रयत्नतें बाहिरदृष्टिसैं व्यापाररहित हुया वी
भीतर कहिये मनमें विषयविषे लालसावाला
होवै है ॥ ७६ ॥

॥ २५२ ॥ ^{७५६}जो ज्ञानतें गलित कर्मवाला
है । सो लोकदृष्टिसैं कर्मकूं करता हुया वी
कछु वी करनैकूं वा बोलनैकूंहीं अवसर
पावता नहीं ॥ ७७ ॥

॥ २५३ ॥ निर्विकार^{७५९} औ सर्वदा निर्भय
ज्ञानीकूं अंधकार कहां है ? वा प्रकाश कहां
है ? औ कछु वी त्याग कहां है ? कछु वी
नहीं ॥ ७८ ॥

॥ २५४ ॥ ^{८०३}अनिर्वाच्यस्वभाववाले औ
स्वभावरहित योगी कहिये ज्ञानीकूं धैर्य कहां

है ? वा विवेकीपना कहां है ? वा निर्भयता
वी कहां है ? ॥ ७९ ॥

॥ २५५ ॥ ^{८०५}ज्ञानीकूं स्वर्ग नहीं है । औ
नरक नहीं है । औ जीवन्मुक्ति निश्चित
नहीं है ॥ इहां बहुत कहनैसैं क्या है ? ज्ञानी-
कूं ज्ञानदृष्टिसैं कछु वी नहीं है ॥ ८० ॥

॥ २५६ ॥ ज्ञानीका चित्त अमृत कहिये
परमानंद करीहीं पूरित हुया शीतल है ।
यातैं लाभके ताई प्रार्थना करता नहीं औ
सुवर्णआदिकके अलाभकरि शोककूं करता
नहीं ॥ ८१ ॥

॥ २५७ ॥ निर्ण्काम कहिये ज्ञानी शांति-
युक्तकूं स्तुति करता नहीं औ दुष्टकूं निं-
दता वी नहीं औ तृप्त हुया समान दुःख-
सुखवाला होवैहै । औ निष्काम होनैतैं किं-
चित् कृत्यकूं देखता नहीं ॥ ८२ ॥

॥ २५८ ॥ ज्ञानी । संसारके प्रति द्वेष करता नहीं औ आत्माके प्रति देखनैकूँ इच्छता नहीं । किंतु हर्ष औ रोषतैं रहित हुया मृतक नहीं औ जीवता नहीं ॥ ८३ ॥

॥ २५९ ॥ अशिरहित ज्ञानी शोभता-है ॥ सो कैसा है कि:-पुत्रदारादिकविषै स्नेह-रहित है । औ विषयनविषै निष्काम है । स्वशरीरविषै बी निश्चित है ॥ ८४ ॥

॥ २६० ॥ र्थथाप्राप्तकरि वर्त्तनैवाले औ स्वच्छंद कहिये अपेक्षारहित जैसें होवै तैसें प्रारब्धके वशतैं नाना देशोंके प्रति विचरनै-वाले औ जहां सूर्य अस्तकूँ पाया तहांहीं शयन करनैवाले धीर कहिये ज्ञानीकूँ सर्वत्र तुष्टि कहिये आत्मसंतोष है ॥ ८५ ॥

॥ २६१ ॥ देह^{६१९} गिरो कहिये मरो । वा
उदयकूं पावो कहिये जीवो । दोनूं भांतिसैं वी
इस महात्मा कहिये ज्ञानीकूं चिंता नहीं है ।
कैसे महात्माकूं कि:- निजस्वरूपमय भूमि-
विषै विश्रामकरि । विसर गयाहै सर्व संसार
जिसकूं ॥ ८६ ॥

॥ २६२ ॥ केवल^{६२०} कहिये निर्विकारज्ञानी
रमताहै ॥ कैसा है ज्ञानी कि:- परिग्रहसैं
रहित स्वच्छंद विचरनैवाला द्वंद्व कहिये
सुखदुःखादिकसैं रहित संशयरहित औ सर्व-
पदार्थनविषै आसक्तिरहित है ॥ ८७ ॥

॥ २६३ ॥ ज्ञानी^{६२१} शोभताहै । जातैं
ममतारहित है । औ समान है मट्टीका खडा
औ सुवर्ण जिसकूं । ऐसा है ॥ औ भेदनकूं
पायाहै हृदयग्रंथि जिसकूं । ऐसा है ॥ औ
धोयाहै रजतम जिसनैं । ऐसा है ॥ ८८ ॥

॥ २६४ ॥ सर्व^{८२५} विषयनविषै एकाग्रता-
रहित किंचित् वासनातैं रहित हृदयविषै
मुक्त कहिये कर्तृत्वअध्यासरहित है आत्मा
जिसका । औ आत्माके आनंदकरि तृप्तकी
किसके साथि तुलना होवैगी ? ॥ ८९ ॥

॥ २६५ ॥ निर्व्यास^{८२६} कहिये ज्ञानीतैं अन्य
ऐसा कौन है कि:- जो लोकदृष्टिसैं जानता-
हुया वी नहीं जानताहै औ देखताहुया
वी नहीं देखताहै औ बोलताहुया वी
बोलताहै ॥ ९० ॥

॥ २६६ ॥ जौ^{८३०} ज्ञानीकी श्रेष्ठअश्रेष्ठपदार्थ-
नविषै शोभनअशोभनबुद्धि गलित भई-
है । याहीतैं जो निष्काम है । सो भूपति
है वा भिक्षु है । तौ वी शोभताहै ॥ ९१ ॥

॥ २६७ ॥ निर्विकल्प^{८३२} सरलरूप औ घटितार्थ नामवाले योगीकूं स्वतंत्रता कहां है ? वा संकोच कहां है ? वा तत्त्वका निश्चय कहां है ? ॥ ९२ ॥

॥ २६८ ॥ आत्माविषै विश्रामकरि तृप्त आशारहित औ पीडारहित ज्ञानीकरि अंतरविषै जो अनुभव करियेहै सो कैसें किस अधिकारीकूं कहियेहै ॥ ९३ ॥

॥ २६९ ॥ धीर^{८३६} कहिये ज्ञानी । सुषुप्तिके हुये बी सुषुप्तिवान् नहीं औ स्वप्नके हुये बी सोया नहीं औ जाग्रत्के हुये बी जागता नहीं । यातैं पद^{८३९} पद कहिये क्षणक्षणविषै तृप्त है ॥ ९४ ॥

॥ २७० ॥ ज्ञानी । चिंतासहित बी निश्चित है । औ इंद्रियसहित हुया बी इंद्रियरहित है । औ बुद्धिसहित हुया बी बुद्धिरहित है । औ अहंकारसहित हुया बी

अहंकाररहित है ॥ ९५ ॥

॥ २७१ ॥ ज्ञानी सुखी नहीं औ दुःखी नहीं । वा विरक्त वा संगवान् नहीं औ मुमुक्षु नहीं वा मुक्त नहीं औ किंचित् नहीं औ कछु वी नहीं ॥ ९६ ॥

॥ २७२ ॥ धन्य कहिये ज्ञानी । विक्षेपके हुये वी विक्षेपवान् नहीं । समाधिके हुये वी समाधिवान् नहीं । जडताके हुये वी जड नहीं औ पंडितताके हुये वी पंडित नहीं ॥ ९७ ॥

॥ २७३ ॥ मुक्त । जातैं यथाप्राप्त-स्थितिके हुये वी स्वस्थचित्तवाला है । तथा कीये औ करनेके कर्मविषै संतोषवान् है । औ सर्वत्र सम है । यातैं तृष्णाके अभावतैं यह नहीं कीया औ कीया । ऐसैं स्मरण करता नहीं ॥ ९८ ॥

॥ २७४ ॥ वंदनांकुं पायाहुया प्रसन्न
होता नहीं औ निंदाकूं पायाहुया कोपकूं
करता नहीं औ मरणके समीपस्थित हुये
उद्वेगकूं पावता नहीं औ जीवनके हुये
संतोषकूं पावता नहीं ॥ ९९ ॥

॥ २७५ ॥ शांतबुद्धिवालापुरुष । जनो-
करि व्याप्त देशके प्रति औ वनके प्रति
दौडता नहीं । किंतु जैसैतैसैं जहांतहां
समहीं स्थित होवैहै ॥ १०० ॥

इति श्रीपंडितपी० विरचितायामष्टावक्रगीताटीकायां
शांतिशतकं नामाष्टादशकं प्रकरणं समाप्तम् ॥१८॥

अथ आत्मविश्रान्त्यष्टकं नाम
एकोनविंशतिकं प्रकरणं ॥ १९ ॥

॥ दोहा ॥

साध्य रु साधनरूपसैं गुरुमुख जाने ज्ञान ।
आत्ममैं विस्त्रांति शिष कहे अष्टकरि आन ॥१॥

॥ २७६ ॥ हे^{८५४}गुरो ! मैंने आपतें तत्त्वज्ञान-
रूप सांडसी कहिये पकडनैके साधनरूप चिमटेके
सदृश लोहके शस्त्रकूं लेके अपनैं हृदयसहित
नानाप्रकारके विचाररूप कीलमका उद्धार
किया ॥ १ ॥

॥ २७७ ॥ स्व^{८५५}महिमामैं स्थित भये मुज-
कूं धर्म कहां है ? औ काम कहां है ? वा अर्थ
कहां है ? औ विवेक कहां है ? औ द्वैत कहां
है वा अद्वैत कहां है ? । अद्वैतकूं द्वैतकी अपेक्षा-
सहित होनैकरि अस्वाभाविक होनैतैं ॥ २ ॥

॥ २७८ ॥ नि^{८५६}र्त्य स्वमहिमामैं स्थित भये
मुजकूं भूत कहां है ? वा भविष्य कहां है ? वा
वर्तमान वी कहां है ? वा देश कहां है ? ॥ ३ ॥

॥ २७९ ॥ स्व^{८५७}महिमामैं स्थित भये मुज-
कूं व्याप्यकी अपेक्षा करिके कहियेहे ऐसा
आत्मा कहिये व्यापक कहां है ? औ अनात्मा

कहां है ? वा शुभ कहां है ? तथा अशुभ कहां है ? औ चिंता कहां है ? वा अचिंता कहां है ? ४

॥ २८० ॥ स्वर्महिमामें स्थित भये मुज-
कूं स्वप्न कहां है ? वा सुषुप्ति कहां है ? औ
जागरण कहां है ? तथा तीनके अभावतैं तुरीय
अवस्था वी कहां है ? वा भयआदिक अंतः-
करणका धर्म वी कहां है ? ॥ ५ ॥

॥ २८१ ॥ स्वर्महिमामें स्थित भये मुज-
कूं दूर कहां है ? वा समीप कहां है ? वा
बाहिर कहां है ? वा भीतर कहां है ? वा स्थूल
कहां है ? वा सूक्ष्म कहां है ? ॥ ६ ॥

॥ २८२ ॥ स्वर्महिमामें स्थित भये मुज-
कूं मृत्यु कहां है ? वा जीवित कहां है ? वा
भूआदिकसतलोक कहां हैं ? वा लौकिक-
कार्य कहां है ? वा लय कहां है ? वा समाधि
कहां है ? ॥ ७ ॥

॥ २८३ ॥ आत्माविषै विश्रांत कहिये
स्थित भये मुजकूं त्रिवर्ग कहिये धर्मअर्थ-
कामकी कथाकरि बहुत भया औ योगकी
कथाकरि बी बहुत भया औ ज्ञानकी कथा-
करि बी बहुत भया ॥ ८ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
आत्मविश्रांत्यष्टकं नामैकोनविंशतिकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ १९ ॥

अथशिष्यप्रोक्तंजीवन्मुक्तिचतुर्दशकं
नाम विंशतिकं प्रकरणं ॥ २० ॥

॥ दोहा ॥

आत्मस्थिति फल विदुषककी प्रकृती मुक्तिसमेत ।
जीवन्मुक्ति दसा कहे सिष चवदस करि वेत ॥ १ ॥

॥ २८४ ॥ निरंजनरूप मेरे स्वरूपविषै
भूत कहिये आकाशादिक कहां है ? वा देह
कहां है ? वा इंद्रिय कहां हैं ? वा मन कहां है ?
वा शून्य कहां है ? औ नैराश्य कहिये आशाका

अभाव वी स्वाभाविक कहां है ? ॥ १ ॥

॥ २८५ ॥ सँदा द्वंद्वरहित मुजकूं शास्त्र कहां है ? वा आत्मज्ञान कहां है ? वा निर्विषयमन कहां है ? वा तृप्ति कहां है ? वा तृष्णारहितता कहां है ? ॥ २ ॥

॥ २८६ ॥ मुँजविषै विद्या कहां है ? औ अविद्या कहां है ? वा अहं कहिये अहंकार कहां है ? वा इदं कहिये बाह्यवस्तु कहां है ? वा मम कहिये मेरा कहां है ? औ बंध कहां है ? वा मोक्ष कहां है ? औ निर्विशेष स्वरूप मुजकूं धर्मवार्ता कहां है ? ॥ ३ ॥

॥ २८७ ॥ सर्वदा निर्धर्मक मुजकूं प्रारब्धकर्म कहां है ? वा जीवन्मुक्ति वी कहां है ? वा सो विदेहमुक्ति कहां है ? ॥ ४ ॥

॥ २८८ ॥ सँदा स्वभावरहित मुजकूं कर्ता कहां है ? औ भोक्ता कहां है ? वा क्रिया-

रहितता कहां है ? वा स्फुरण कहां है ? वा अपरोक्ष कहिये वृत्तिरूप ज्ञान कहां है ? वा फल कहिये विषयाकारवृत्तिअवच्छिन्न चैतन्य कहां है ? ॥ ५ ॥

॥ २८९ ॥ आत्मारूप अद्वैतस्वस्वरूप-के होते लोक कहां है ? वा मुमुक्षु कहां है ? वा योगी कहां है ? वा ज्ञानवान् कहां है ? औ वद्ध कहां है ? वा मुक्त कहां है ? ॥ ६ ॥

॥ २९० ॥ आत्मारूप अद्वैत स्वस्वरूपके होते । सृष्टि कहां है ? औ संहार कहां है ? औ साध्य कहिये फल कहां है ? औ साधन कहां है ? औ साधक कहां है ? वा सिद्धि कहां है ? ॥ ७ ॥

॥ २९१ ॥ सदैवनिर्मलरूप मुजकूं प्रमाता कहां है ? वा प्रमाण कहां है ? औ प्रमेय कहां है ? औ प्रमा कहां है ? औ किंचित् कहां है ? वा नकिंचित् कहां है ? ॥ ८ ॥

॥ २९२ ॥ ^{८९५}सर्वदा क्रियारहित मुजकूं
विक्षेप कहां है ? औ एकसत्ता कहां है ? औ
बोध कहां है ? औ मूढता कहां है ? औ हर्ष
कहां है ? वा खेद कहां है ? ॥ ९ ॥

॥ २९३ ॥ ^{८९७}सर्वदा विशेषतैं वृत्तिशून्य
मुजकूं यह व्यवहार कहां है ? वा सो पर-
मार्थता कहां है ? औ सुख कहां है ? वा दुःख
कहां है ? ॥ १० ॥

॥ २९४ ॥ ^{८९८}सर्वदा निर्मलरूप मुजकूं
माया कहां है ? औ संसार कहां है ? औ प्रीति
कहां है ? वा विरति कहिये अप्रीति कहां है ?
औ जीव कहां है ? औ सो ब्रह्म कहां है ? ॥ ११ ॥

॥ २९५ ॥ ^{८९९}कूटस्थ कहिये क्रियारहित औ
निर्विभाग कहिये भेदरहित औ सर्वदा स्वस्थरूप
मुजकूं प्रवृत्ति कहां है ? वा निवृत्ति कहां है ?
औ मुक्ति कहां है ? औ बंधन कहां है ? ॥ १२ ॥

॥ २९६ ॥ निरुन्माधिक शिव कहिये क-
ल्याणरूप मुजकूं उपदेश कहां है? वा शास्त्र
कहां है? औ शिष्य कहां है? वा गुरु कहां है?
वा पुरुषार्थ कहिये मोक्ष कहां है? ॥ १३ ॥

॥ २९७ ॥ मुँजकूं अस्ति कहां है? वा
नास्ति कहां है औ एक कहां है अरु दो
कहां हैं? इहां बहुत कहनैसैं क्या है:-मुज
एकरस चेतनकूं कछु वी प्रकाशता कहिये
भासता नहीं ॥ १४ ॥

इति श्रीपंडितपीतांबरविरचितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां
शिष्यप्रोक्तं जीवन्मुक्तिचतुर्दशकं नाम विंशतिकं
प्रकरणं समाप्तम् ॥ २० ॥

॥ अथ संख्याक्रमव्याख्यानं नाम
एकविंशतिकं प्रकरणं ॥ २१ ॥

॥ दोहा ॥

संख्यमैं मति सुकरता । जानि ग्रंथका सृष्ट ।
श्लोक सु संख्यापूर्व कहि । अनुक्रमनिका स्पष्ट ॥

॥ २९८ ॥ षोडशश्लोक गुरुके उपदेशरूप प्रथमप्रकरणविषै हैं । औ पचीसश्लोक । शिष्य-
प्रोक्त आत्मानुभवोल्लासरूप द्वितीयप्रकरण-
विषै हैं । औ चतुर्दशश्लोक गुरुप्रोक्त आक्षेप
मुद्राकरि उपदेशनामक तृतीयप्रकरणविषै हैं ॥ १ ॥

॥ २९९ ॥ षडंश्लोक शिष्यप्रोक्त अनुभव-
उल्लासनामक चतुर्थप्रकरणविषै हैं । औ
च्यारीश्लोक गुरुप्रोक्त लयनामक पंचमप्रक-
रणविषै होवैहैं ॥ फेर च्यारी श्लोक । गुरु-
प्रोक्त प्रतिवादीकरि सिद्ध लयके निषेधके उपदेश
नामक षष्ठप्रकरणविषै हैं । औ श्लोकनका
पंचक शिष्यप्रोक्त अनुभव नामक सप्तमप्रकरण-
विषै होवैहैं । औ श्लोकनका चतुष्क गुरुप्रोक्त
बंधमोक्षनामक अष्टमप्रकरणविषै होवैहैं ॥ २ ॥

॥ ३०० ॥ गुरुप्रोक्त निर्वेद नामक नवम-
प्रकरणसहित गुरुप्रोक्त उपशमनामक दशम-

प्रकरणविषै औ गुरुप्रोक्त ज्ञाननामक एकादश-
 प्रकरणविषै औ शिष्यप्रोक्त एवमेवनामक
 द्वादशप्रकरणविषै श्लोकनका अष्टक होवैहै ।
 औ शिष्यप्रोक्त यथासुखनामक त्रयोदश-
 प्रकरणविषै श्लोकनका सप्तक होवैहै । औ
 शिष्यप्रोक्त शांतिनामक चतुर्दशप्रकरणविषै
 श्लोकनका चतुष्क होवैहै ॥ ३ ॥

॥ ३०१ ॥ ^{९९७}वीसश्लोक । गुरुप्रोक्त तत्त्वो-
 पदेशनामक पंचदशप्रकरणविषै होवैहैं ।
 औ दशश्लोक । गुरुप्रोक्त विशेषज्ञानोपदेशक
 नाम षोडशप्रकरणविषै होवैहैं । औ वीस-
 श्लोक । गुरुप्रोक्त तत्त्वज्ञस्वरूपउपदेश नामक
 सप्तदशप्रकरणविषै होवैहैं औ गुरुप्रोक्त शम
 कहिये शांतिनामक अष्टादशप्रकरणविषै श्लोकन-
 का शतक होवैहै ॥ ४ ॥

॥ ३०२ ॥ शिष्यप्रोक्त आत्मविश्रान्तिनामक
 एकोनविंशतिमप्रकरणविषै श्लोकनका अष्टक है ।
 औ शिष्यप्रोक्त जीवन्मुक्तिनामक विंशतिम-
 प्रकरणविषै चतुर्दश श्लोक हैं । औ गुरुप्रोक्त
 संख्याक्रमके विज्ञान नामक एकविंशतिमप्रक-
 रणविषै षट् श्लोक हैं । तिसके पीछे उक्त-
 षट्श्लोकनके मध्यअंतके श्लोककरि एकविंशति-
 खंड औ श्लोकनकरि ग्रंथकी एकरूपता कही-
 है ॥ ५ ॥

॥ ३०३ ॥ एकविंशति खंडनकरि औ
 तीनसैं दो ३०२ श्लोकनकरि अर्धधूतकी
 अनुभूतिरूप या ग्रंथकी संख्याके क्रमवाले
 ये श्लोक कहे । यद्यपि इस अंतके श्लोककरि
 या ग्रंथके ३०३ श्लोक हैं । तथापि दशमपुरुष-
 की न्याई यह श्लोक आपकूं छोड़िके अन्योकी

३०३] ॥ भाषाटीका-प्रकरण २१ ॥ ३५१

परिगणना करताहै । यातैं ३०२ कहेहैं ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्वापुसद्गुरुपूज्यपादशिष्यपीतांबरान्हविदुषा विर-
चितायामष्टावक्रगीताभाषाटीकायां संख्याक्रमव्याख्यानं
नामैकविंशतिकं प्रकरणं समाप्तम् ॥ २१ ॥

॥ समाप्तेयमष्टावक्रगीता ॥

॥ ॐ गुरुदेवाय नमः ॥

॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

॥ मनहर छंद ॥

ईथरसैं नेव्युला रु सूर्य तारा ग्रह चंद्र ।
अनंत अचेतन रु चेतन विकार है ॥
देश-काल-कारण रु कार्यकी प्रतीति होत ।
फेरि कार्य कारणमें होत तदाकार है ॥
ऐसै चक्र-भ्रमण अनादि भासमान होत ।
ताहिमें असार ग्रही भ्रमत गमार है ॥
साररूप आपकूं पिछानीके कृतार्थ होत ।
निराकार आत्मा असंग निर्विकार है ॥१

१ संपूर्ण अवकाश विषै पूर्ण मान्या पदार्थ ॥

२ जीवनरहित ॥ ३ जीवनयुक्त ॥

तारे सर्व सूर्य हैं फिरत अतिवेगमांहि ।

सूर्यकूँ प्रदक्षिणा अनेकग्रह करैहैं ॥

ग्रहपर चेतन अचेतन उपजिकरि ।

अहार विहार भोग वश भय धरैहैं ॥

स्वप्नव्यवहारविषै अज्ञतासैं निशदिन ।

विचरै विचारविना अंतकाल हरैहैं ॥

सर्वदृश्य हेतुविना होतहै अदृश्य पुनि ।

दृश्यभ्रम भ्रमहीन-आतमामैं ठरैहै ॥ २

जीवत जगत लेश सूर्यके प्रकाशकरि ।

उष्णतासैं होत जडचेतन व्योहार है ॥

काष्ठ तैल दीपनकी अग्नि सूर्यके प्रभाव ।

देहकी वी उष्णता तौ सूर्यके आधार है ॥

४-अष्टग्रहनकूँ छोडिके जितनैं तारे आकाशविषै
प्रतीत होवैहैं । वे सर्व ॥

५-दृश्यभ्रमका अंत होवैहै ॥

सूर्य औ प्रकाश अरु उष्णतादि जानत न-
आपकूं न अन्यकूं वे निश्चे जडाकार है ॥

जीव शीव सूर्य तेज धूप आदि ये प्रपंच
आत्मज्योतिके प्रभाव होत तदाकार है ॥३॥

सूर्यनकी दुर्विनसैं कोटितैं गिनति होत ।
फोटोग्राफसैं अनेक अन्यकोटी जानिये ॥

पृथ्वीसैं असंख्यपुट-योजनके देशमांहि ।
भ्रमत अपार सूर्य चंद्र ग्रह मानिये ॥

निजाकर्षवलकरि खींचत परसपर ।
यह विधि-वश जड-गतिहीं प्रमानिये ॥

तथापि ये कथा सर्व मेरिहीं है कल्पनासैं ।
मैहीं आत्मदेव जानि भ्रांति सद्य भानिये ॥४॥

तेजवेग पलमांहिं एकलक्ष ऐंसीसस्र-
मैल चलै ऐसै गिन्यो खगोलके ज्ञानतैं ॥

सूर्यतेज अष्टपल-मांहि आवै भूमिपर ।

अन्यसूर्यतेजकूं अनेकवर्ष मानतैं ॥

दोहजारवर्ष पीछे तेज आवै ऐसै सूर्य

गिनेहैं सो लोप भये वर्ष तेते जानतैं ॥

देश है अगाध अरु सूर्य हैं असंख्य तातैं

ज्ञानरूप मैंहीं जानि माया सद्य भानतैं ॥५

जगत केल्लाडोसकोप सम देखियत ।

तेजवेग ईथरमें लहरि लहंत है ॥

६-अन्यसूर्य ऐसै हैं कि तिनके प्रकाशकूं पृथ्वीपर
आनैकूं अनेकवर्ष लगैहैं ॥

७-कितनेक सूर्य ऐसै दूर हैं कि तिनका प्रकाश पृथ्वी-
पर दोहजारवर्षसैं आवताहै । तातैं तैसै सूर्यनका
लोप । लोप भये पीछे दोहजारवर्षसैं ज्ञात होवैहै ॥

८-एक नलिकाविपै आदर्शकी तीनपटी औ रंग-
रंगके काचकी कितनीक छोटी दुकडीयां राखीके
तामैं देखनैसैं अनेक सुंदर चित्रविचित्र आकृतियां

वेगके प्रभाव तेज । तेजके प्रभाव वेग ।

इनके प्रभाव बहु नेव्युलि कहंत है ॥

नेव्युलिसैं सूर्य ग्रह चंद्र पूंछतारे होत ।

ग्रहोंपर वृक्ष आदि जंतु तौ रहंत है ॥

फेरि वेग तेजसैं वे ईथरस्वरूप होत ।

यही इंद्रजालवाजी जानै सोहीं संत है ॥६॥

खगोलमें गिन्यो पृथिव्यादियुक्त-सूर्य चार-

लक्षमैल एकऔर प्रतिदिन धावैहै ॥

काल पाई अन्यसूर्य-साथि भुटकाइ करि ।

पृथिव्यादि वे संघात चूर्ण होई जावैहै ॥

ऐसै भयो चूर्ण पुनि अन्यकोई सूर्यमांहि

मिलिजाय संभव खगोल ग्रंथ गावैहै ॥

दिखतीहै औ वे नलिकाकूं फिरानैसैं पलपलमें

नवीनसुंदरआकृतियां होवैहै ॥ यह नलिकाकूं

“केलाइडोसकोप” कहैहै ॥

सूर्यआदि सर्व शीत होई तेज त्यागे तातैं ।

विनाशी आडंबर ये तुच्छ नाम पावैहै ॥ ७

स्वप्नविषै स्वप्न सत्य होत जागेतैं असत्य ।

जागृत असत्य पुनि ज्ञानके प्रभावतैं ॥

नित्य-सत्य आत्मदेव अन्य हैं असत्य एव ।

ऐसो ज्ञान होत है विचारके प्रभावतैं ॥

स्वप्नके पदारथमें देशकालकृत भेद ।

तैसो भेद जागृतमें देशकाल भावतैं ॥

तथापि मैं-सत्यविषै इहां उहां भेद कहां ।

अचल अखंड देशकालके अभावतैं ॥ ८

गतिविना देश नहीं देश विना गति नहीं ।

उभयकी अस्ति स्पर्श आदि करी भई है ॥

गति-ज्ञानके अधीन काल अरु देश ज्ञान ।

वस्तुमति गतिमति प्रतिक्षण नई है ॥

गतिकरि अन्यगति कैसें उतपन्न होत ।

शक्तिकरि गति कहैं शक्ति कहां रई है ॥

शक्तिका स्वरूप सिद्ध होत नहीं कदाचित ।

यातैं देश काल गति शक्ति मनोमयी है ॥९

भूत वा भविष्यका विचार वर्त्तमानविषै

होत तातैं भूत औ भविष्य जूठ मानिये ॥

वर्त्तमानका प्रमाण सूक्ष्म क्षणअंशसैं बी ।

चित्तसैं न ग्राह्य होत तथापि बखानिये ॥

गतिविना कालकी न मति होत कदाचित ।

यातैं काल वस्तु नहीं कल्पनाहीं जानिये ॥

इंद्रियसैं गतिज्ञान गतिसैंहीं कालज्ञान ।

ज्ञानका प्रकाशक मैं अन्य न प्रमानिये १०

देश-काल-कारणकी वस्तुता तौ लेश नहीं ।

मनोमात्र-कल्पना है निर्विवाद भया है ॥

९-आधुनिक युरोपवासी विद्वान अवकाश औ कालकी वस्तुताका निषेध करै ॥

ताकी सत्यानंतता तौ भासत है भ्रांतिकरि ।

इनके असत्य किये दृश्यमात्र गंया है ॥

प्रतिपल स्मृतिसंग दृश्य तौ प्रकट होत ।

जागृत-जगत सर्व स्वप्नवत नया है ॥

इनको प्रकाशक है सर्वदा अखंड एक ।

जामैं लेश देश काल कारण न रह्या है ॥११

नरनारी उभयके दोनुं-जंतु गर्भमांहि ।

क्रिया करी मूल जातिके समान होत हैं ॥

जलचर थलचर व्योमचर प्राणिनमैं ।

वृक्ष पुष्पमैं बी क्रियाविधि यही प्रोत है ॥

जंतुविना जंतुका न होत जन्म कहुं कदा ।

तथापि ये इंद्रजालसैं न न्यून पोत है ॥

इसी इंद्रजालमांहि मनुष्यशरीर करि ।

तत्त्वके विचार किये प्राप्त आत्मज्योत है ॥

१०-देश-काल-कारणकी असत्यता सिद्ध होनैतैं दृश्य-
मात्रकी असत्यता सिद्ध होवैहै ॥

११ एमिवा समान अतिसूक्ष्म जंतु कोटिनसै-
मिलिके शरीरसर्व जगतमें आवैहैं ॥

मांस रु रुधिर हाड आदि सर्वभाग इन-
जंतुनसैं निशदिन बनि नाश पावैहैं ॥

अनुमान प्रतिसप्त-वर्षमें नवीन देह-
होवै तामैं जंतु प्रति-क्षण आवै जावैहैं ॥

११—एमीवा । अतिसूक्ष्मजंतुनकी जातिका नाम है ॥ यह जंतुकूं अन्यप्राणिनकी न्यांई हस्तपादमस्तकआदिक-अव्यव हैहीं नहीं । मात्र मुरच्चे जैसा एक अतिसूक्ष्मविंदु-रूप है । सो सूक्ष्मदर्शकयंत्रविना देखनैमें आवता नहीं ॥ थोडेक्षण सिवाय सर्वदा इसकी आकृति बदलती रहतीहै ॥ अपनै शरीरकूं लंबा टंका करताहै औ तिसकूं-हीं अनेकअसमानअंगुलियांजैसी आकृतिरूपसैं निकाली-के अतिसूक्ष्मभोजनकूं ग्रहण करताहै ओ मलत्यागादि-क्रियाकूं करताहै ॥ इत्यादि इनकी चेष्टा स्वाभाविकबुद्धि (इन्स्टिक्ट)पूर्वक देखनैमें आवतीहै ॥

प्रति एक सूक्ष्मजंतुकी है व्यष्टि तासु वनै-

अनंत जो विश्व सो विराटदेह गावैहैं १३

अतिसूक्ष्म जंतुकरि होवत अनेक जंतु ।

अगिनित जंतुका शरीर-एक कहैहै ॥

जंतुनके जन्म अरु मृत्युका प्रवाह जल-

थल-वायु-देहविषै सिंधुसम वहैहै ॥

तामैं हर्ष शोक हानि वृद्धि मूर्खतासैं मानि ।

प्राणि सर्व पची पची दुःखकूहीं सहैहै ॥

एकहीं अज्ञान गये जन्म अरु मरणकी-

घटमाल स्वप्नवत आतमामैं लहैहै ॥१४॥

शरीरसैं बाह्य वृत्ति वस्तुके समान होत

ऐसी शास्त्रविषै यदि प्रक्रिया दिखात है ॥

तथापि प्रकाश-दृष्टि-शब्द-स्पर्शके नियम

लखी ग्रंथ-आधुनिक 'औरहीं सिखात है ॥

१२-पदार्थमात्रकी प्रतीति शरीरसैं बाह्य नहिं है ।

ऐसा बोध करतैहै ॥

शरीरसँ बाह्य कोइ वस्तुकी प्रीतीति नहीं ।

ऐसै मानै मनोमय जगत लिखात है ॥

यातँ यह प्रक्रिया है श्रेष्ठ सो समुजीकरि ।

कल्पितका अधिष्ठान आतमा विख्यात है ॥

अंतःकरण-वृत्ति विना कोइ सृष्टि नहीं ।

प्राणिमात्र वृत्तितैहीं सृष्टिकूं बनावैहै ॥

आपकृत सृष्टि आपहीं यथार्थ जानि सकै ।

अन्य नहीं जानै अनुमान करी गावैहै ॥

क्षण क्षण सृष्टि होत तातँ क्षणभंगुर है ।

तामैं सुखदुःख मानि क्षोभ सठ पावैहै ॥

वृत्ति अरु ताकी सृष्टि स्वप्नवत् जानि संत-

ज्ञानतेज करि भव-जालकूं जलावैहै ॥ १६

आतमा अनातमाका भेद तौ शरीरकरि ।

शरीरके बाधतँ न आतमा अनातमा ॥

प्रपंचका बाध होत शरीरके बाधसाथि ।

शेष रह्या बाधक अबाध्य परमात्मा ॥

शरीरमें आत्मबुद्धि बालपनमांहीं भई ।

ताके पीछे शरीरहीं दृढ भया आतमा ॥

गुरुमुख-श्रवण मनन निदिध्यास किये ।

भ्रांति भंग होय तब होवत चिदातमा १७

सूर्य ग्रह चंद्र अरु प्राणधारि आदिसर्व-

अनंत उपजि स्थिति पाय होत नाश है ॥

इंद्रियके पंचकसैं बुद्धिमें प्रतीति होय ।

तामें हेतु भाषा अरु बालपनाभ्यास है ॥

भाषाकी विस्मृति भये जगत-प्रतीति कहां ?

कहां जीव कहां शीव कहां अन्य भास है ?

भाषा मन इंद्रिय जगत आदि इंद्रजाल

भाव वा अभाव ज्ञानरूपके प्रकाश है ॥ १८

बाह्यवस्तु-स्थितिविषै सत्यताकूं मानि जन ।

जानत न भ्रांतिमय मनको विकार है ॥

सत्य वा असत्य कहो सार वा असार कहो ।

जोड़ कछु कहिये सो मनको चितार है ॥

३६४ ॥ श्रीआधुनिकविद्याविलास ॥

जीव कहो शीव कहो और बी बनाय कहो ।

वाणिका विषय सदा मनोमयाकार है ॥

सर्वका निषेध “नेति नेति” करी होइ जात ।

एक न निषेध होत जो निषेधकार है ॥१९

जो जो उत्पन्न होत सो अवश्य नाश होत ।

नेव्युली रु सूर्य चंद्र ग्रहापा विनाश जूं ॥

जलचर थलचर नभचर आदि जंतु ।

जन्म धरी स्थिति करी मरी होय नाश जूं ॥

ऐसो दृष्टनष्ट जग देखत सकल जन ।

तथापि करत क्रिया धारि दीर्घ आश जूं ॥

उत्पत्ति स्थिति नाश मनकरि मानीयत ।

स्वप्नवत होत आत्मदेवविषै भास जूं ॥२०

मनके जागै जगत सोवै तौ सोवै जगत ।

एसो अनवय-व्यतिरेक निरधारिये ॥

सुखदुःख शंका समाधान तर्क वितर्क रु

बंधमोक्ष मनकरि तातैं मन मारिये ॥

जागृत सुषुप्ति स्वप्न दशा मनकरि होत ।

क्षणक्षण परिणामि मन-मूल जारिये ॥

भ्रम मन-मूल ज्ञान-अग्निकरि जरि जात ।

ज्ञानरूप आतमामैं भ्रम कहां धारिये ॥२१

जैसा जाका निश्चय है तैसा ताकूं भासत है

अनिरवचनीय मुमुक्षु जग जानैहै ॥

अज्ञ ताकूं सत्य मानै ज्ञानि ताकूं तुच्छ जानै ।

बंध मानै बद्ध कोइ मोक्षकूंहि मानैहै ॥

द्वैतमत-वादिनकूं द्वैतहीं प्रतीत होत ।

वेदांतानुयायी तौ अद्वैतकूं बखानैहै ॥

द्वैत दुःख-मूल सुखरूप मायाकरि भासै ।

तामैं कोइ कदाचित तत्त्वकूं पिछानैहै २२

शरीरसैं भिन्न मन शास्त्रनै कथन कियो ।

ताहिमैं विवाद विद्या-आधुनिक करैहै ॥

भौतिकता मनकी वेदांत शास्त्र मानतहै ।

यातैं कोइ आग्रहसैं कहो कहा सरैहै ॥

कोइ तौ कहत मन मगजकी क्रिया मात्र ।

कोइ ताकूं शरीरकी क्रिया कही लरैहै ॥

मनकूं अवस्तु जानै जगत अवस्तु होत ।

वस्तुकूं प्रमानि ज्ञानि आनंदमैं ठरैहै २३

ईशकृत सृष्टि सर्वकूं समान भासमान ।

तामैं सुख दुःखका तौ लेश नहीं जानिये ॥

जीवकृत सृष्टि सो तौ जीव प्रतिक्षण रचै ।

तामैं सुखदुःख बंधमोक्ष आदि मानिये ॥

तातैं सुखदुःख बंधमोक्ष द्वंद जीवकृत ।

ऐसैं दृढ मनमैं विचारिके प्रमानिये ॥

ईशसृष्टि जीवसृष्टि विषै तुच्छदृष्टि करी ।

ब्रह्मरूप मेरेविषै स्वप्नसम गानिये ॥२४॥

नाम-दृष्टि रूप-दृष्टि यही दृष्टि-सृष्टि जानि ।

ताकूं स्वप्नसृष्टि जानि शांत चित्त धारहु ॥

मैं तौ ब्रह्म मेरेविषै सृष्टि नाहिं दृष्टि नाहिं ।

भासै मृगजलवत मिथ्या मानी वारहु ॥

यह दृष्टि व्यतिरेकी अन्य अनवयी दृष्टि ।

कल्पितकी सत्ता अधिष्ठान यही सारहु॥

शरीफादि नामरूपका यथार्थरूप उक्त-

रीति ब्रह्म-आत्मरूप लखी पाय पारहु२५

॥ इति श्रीआधुनिकविद्याविलास समाप्त ॥
